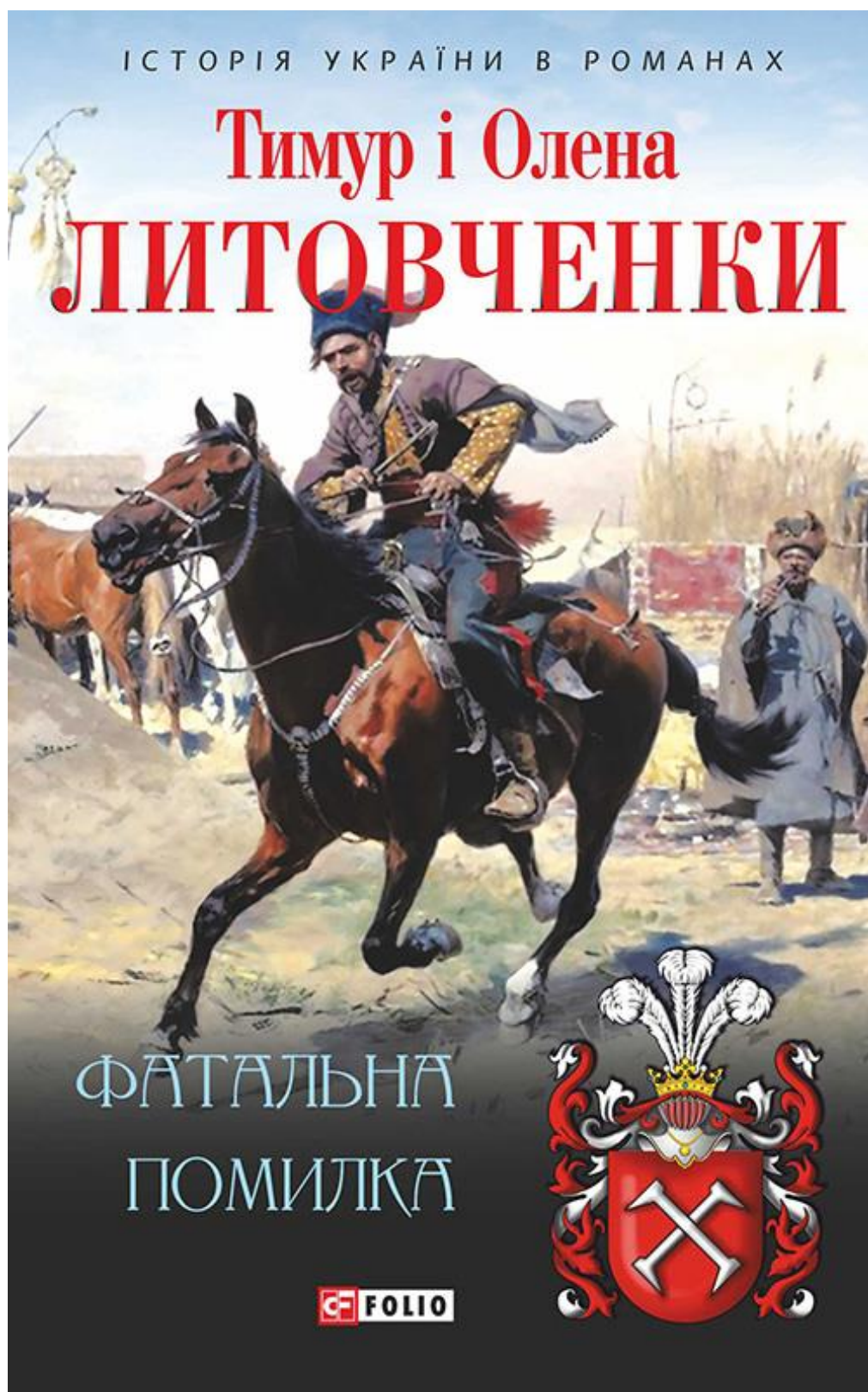

Олена Олексіївна Литовченко, Тимур Іванович Литовченко
Фатальна помилка

Історія України в романах –

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=18351818
«Фатальна помилка»: Фоліо; Харків; 2015
ISBN 978-966-03-5144-8, 978-966-03-7213-9

Анотація

Роман «Фатальна помилка» присвячено 355-й річниці Конотопської битви та трагічній загибелі полковника Юрія Немирича – мрійника, романтика, авантюриста, українського інтелектуала XVII століття, відомого благодійника, адепта європейського вибору. Адже ще 355 років тому Україна мала цілком реальний шанс стати справжньою, як для XVII століття, європейською державою – незалежною, міцною і прогресивною. Державою православною, але без несамовитої азійської дикості Московського царства, з модерновою системою державного управління – на відміну від Речі Посполитої, де сейм міг обрати слабкого безвільного короля і де час від часу наставали періоди безкоролів'я.

Проте скористатися такою історичною можливістю не вдалося...

Тимур і Олена Литовченки Фатальна помилка

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

355-річчю Конотопської битви та 355-м роковинам від дня загибелі Юрія Немирича.

ВЕЛИКА ПОДЯКА

Ігореві Каганцю за те, що своєю статтею у «Народному оглядачі» звернув нашу увагу на цього непересічного державного діяча Гетьманської доби...

Від авторів

Дорогий читачу! Головний герой нашого роману – князь Юрій Стефанович Немирич, видатний політичний діяч, дипломат, талановитий воєначальник, права рука Івана Виговського. Він належав до роду, який, на думку сучасників, стояв поряд з Острозькими, Вишневецькими, Сангушками, Радзивіллами та іншими русинськими шляхетськими сімействами. Немиричі були серед найбільших землевласників Великого князівства Литовського.

Герой роману був одним з найосвіченіших людей свого часу. Романтик, мрійник, філософ, мислитель з вигостреним, гнучким розумом, дивовижною твердістю духу – ось як можна його охарактеризувати. Юрій Немирич був наділений рідкісною, як на ті часи, незалежністю суджень та воістину бунтарським характером. Додайте до цього авантюрну жилку, успадковану від предків, та виховану з дитинства звичку до холодного політичного розрахунку – і дістанете бодай приблизне уявлення про те, наскільки благодатний матеріал для майстрів красного слова являє ця історична постать. Недарма ще за життя про Немирича склалися легенди...

Утім, його роль у розвитку тогочасної України, у бурхливих процесах середини XVII століття так і не була оцінена належним чином. Ми й досі слабо уявляємо, що саме рухало вчинками цієї талановитої освіченої людини: біль за долю країни?.. політичні амбіції?.. проста жага влади?.. Як розцінити перехід Немирича від сочиніянства (аріянства) до православ'я: людина повернулася до віри предків – чи це був політично виважений крок інтригана, загалом байдужого до питань віри? А ідея створення Великого князівства Руського!.. Що це: прагнення збудувати нову незалежну українську державу чи черговий кар'єрний хід?

Однозначних відповідей на ці запитання, мабуть, не знайде ніхто й ніколи. Втім, впевнено можна констатувати, що за масштабністю задумів і вчинків Юрій Немирич безумовно належить до плеяди найбільш видатних особистостей української історії XVII століття, нині незаслужено позабутих.

Він був народжений для того, щоб створювати нове, небачене досі – типова людина епохи українського Відродження. Схильність до науки поєднувалася в ньому з жагою пригод, релігійні шукання – з політичними амбіціями, аристократизм – з пристрасстю до демократії. Немирич міг провести життя в розкоші та спокої, натомість на нього чекали різноманітні

небезпечні випробування, яскраві враження, радощі й розчарування, великі досягнення й катастрофічні втрати, конфлікти з можновладцями та нерозуміння спільників, участь у кривавих битвах і виснажливих дипломатичних перемовинах.

Наш роман написаний насамперед для молодого покоління українців, людей творчих і допитливих. Знаємо, що вони вже не бажають засвоювати історію власного народу, переспівану чужинськими ідеологами. Молодь хоче відчувати минувшину, немовби живу реальність. У своїх творах ми намагаємося не просто наголосити на найважливіших моментах життя певних історичних персонажів, але художніми засобами анімувати їх, дати уявлення про характер і мотивацію вчинків. Так виникає своєрідний канал між сивою давниною й сучасністю, по якому лине жива вода слова – субстанції всюдисущої, універсальної, хоча й незримої...

У художньому творі історична достовірність єднається з натхненним польотом фантазії, що властиво белетристиці. Тим не менш, ми не відходимо від реальних фактів, які тільки можна відшукати в історичних документах описуваної епохи. А вже ґрунтуючись на останніх, намагаємося відтворити складний духовний світ наших героїв, логічно обґрунтувати кожен їхній вчинок, не приховуючи як чеснот, так і вад та слабкостей. Отак і виникають літературні портрети тих, хто, з нашої скромної точки зору, гідний назавжди залишитися в пам'яті нащадків.

Частина I Княжич і царевич

Глава 1 Немиричі

Землі Великого князівства Литовського, кінець XVI століття

У це пекельно-пекуче літо 1576 року від Різдва Христового князь Андрій Немирич вирішив одружитися.

Що ж, як то кажуть, люби, Боже, правду – наречений з нього неабиякий: і шляхетний, і заможний, і освічений, і ззовні прекрасний, і вдягається зі смаком! До того ж обоє розкіш, а також гарну музику. Так ще й на поезії знається. І нарешті, прекрасно володіє зброєю. Будь-який польський шляхтич... та де там – навіть кожен із князів литовських роду Гедиміновичів з радістю віддав би свою дочку за славетного князя Андрія Немирича, воєводу київського.

Але річ у тім, що хоробрий воєвода вже покохав усім серцем самотню перекірливу хуторянку Оксану. Дівчина була розумною і старанною, а також славилася природною красою: широкі стегна, великі груди, густе довге волосся, біла шкіра... Гордовита й норавлива, вона самотньо жила на своєму хуторі та ще й утримувала велике господарство.

Як не дивно, на сватання шляхетного литовського князя Оксана відповіла категоричною відмовою. Однак воєвода не здавався: писав коханій вірші, надсилав розкішні подарунки... Втім, Оксана лишалася непохитною, а одного чудового дня несподівано взяла та й обвінчалася з бойовим товаришем князя Андрія – козаком Стефаном.

Запальний і гарячий, князь Немирич спочатку поривався вбити зрадника, однак вчасно згадав, як в одній з дуже небезпечних військових вилазок саме Стефан прикрив собою його – Андрія – від татарської стріли. Ледве приборкав князь свою норавливу вдачу, після чого вчинив найменше з того, що мав вчинити в подібній ситуації: вислухав свого колишнього товариша...

...Виявляється, колись дуже давно була панна Оксана татарською полонянкою! Разом з іншими бранцями гнали її через Дике Поле до Криму, щоб як ясир¹ продати на невольничому

¹ «Живий» товар (тут і далі – прим. авт.).

ринку. Однак їй неймовірно пощастило: загін хоробрих козаків атакував татарський обоз і звільнив бранців. Був серед тих сміливців і Стефан...

Відтоді й покохала вільна козачка Оксана свого лицаря. Стефан же відправив дівчину до своєї старенької матері, при цьому пообіцяв повернутися й неодмінно одружитися з нею. Однак клята татарва налетіла і спалила тепер уже рідне село Стефана, його мати при цьому загинула...

Оксана навіть із майбутньою свекрухою не встигла познайомитися: дісталася селища одразу після татарської навали. Поплакавши над остиглим тілом старої жінки й поховавши її, влаштувалася на самотньому хутірці подалі від великих селищ. Там і жила, відтоді всім нареченим відмовляла, продовжуючи чекати тільки свого героя Стефана.

І таки дочекалася...

...Вислухавши таку дивну історію, набурмосився князь Андрій: адже не знав і не припускав навіть, що таке можливо...

З іншого боку, що ж це виходить: якась дівка віддала перевагу простому козакові перед ним, родовитим князем – а як же честь шляхетська?

Думав Немирич, думав, та зрештою прогнав Стефана з очей геть подалі, оселився в одному зі своїх численних маєтків поблизу Києва й почав з горя пити й гуляти, гуляти й пити...

* * *

Минуло чотири роки, суперечка поміж друзями через гордовиту дівку поступово забулася. Стефан з родиною полишив хутір і перебрався поближче до князя Андрія. Оксана народила чоловікові двох прекрасних діточок: Андрійка й Оленьку. Ясна річ, Немирич став їхнім хрещеним батьком.

Що ж до сімейного життя князя, то одружуватися він нізащо не бажав. Відтоді як не склалося у нього з Оксаною, інших наречених сватати навіть не думав, отож і жив одинаком. Характер у князя остаточно зіпсувався: став він запальним, норавливим, незговірливим, сварився з усіма сусідами й родичами, разом зі своєю надвірною корогвою грабував татарські обози. А здобуті в походах гроші спускав на пиятики й карти.

А вірний Стефан час від часу витягав князя Андрія Немирича із чергової пригоди чи навіть позбавляв небезпеки...

* * *

Вечоріло. У корчмі гуляла галаслива компанія. Пили багато, корчмар не щадячи ніг бігав у підвал за заморськими винами. За широким столом програвалися величезні гроші й фамільні коштовності, у хід вже пішли векселі й заставні на родові маєтки.

Немиричу сьогодні неабияк щастило. І чим більше він пив, тим краща карта до його рук йшла – знай собі виграш загібай...

– Не щастить мені в коханні, шановне панство, натомість в картярстві й сам диявол зі мною не зрівняється! – прокричав він по завершенні чергової вдалої гри. Саме тут двері корчми відчинилися, увійшов Стефан, підійшов до гамірливого гульвіси й тихенько прошепотів:

– Княже, додому час...

– Не хочу додому, – мовив Андрій, – там на мене ніхто не чекає.

– Чекають на тебе, княже, ой як чекають! Оксана не спить, оскільки Андрійко – улюблений твій хрещеник вередує.

– Андрійко?.. – перепитав князь.

– Так. Він на тебе дуже чекає!

Треба зазначити, що незважаючи на всю неприборканість вдачі, Немирич із незмінним пієтетом ставився до своїх хрещеників. З кожним прожитим роком думав він тільки про одне: як житиме колись без Андрійка й Оленьки?! Звик-бо до них настільки, що стали йому хрещеники рідними! Лячно навіть подумати, що на старості він залишиться сам-один...

– Ну що ж, шановне панство, мені додому час! – звернувся князь до присутніх. Картярі з polegшенням зітхнули, але корчмар розчаровано мовив:

– Та що ж це таке?! Та ви ж, княже, і не погуляли як слід! Може, все ж таки залишилися б,

га?..

– Ні-ні, на мене чекають! – гордовито мовив князь, згрібаючи виграш у калитку.

– Але як же ви, княже, додому дістанетесь? Ви ж на ногах ледве стоїте, на коня вам не сісти, – гугнявив своє корчмар.

– Відчепись, я на возі за князем приїхав, – прогарчав Стефан.

– Лячно зараз їхати! Неспокійно! – вигукнув хтось.

– Та хто ж це нас зачепить?! – гримнув Андрій. – Усі в околиці знають, як я шаблюкою володію, та й Стефан не з лякливих.

– Шаблюю тільки живих налякати можна. А от як з мертвими бути?..

– А при чому тут мертві? – сторожко запитав Стефан, якому ця п'яна розмова дуже не сподобалася.

– А при тому, що найкоротший шлях до оселі пана Немирича лежить через цвинтар, – втрутився корчмар. – Ти сюди через поле й гайок їхав, наскільки я знаю. А можна і через цвинтар, зате прямо...

– Там ніякої дороги немає, – заперечив Стефан.

– Є дорога! Широка, проте небезпечна! Мало хто наважується їхати там і вдень, але ще не знаходилося такого сміливця, який наважився б уночі там проїхати. Подейкують, нечиста сила там живе, – підтвердив старий козак, що тихо сидів у найтемнішому куточку корчми.

* * *

Старий розсохлий віз повільно рухався по курній дорозі. Князь сидів за спиною Стефана, який правив кіньми, і налитими очима дивився на корчму, що поступово танула в темряві.

– А знаєш, пане Андрію, – заговорив козак, – дороги ж нині справді небезпечні. Скрізь розбійничають лихі люди. Може, все-таки варто залишитися в корчмі й перечекати до ранку?

– А як же похресничок мій Андрійко? – поцікавився Немирич.

– Оксана Андрійчика, мабуть, давно вже приспала, – мовив Стефан і додав: – Щось і мені боязко стало, княже. А може, треба було в корчмі до ранку посидіти?..

– Дурниця! А от я нічого не боюся, – кинув Андрій, вдивляючись у темряву. – Ні демонів, ні чортів... ані розбійників. Ти мені, Стефане, сам же всю гру зірвав, а тепер нити починаєш: боязко йому, бачте... Ні вже, їдьмо додому.

– І смерті теж не боїшся? – криво посміхнувся козак.

– І її теж.

– Та ну!.. Не криви душею, пане Андрію, всі люди чогось та бояться.

– Як на сповіді тобі кажу – не боюся!!! От хочеш, зійду з воза й сам-один пройду через цвинтар?! Сам, без тебе!..

– А не злякаєшся?

– Ні, – відповів Андрій, задерикувато трусонувши головою. При цьому його довга чуприна розтріпалася й упала на очі. Князь огледівся, розреготався й запитав зухвало: – Ну, то як?!

Стефан пригальмував воза, потім повернувся до Андрія й мовив:

– Княже, ти ж знаєш, я тебе нізащо не покину! І як би не було мені лячно, однаково з тобою залишуся. То де тут дорога ця цвинтарна?

– Здається, має бути о-о-он там, – махнув князь у п'тьму.

Вони їхали недовго й незабаром звернули з головної дороги. Немирич й озирнутися не встиг, як ліворуч і праворуч замаячили хрести...

Тиша навкруги стояла, як-то кажуть, цвинтарна, але раптом її порушив якийсь дивний звук: тихі шерехкі кроки... хоча на дорозі нікого не було! Андрій завмер і здійняв угору відстовбурчений палець, потім мовив:

– Чуєш, Стефане? Кроки... От знову!.. Хтось іде за нами слідом.

– Тобі здалося, – мовив козак. – Немає тут нікого. Та й звідки б узятися нормальним людям уночі на цвинтарі?..

Але князь виявився правим. Минуло ще кілька хвилин, і поруч із візком виросла темна фігура. Тепер уже й Стефан ясно бачив, що то худа обірвана баба, яка з'явилася невідомо

звідки, перетнула їм шлях. Її темний силует спочатку здався товаришам величезним, оскільки відкидав гігантську тінь. Баба була вдягнена у довгу темну сукню, її обличчя наполовину приховувала велика брудна хустина, кінці якої звисали до самої землі. Баба витягнула кощаву руку долонею вперед. Немов підкорюючись цьому знаку, кінць зненацька зупинився, як укопаний.

– Хто це?.. – сиплим шепітком запитав Андрій.

– Звідки ж мені знати?.. Якась старчиха, – зашепотів у відповідь Стефан, а потім голосно спитав у баби:

– Чого тобі треба, мандрівнице? Хочеш, щоб ми відвезли тебе в найближче село? Що ж, тоді сідай.

Баба мовчала.

Князь почав сердитися, втрачати терпець, зрештою звернувся до Стефана:

– Давай-но рушай, ця стара не знає, чого їй треба.

І тут баба заговорила:

– Андрію... Не поспішай їхати... Дай-но подивлюся на тебе.

Голос був глухий і вібруючий, але слова вона вимовляла дуже чітко.

– Звідки ти знаєш, як мене звати? – перелякано запитав Немирич. Він не міг пригадати, коли раніше зустрічав цю старчиху.

Стефан мляво й якимось неохоче натягнув віжки, але кінць навіть не ворухнувся. Баба пожвавішала й мовила:

– Мені не потрібно в селище... Я тільки хотіла спитати... Куди лежить твій шлях?

– Додому, – мовив пан Андрій, хоча відповідати дуже не хотілося, та й запитання було явно недоречним.

– Я знала, що зустріну тебе, – між тим продовжила старчиха-циганка тим самим деренчливим голосом.

Немовби уві сні Немирич оглянув залитий місячним сяйвом цвинтар. Йому раптом здалося, що в блідих примарних променях хрести... ледь поворухилися!..

– Чого ти від мене хочеш? – прямо спитав князь. Він намагався говорити так, щоб його питання прозвучало голосно й упевнено. Однак йому було лячно, і тремтіння в голосі виказувало його внутрішнє сум'яття. Година ж пізня, а прокладена поміж могилами дорога мимоволі навіювала похмурі думки.

– Хочу тобі поворожити.

– Ні! – жахнувся Андрій. Але баба вже владно вхопила його за руку, і князь чомусь відразу припинив пручатися. Циганка перевернула його руку долонею нагору й забелькотіла, немов божевільна:

– Кров!!! Смерть!!! Кров... Смерть...

Далі все сталося так швидко – як оком змигнути. Андрій і сам не знав, чи бачив усе насправді, або ж з ним сталася миттєва непритомність!..

...Самотній воїн відбивається від сотні ворогів, навколо гори трупів і калюжі крові... Але от вже розлючена юрба тягне до болота його оголене тіло...

...Баба повернула голову, примара зникла, хустина сповзла назад.

Місячне світло впало на її обличчя, висвітливши жовту, немов пергамент, шкіру, величезний гачкуватий ніс, потворний беззубий рот...

Андрій відчував на своїй долоні холодні кощаві пальці. Він спробував відсмикнути руку, але не зміг.

– Поїхали, Стефано! – вигукнув князь і таки висмикнув руку, перехрестившись.

– Не йди, я ще не все сказала, не все пояснила... – почала благати старчиха. – Я не бачу тебе. Тут надто багато світла. Повернися й подивись мені в очі...

Немирич покійрно повернув голову й поглянув у її жахливі нерухомі, немовби скляні очі, затягнуті напівпрозорою зеленуватою плівкою...

– Стефано, скоріше, геть звідси!!! – не своїм голосом заволав пан Андрій. – Подивися, це ж мертвячка! У неї ж мертві очі!

Стефан непевно смикнув віжки. Кінць жалібно заіржав і через силу рушив з місця, але баба не відставала, вона перетворилася в чорну хмару й продовжувала плисти над землею поруч із

візком. У тиші ночі чулося її бурмотіння, що переслідувало Немирича і зводило його з глузду...

– Від долі не втечеш, її не обскачеш на коні, не об'їдеш на возі!.. І дарма, хто помре: може, це будеш ти, пане?.. А може, і якийсь нащадок твоєї?..

– Жени!!! Геть жени від цього клятого місця!!! – у розпачі закричав Андрій.

Стефан здригнувся, немовби прокинувшись, і шосили стьобнув коня. Але тварина вже не мала потреби в тому: здригнувшись усім тілом, кінь злякано заіржав і понісся галопом. Земля полетіла з-під копит, дерева й хрести замиготіли, потім злилися в нерозрізнену суцільну стіну... Баба відлетіла від візка, і, немов підхоплений ураганом крихітний осінній листочок, зникла в нічній пітьмі.

– Ти бачив бойовище й одинокого козака?! Ти бачив ріки крові?! – задихаючись, запитав князь у Стефана. – А розлючену юрбу?.. А болото?..

Цвинтар нарешті залишився позаду, віз вилетів на велику дорогу, звідки до панського маєтку було вже рукою подати. Мали рацію завсідники корчми: шлях через цвинтар виявився найкоротшим... але яким жахливим!..

– Ні, ніякого козака я не бачив. Мабуть, тобі привиділося, княже, – тихо відповів Стефан. – А баба?.. Та це просто юродива якась. Кого тільки не зустрінеш на цвинтарі уночі... Забудь про ці дурниці, княже!

– Як я можу забути таке?! – обурився Андрій. – Ця карга наврочила чийось смерть! І звідки вона знала моє ім'я?!

– Одружитися тобі потрібно, княже, а не вислуховувати маячню всяких божевільних бабів. А слова її забудь! Не для тебе це пророцтво, отак. Боже борони від таких пророцтв... і від клятих божевільних провісниць разом!..

Плеснувши козака по плечу, Немирич легко зістрибнув з воза. Багряний світанок повільно розфарбовував обрій, небо затягувалося сірими рваними хмарами. Вітер міцнішав. Зважаючи на всі прикмети, насувалася гроза.

* * *

Андрій прокинувся близько полудня тому, що сонячні промені, золоті й теплі, падали на постіль, зігрівали й ніжили, засліплювали очі... Він замружився. Вставати не хотілось... Одначе добре було б зараз, при денному світлі, подивитись на вчорашній виграш! Цікаво, яке багатство він закріп на п'яну голову та під везучу руку?..

Князь знехотя підвівся з ліжка, повільно перетнув кімнату, простягнув руку до калитки, що лежала на невеличкому столику... Однак мішечок виявився порожнім. Андрій не вірив своїм очам: там не було жодної монетки! Зникли також і заставні, і перстень із яскравим смарагдом – а йому ж так хотілося глянути на чудовий камінь тепер, у яскравому сонячному промінні!..

«Хто б міг усе це взяти?!» – губився у здогадах Андрій. А може, ніхто й не брав?! Раптом усе вигране вчора він забув у корчмі?! Чи загубив по дорозі додому?! А може, ота мертва старчиха-циганка відібрала?..

Трохи подумавши, він вирішив, що варто поїхати назад до корчми і з'ясувати, куди ж подівся вчорашній чесний виграш.

* * *

Немирич поскакав полем, потім через гай. Але коли виїхав на пагорок, то поблизу дороги ніякої корчми не знайшов. Вона пропала, немовби розчинилася! Немовби й не було її...

«Що за чортівня?! Невже заблукав?» – подумав Андрій. Він підвівся на стременах, ще раз озирнувся довкола й помітив удалечині невеличке селище. Вирішив заїхати туди й розпитати про корчму тамтешніх жителів.

Селище складалося всього з декількох будинків. Маленька дерев'яна церквися, приосадувата й низенька, була розташована в центрі селища. Князь вирішив зайти в церкву, майже порожню в цю годину дня. Опинившись там, відчув себе набагато спокійніше – зовсім як у далекому дитинстві... Навіть важко зітхнув при цих згадках.

Зненацька бозна звідки виринув старенький священик і запитав співчутливо:

– Що привело тебе сюди, чадо Боже?

– Я хочу висповідатися, отче, – відповів Андрій.

– Покайся у своїх гріхах, чадо, покайся, – сонним голосом пробурмотів батюшка, прихильно кивнув і приготувався слухати.

– Це буде не зовсім звичайна сповідь, – попередив Андрій. – Навіть не знаю, із чого розпочати... Можливо, ти, отче, не повіриш мені. Те, про що я розповім, звучить дуже незвичайно й дивно...

І Немирич повідав про вчорашню картярську гру у корчмі, про повернення додому, про зустріч із старчихою-циганкою на цвинтарі, про її жахливі слова і криваві видіння... Загалом, про все, що сталося. Андрій говорив, священик між тим слухав уважно, лише зрідка перепитуючи. По мірі того, як проходила ця дивна сповідь, князь відчував полегшення. От нарешті хоч хтось зацікавився його нещасною долею! Намагався вислухати й зрозуміти...

– Неприємна зустріч! – важко зітхнув священик. – Неприємна, але не така вже і страшна. Звісно, коли людина бачить смерть, це не завжди означає смерть самої людини. Ти, чадо, можеш докорінно змінити своє життя – і тоді вмре колишнє твоє життя, розгульне й розпусне! Помре в людині старе, народиться нове, а людина житиме. Ти досі жив несправедно, багато ворогів нажив, багато з тобою сталося такого, чого тепер соромишся. Твоє серце вимагає змін, інакше тебе поглине безодня нерозуміння. Отже, все, що сталося з тобою, – це просто попередження тобі вище.

– Мені потрібно змінити життя? – несміливо поцікавився князь.

– Ні, чадо Андрію, тобі треба в усіх подробицях згадати, яким ти жив, а також добряче подумати про те, яким став унаслідок такого життя.

– А звідки ти, отче, знаєш моє ім'я? – здивувався князь.

– Та хто ж у наших краях не знає князя Немирича!.. Був ти славетною людиною, а став нікчемою, п'яницею і картярем. Але, княже, мабуть що любить тебе Господь, якщо такі знаки шле. Йди ж собі з Богом, чадо, знайди дружину вірну, добру та й живи собі, як усі люди – чесно і праведно. Дітей, онуків рости, давай їм мудрі настанови. Піклуйся про благо людей... І станеш тоді щасливим.

Андрій кивнув і повільно побрів геть. Високі двері церкви з рипінням зачинилися за його спиною. Подальше Немирич пам'ятав доволі непевно. Він об'їздив усю околицю, але так ніде і не знайшов ні клятої корчми, ані старого цвинтаря – нічого із учорашнього, геть анічогісінько!!!

Коли під'їжджав до маєтку, сонце вже повільно підповзало до обрію, чорні тіні від будинку, дерев і кущів ставали дедалі довшими... Він зупинив коня просто посеред дороги і, не спішуючись почав чекати вечора. Коли останній сонячний промінь розсипався у повітрі червоно-золотавим вогнем, Андрій посміхнувся і легенько смикнув вуздечку.

До будинку під'їхав уже в сутінках. Ніхто із служників не зустрів свого пана, але Немирич навіть зрадив цій обставині. Похитуючись від втоми, він пройшов прямо в спальню й повалився на ліжко, не роздягаючись. Треба було б чогось поїсти: востаннє він перекусив ще вдень, відправляючись на пошуки загадково зниклого виграшу і корчми. Поїв того, що під руку потрапило, бо після проведеного в сідлі дня по-звірячому зголоднів.

До речі, не завадило би Стефана про вчорашнє розпитати! Він-бо як до корчми клятої добирався?! Чи запам'ятав дорогу, на відміну від князя?..

Але ні: спати, спати!..

Притомився він, геть притомився. Сил немає ніяких.

Думки плуталися. Немирич пірнув головою в купу подушок і заплющив втомлені очі...

Сон накрав князя миттєво. Складалося враження, немовби він провалився в бездонну чорну прірву. У душі відбувалося щось дивне. З пам'яті ще не зникла вчорашня гидота – але ж тепер насився такий казковий сон!..

А наснилося Немиричу, що опинився він у затишній долині на березі жвавого струмочка зі студеною водою. Скрізь буяли бур'яни, тріскотіли без увагу коники у високій траві, співали пташки на деревах і в чагарниках. Князь ішов незнайомою стежинкою, коли у густих заростях терну наштовхнувся на кам'яні руїни, що залишилися від якогось древнього поселення. А там біля струмка Андрій побачив прекрасну дівчину. Вітер-бешкетник розтріпав її довге хвилясте

волосся, повсякчасно смикав за скромну сукню. Дівчина сиділа на великому білому камені і вдивлялася в сині відблиски джерельної води.

– Як звати тебе? – прошепотів Андрій.

– Марія, – лунко відповіла незнайомка. – Але чому ти запитуєш про ім'я моє? Я ж дружина твоя...

– А де це ми?!

– Це земля твоя, княже. Тут ми роститимемо наших діточок та онуків... Ось, помилуйся! – і дівчина вказала на прозору водну гладінь. Андрій глянув у той бік...

І от уже прозоро-чиста, кришталева вода лагідно обмивала його ноги, руки, груди й навіть саму душу...

Уперше за багато років князь відчув себе надзвичайно сильним.

Але тут місцевість знов помінялася настільки, що її було вже неможливо упізнати. На місці руїн виросла фортеця. По вулицях міста потягнулися навантажені вози, поважно проходили туди-сюди городяни, ремісничий люд, безтурботно вешталися ватаги дітлахів...

Надалі все сталося саме так, як тоді наснилося.

У 1582 році Андрій Немирич оженився на Марії з роду Хрептовичів-Богумських, у посагу дружини одержав селище Черняхів на березі річки Очеретянки, що згодом перетворилося на центр володінь усього роду Немиричів. У благодатній долині князь побудував дерев'яну фортецю – і потягнулися туди селяни й ремісники... Містечко розрослося дуже швидко.

Сам Андрій був православним, натомість його дружина Марія – кальвіністкою. У зрілому ж віці вона перекинулася до громади послідовників італійського діяча Реформації, відомого гуманіста Фауста Соціна. Соцініяни (вони ж аріяни) приділяли величезну увагу питанням моралі та вважали, що не так уже й важливо, яких вірувань дотримується людина – головне, щоб життя проживала відповідно до євангельської моралі. Отже, аріянство було не стільки релігією, скільки етичним вченням.

Саме завдяки наполегливим зусиллям Марії, дружини князя Андрія Немирича, на початку XVII століття Черняхів перетворився на один із центрів поширення соцініянства. Що ж до самого Андрія, то він релігії не змінював, але й перешикоду дружині не чинив, тому заходила вона будувати аріянські храми, збирати синоди й виховувати їхніх дітей у дусі віровчення соцініянського братства.

Отак і вийшло, що наступні покоління князів Немиричів, попри успадкований непростий характер і схильність до авантюрного, аж ніяк не мирного життя (що засвідчувало саме їхнє прізвище), захопилися настільки аскетичним протестантським вченням, як аріянство!

Соцініяни високо цінували освіту, тому молоді представники їхніх заможних сімейств неодмінно починали навчатися на батьківщині в одній з аріянських шкіл, а потім відправлялися в освітню подорож Європою: адже щоб відстоювати свої погляди у протиборстві з ворожим католицьким оточенням, розум потрібно було тренувати не гірше від тіла, а пером володіти настільки ж вільно, як і шаблею...

У 1603 році старший син Андрія й Марії – молодий княжич Стефан Немирич разом із групою аріянської молоді здійснив свою освітню поїздку до Європи. Повернувшись додому, оголосив про перехід із християнства в аріянство. Його сестра Олександра на вернула в цю віру чоловіка – Романа Гойського, який згодом став київським воєводою. Ревною аріянкою була також дружина Стефана Немирича – Марта з роду Войнаровських. У дусі соцініянського вчення виховувалися й їхні діти: сини Юрій, Стефан, Владислав, дочки Софія, Гелена й Катерина.

Не бажай чужого!

Берег Яіка ², 22 червня 1614 року

Літо стояло тепле й сухе, майже без комарів. Ранок того фатального дня, коли життя Марини докорінно перемінилося, починався досить буденно.

Уночі їй наснився незвичайний сон. Два намети і два човни стояли в очеретах. Усе було мирно, немовби й немає ніякого повстання, а козаки не гинуть від бердишів і куль стрільців. Снилось їй море, насправді ніколи не бачене нею наяву, снилося незнайоме біле місто й чудовий великий корабель, готовий до відплиття. Блаженний сум розставання відчула Марина уві сні... й саме тут її розбудив лемент птаха в очеретах.

Вона стрепенулася, піднялася, але потім знов опустилася на м'яку перину. Знов заплющила очі – і в легкому досвітньому серпанку одразу виникло загадкове біле місто на зелених пагорбах, огорнуте золотим сяйвом вранішнього сонця. Зненацька картинка помінялася: несеться їй назустріч крилатий огир із горбатим стариганом на спині. Старий підхопив її сина й полетів до перехрестя доріг перед в'їздом у місто. Там, де обабіч дороги спалахував синім світлом великий дерев'яний хрест, біля воріт у казкове місто, горіла-сяяла криваво-червоним вогнем лиховісна шибениця.

Увесь день перелякана Марина думала про прихований сенс того сну, але нічого путящого їй на розум так і не спало. Що це за велике місто? При чому тут хрест? І що за палаюча шибениця привиділася їй?..

Коли більше не лишилося сил шукати розгадку сну, нарешті приїхав Іван Заруцький. Марина одразу ж кинулася до свого захисника, тільки-но той увійшов у намет. Він обійняв жінку, яка ледь відчутно тремтіла, міцно пригорнув до грудей і, зазирнувши в зелені очі, величезні й бездонні, насторожено запитав:

– Марино, що з тобою сталося під час моєї відсутності? Чи хтось насмілився скривдити тебе?

Вона заперечно мотнула головою й відповіла тихо, намагаючись не виявляти занепокоєння:

– Все добре і спокійно.

Однак Заруцький надто добре знав її, тож вирішив з'ясувати все до кінця:

– Марино, не обманюй, я ж відчуваю, тебе щось непокоїть!

Вона відповіла знехотя:

– Я не розумію, для чого ми тягнемо час? Адже нам запропонували здатися й обіцяли відпустити з миром. То давай же вчинимо так, як нам запропонували! Окрім того, у мене погане передчуття. Мені сьогодні таке наснилося, таке...

– Ах, облиш! Знаю я ці ваші жіночі штучки: якщо наснитися, то або жах, або щось віще. Якби я пам'ятав кожен свій сон і думав над тим, що він означає, то напевне помер би від переляку ще в дитинстві й не став би тим Іваном Заруцьким, якого ти знаєш...

Однак Марина не вгамовувалася:

– Іванчику, послухай-но, давай здамося!

– Ні!!! Не бувати такому!!! Не піде козак Іван Заруцький на уклін до якогось князька Івашки Одоєвського, нізащо не піде!!! – розлютився він. – Мені татари й перський шах Аббас обіцяли допомогти у створенні власної держави на півдні Московії! Це ж усе для мене, а також для тебе, дорога Марино, і для синка твого. Ох і заживемо ж ми тоді!..

– Ти засліп, Іване! Невже ж не бачиш, що ми приречені?! Не бувати козацькій державі! Ми відступаємо крок за кроком, у нас вже не вірять так, як колись. Люди вже не зустрічають нас із хлібом-сіллю, як раніше. Стрільці нишпорять по наших слідах, немов згряя хортів... Схаменися, Іване!..

Тут у намет зазирнув молодий козак і зупинився, притримуючи полог і не наважуючись

² Давня назва ріки Урал.

увійти усередину.

– Чого тобі, Степане? – поцікавився Заруцький.

– Я хотів... хотів... – хлопець явно не наважувався сказати щось дуже важливе.

– Припини мимрити, Степане! Козак ти чи баба, кінець кінцем?! Доповідай, як годиться, – розсердився Іван.

– Відступати треба!

– Що-о-о?!

– Відступати, кажу, треба! До Ведмежого острова.

– Чому це?!

– Стрільці козаків тіснять.

– Ну от, що я тобі говорила?! – скрикнула спересердя Марина. – Давай здамося!

– Ти, Марино, не каркай, немов та ворона на дощ! Не настільки вже у нас все погано... хвацький отаман Треня Вус зуміє успішно відбити атаки стрільців Пальчикова й Онучина.

– Успішно, кажеш?! То чого ж ми тепер не в астраханському кремлі сидимо, як раніше, а отутечки, у густих очеретах Яїка переховуємося, немов ті пацюки налякані?! Навіщо при собі два човни тримаємо: щоб на випадок чого або від своїх, або від чужих упливти?! Хіба не так, Іване?..

– Ти, Марино, краще теревені ці припиняй, бо ще раптом хтось почує. Мені отаман Треня, як рідний брат, він мене не зрадить.

Тоді Марина зрозуміла, що сперечатися далі не варто, а краще потихеньку вибиратися звідси самій. Вона обійняла Івана, розпаленого суперечкою, скупно поцілувала в щоку й повільно полишила намет.

Між тим малий Іванко – трирічний син Марини, сидів на березі ріки разом зі старим козаком.

– А розкажи-но мені, дядьку Демиде, що ж далі сталося з Гориничем і сином його Яїком? – поцікавився хлопчик. Проте побачивши Марину, що наближалася, козак не став нічого розповідати малому, натомість поспіхом скочив, низько вклонився й мовив:

– Ну ось, Іване Дмитровичу, і матінка ваша прийшла. Поки що побудьте з матінкою, я ж про Горинича розповім опісля...

– А я хочу зараз! – вередувало маля. Однак Демид був невблаганним, тому спішно розкланявся з Мариною й миттю пішов геть. Мати же забрала й повела у свій намет хлопчика, на ходу гарячково міркуючи, як же вчинити далі. Козаки все прибували, тому Марина погодувала сина, поспіхом зібрала речі, гроші й коштовності, перевдягла малого у все чисте, до того ж надягнула йому на шию золотий хрестик зі смарагдами й рубінами – його маленькому царевичеві подарували, коли хрестили за грецьким³ обрядом.

Між тим військовий табір гудів, немов розбурханий бджолиний вулик: козаки почали раду. Марина накинула темний плащ, взяла дитя на руки й, обережно пробравшись поміж возами, непомітно вислизнула з табору крізь очерети.

Вечоріло. Курява вляглася. Деінде у таборі яскраво спалахували багаття. Подуви північного вітру здіймали на Яїку хвилі, що із плескотом вгасали, добігши берега. Ліс за рікою став червоно-золотим, а десь там, за лісом, могла б бути її земля!.. Але Марина більше не думала про свої землі: їй би життя врятувати... Незважаючи на теплу весну, її трохи знобило.

Дитина заснула в неї на руках. «Доки козаки нічого не помітили, треба поквартитися», – подумала Марина й кинулася бігти уздовж берега. Від свіжої роси трава, очерет і верби виблискували, немов прикрашені діамантовим розсипом.

Жінка тихенько спустилася якнайближче до води, але раптом різко зупинилася, оскільки біля самого краю річкової гладіні помітила незнайомців. Перший – високий сивий стариган з довгою бородою, у валянках, линялих штанях і кожусі, незважаючи на теплу погоду. Поруч із ним копирсався інший – більш молодий, широкоплечий, присадкуватий чорнобородий здоровань із величезними руками, у чоботах, таких самих линялих штанях і лляній сорочці до колін. Незнайомці теж помітили втікачку й перелякано вирячилися на неї.

³ Православним.

- Ви хто? – спитала обережно Марина.
- Ми рибалки із селища, що тут неподалік. А от ти хто така будеш?
- Мандрівниця, – Марина вирішила відповідати якомога невиразніше.
- А-а-а, ото ж бо я чую, що говірка у тебе не нашенська... І чого ж тобі треба, мандрівнице? – запитав більш молодий.
- Мені б на той берег переправитися. До рідні я йду.
- А до кого саме? Там до селища далеко буде... Тільки церква...
- Не ваша то справа, до кого йду, – грубо обірвала їхні розпитування Марина. – Я щедро заплачу вам, і квит.
- Ич, яка ти! – невдоволено прорипів старий. – А гроші в тебе є?
- Не сумнівайся, є... То як, перевезете мене, чи інших перевізників пошукати?
- перевеземо. А скільки даси?

Марина подивилася старому прямо у вічі й мимоволі скулилася під його злим колючим поглядом. Передчуваючи недобре, вона позадкувала, але в цей момент чорнобородий схопив її за руку вище ліктя й боляче стиснув.

- Не займай!.. – перелякано заскиглила жінка.
- А що ти нам даси?
- Візьміть усе, тільки відпустіть мене з синочком!

Старий наблизився до Марини, стягнув з неї непоказний дорожній плащ... і обімлів від розкоші її сукні!

- Та це ж чиста тобі царівна... А ну ж бо, Яремо, швидко знімай з неї персні й перли!

Не гаючи часу даремно, здоровань підскачів і, для остраху погрозивши ножем, заходився зтягувати з її правої руки прикраси. При цьому дитина прокинулася, відкрила очі й закричала.

- Тихо ти мені! Цить, паскуднику!!! – старий спробував затиснути хлоп'яті рота, але той вивернувся і вкусив його за мозолясту долоню.
- Ах, он ти як!..

Старий відірвав дитину від матері, зідрав з нього прикрашеного самоцвітами капелюшка, розцяцьковану золотим шитвом накидку, штаненята й червоні сап'янові чобітки. Потім перевернув маля догори дригом і щосили потрусив – тоді на землю впав золотий натільний хрестик царевича. Крекнувши від задоволення, старий згріб докупи всі награвовані речі, а хрестика засунув до рота за щоку.

У цей момент до них долинули посвисти й цокання копит: по дорозі уздовж ріки їхали цигани. Підхопивши здобич, грабіжники пустилися навтьоки. Марина ж зустріла циганський табір розпатланою, у розірваній сукні. Підхопивши на руки дитину, яка несамовито ридала, бідолашна жінка приготувалася до найгіршого...

Вози зупинилися неподалік. З переднього зіскочив старий циган, а за ним – схожа на відьму баба, древня й страхітлива іззовні. Водночас її вицвілі, а колись карі очі сяяли добротою і співчуттям. Баба наблизилася до переляканої Марини й лагідно мовила:

- Сідай, красунечко! Ми знаємо, хто ти. Сідай і їдьмо з нами... Допоможи-но їй, Бахтало.

Дужий гарний циган підібрав із землі її сірий плащ, яким грабіжники погребували, накинув на плечі переляканій жінці, підхопив її й посадив на один з возів. Роздягненого царевича передав матері на руки та прикрив старою козячою шкурою. Тоді тільки табір рушив з місця.

Дорогою Марина непомітно перевірила, чи вцілів гаманець із грішми, не помічений грабіжниками. Схоже, таки вцілів! Ото й добре – бо це все, що в них тепер залишилося!..

Поступово жінка засумувала, згадавши колишнє своє багатство і те, як турботливо доглядав за нею Заруцький. А вона так легко зрадила його – втекла, навіть не попрощавшись, не попросивши пробачення...

Поступово попереду вималювався старий цвинтар, на краю якого приткнулася невеличка, більше схожа на зруб дерев'яна церковка. Побачивши православний храм, жінка відчула, як защеміло її серце, тож вона поспішно мовила:

- Все-все, я вже приїхала! Мені сюди, зупиніть.

Прощаючись із циганами, дістала зі складок сукні й простягнула їм невеликий мішечок із золотими червінцями. Однак баба заперечно мотнула головою:

– Не треба нам твоїх грошей, Марино. Сховай їх, але недалеко.

– Чому недалеко?..

– Бо незабаром вони тобі ой як знадобляться!.. А поки що ступай собі з Богом, тільки постав у храмі за нас свічку.

Марина кивнула і з сумом на обличчі попленталася до церкви.

– Агов, не журися! – крикнув їй на прощання молодий циган з воза. – Бо інакше гроші втратиш!

– Якщо судилося втратити, отже, так тому й бути! – крикнула у відповідь Марина, проте цигани вже не могли її почути.

Вона озирнулася довкола і здригнулася: неподалік на узбіччі дороги стояв величезний дерев'яний хрест – зовсім такий, як у її загадковому сні. Чесно кажучи, ця місцина здалася їй якоюсь незатишною...

Марина поквапилася підійти якнайближче до храму. Загорнута у подаровану циганами козячу шкуру дитина знов заснула. Тим часом небо посвітлішало, зірки остаточно згасли. На сході зачервоніла вранішня зоря.

От і перехрестя доріг. Жінка перелякано замружилася, побоюючись, що зараз же до неї, немовби уві сні, понесеться вершник на крилатому коні... Потім розплющила очі. Незважаючи на побоювання, дорога лишалася порожньою. Одразу ж уява намалювала перед її очима жахливу картину: міські ворота, шибениця, вітер розгойдує удавку... Порив вітру дмухнув так раптово, що ледь не зірвав з неї плаща. Біля самої землі закрутився вихор, завиваючи у пучечки полин. Важка хмара попливла над головою, не віщуючи нічого доброго. Довколишній світ занурився у майже непроглядну пільму. Потім важку хмару розкололи вогненні тріщини. Марина кинулася до схожого на зруб храму.

Раптом зовсім неподалік (принаймні так їй здалося) у землю вдарила люта блискавка, оглушливо загуркотів грім. Марина ж з розбігу вдарилася боком у двері, щосили закалатала у них і перелякано заволатала:

– Відкрийте!!! Впустіть мене!!!

– Зараз впусти, молодиче, – пролунав позаду гучний бас.

Від несподіванки Марина голосно зойкнула.

– Не бійся мене, красуне. Я не ведмідь, я всього лише тутешній піп, – пробасив священик, копірсаючись у складках довгої рясни. Був він гладкий, широкоплечий і високий на зріст. Довге поплутане волосся й кошлата борода робили його схожим на страшну тварину, проте жодних зовнішніх ознак агресії він не виявляв, тому Марина поступово заспокоїлася.

Нарешті піп відшукав ключ і відімкнув двері, однак, попри очікування, Марину всередину не впустив, залишившись разом із нею на порозі. Тут сяйнула сліпуча блискавка, й жінка з переляку заголосила:

– Падре, благословіть мене!

– То ти, добра жінко, дотримуєшся латинської віри⁴, як я подивлюся?

– Пустіть мене усередину, святий отче, адже мій син вашої – грецької віри!!! Присягаюся!..

Знов із небес вдарила блискавка. Раптово піддавшись незрозумілій паніці й не знаючи, якими ще словами можна переконати попа, Марина відіпхнула його й забігла до храму.

– Е-е-е, стривай, так не можна! – пробасив піп, пішовши за нею.

– Святий отче...

– Євлампій. Називай мене отцем Євламπίєм.

– Отче Євлампійу, прошу вас, благаю: врятуйте мене й мого синопця від стрільців! – у голосі жінки забриніли сльози. – За нами женуться!!! Нас упіймають і вб'ють, неодмінно вб'ють!!! Врятуйте, отче!..

– Ти просиш про неможливе, – при згадці про стрільців священик мимоволі здригнувся. – Та й куди ж я вас двох сховаю?!

– Отче Євлампійу...

⁴ Католицтва.

– У мене самого дружина та ще й п'ятеро дітей!..

– Але ж отче Євламπίю!..

– Як же я можу владі суперечити?! – священик перейшов на свистячий шепіт, хоча сторонніх у храмі не було.

– Я вам заплачу! – відчайдушно скрикнула неборачка.

– Тихо!.. Не можу, однаково не можу...

– Та хоч би синочка мого до себе візьміть! Він же віри грецької!..

Священик недовірливо глянув на загорнене в козячу шкуру маля. Було очевидно, що він вагається. Не давши отцеві Євламπίю отямитися, жінка дістала з-під плаща гаманець і гарячково зашепотіла:

– Отут гроші на його виховання. А також на зведення нового храму. Багато, багато грошей! Ви за все життя стільки не бачили, скільки у цьому гаманці. І все, все це вам – тільки врятуйте синочка, благаю!..

Сказавши це, Марина широким жестом розсипала червінці по всій церкві. Розрахунок був вірний: від такої кількості золота, що казна-звідки виникло в руках незаможної (якщо судити за обшарпаною сукнею та брудним плащем) мандрівниці, піп відверто обімлів. Кілька секунд він жадібно хапав широко роззявленим ротом повітря, потім дещо заспокоївся й насилу вимовив:

– Ну, добре, добре! Гарзд!.. Давай сюди твого сина.

Вона передала отцеві Євламπίю загорненого в козячу шкуру малюка, після чого зняла з підмізинного пальця невеличкий срібний перстеньок з печаткою (останній, який не встигли відібрати підступні грабіжники на березі річки) і також простягнула священикові:

– Це віддасте йому на повноліття.

– А ото вже як вийде! – закопилів губи піп. – Я віддам твого сина на виховання до поважної родини, а там...

Але, спохопившись, одразу ж додав:

– Утім, дякую за щедре пожертвування на храм, добра жінко. А тепер іди звідси якнайшвидше, далі тобі залишатися тут не можна. Знайдуть вас удвох у мене – ой, станеться лихо, неодмінно станеться! Тож прощай.

І поспіхом виштовхав Марину за двері.

«Нехай же буде, як буде! Але хоча б синочка вдалося врятувати», – подумала вона і, востаннє озирнувшись на непоказну церковку, побігла геть, не розбираючи дороги.

Отець же Євлампій ретельно причинив двері храму, з усією можливою швидкістю зібрав золоті монети у гаманець і разом зі срібним перстеньком сховав за ікону Миколи Чудотворця. Тоді лише розгорнув козячу шкуру й побачив чорняве хлоп'я в самій лише спідній сорочці. Дитина була міцною на вигляд, тільки занадто вже худорлявою.

«Нічого, от відпочине дитячко, у мене поживе, тоді й відгодується. Самі ж його й виховаємо», – подумав священик. Тут дитина потягнулася, розплющила жваві, трохи розкочені оченята й заплакала. Не звернувши уваги на хлоп'ячі капризи, отець Євлампій заговорив з ним по-дорослому, від чого плаксії одразу заспокоївся:

– Ти хто такий будеш?

– Я – царевич, – гордовито відповіла дитина.

– Гм... Царевич!

Священик менш за все очікував подібної відповіді, однак захований за іконою гаманець із золотими монетами і срібним перстеньком був найкращим свідченням правдивості слів хлопчика. У голові пронісся рій сполоханих думок: «Царевич?! Тільки цього не вистачало. Хоча чому б і ні?.. Дуже навіть можливо. Але якщо переді мною маленький царевич, то його мати у такому разі – та сама полька!.. Справді, вона ж католичка... Отакої!»

Зусиллям волі відігнавши ці думки, отець Євлампій продовжив питати:

– А звати тебе як?

– Іваном Дмитровичем.

«Дмитрович! Царевич!.. Що ж, усе збігається. Звалив же Ти, Господи Ісусе, випробування на мою голову!..» – жахнувся отець Євлампій, зайвий раз пересвідчившись, якого царевича Івана, Дмитрового сина спрямували у його храм вищі сили. Однак же гроші... величезні гроші!.. Отже, якщо вже назвався груздем, то полізай у кошик.

– Ні, так не годиться – пробасив нарешті піп. – Ти, чадо, відтепер рибалкою будеш, зрозумів? І батько твій теж рибалка. А звать тебе... звать...

Швиденько перебравши подумки імена зі святців на сьогоднішній день, 23 червня, після невеличкої паузи піп радісно вигукнув:

– Ну, так, Тимофієм тебе звать, Тимошкою! Зрозумів, Тимошко?

– Ні! – лунко відповів хлопчисько й негайно поцікавився: – А де моя мамуня?

– О-о-о!.. Такі справи, Іване Дмитровичу, що матір твоя на якийсь час відлучилася в одній дуже важливій справі.

– А в якій?..

– У дуже важливій. Не перебивай мене краще, а вислухай уважно, – отець Євлампій заговорив повчально: – Отож, чадо, матір твоя на якийсь час відлучилася, довіривши тебе моему піклуванню. І попросила вона, щоб я з тобою у хованки погрався. Ти знаєш, як у хованки граються?

– Авжеж знаю.

– Ну, ото й добре! Тільки хованки у нас будуть дещо особливі: ти сидиш тут, тебе всі бачать, але ніхто не може дізнатися, а отже й розшукати царевича Івана Дмитровича... Зрозумів?

– Ні, – чесно зізналося хлоп'я.

– Тоді знов пояснюю. Тебе шукатимуть. Багато хто шукатиме тебе: наприклад, козаки або стрільці. Тебе, мене – всіх поспіль розпитуватимуть: як звати тебе, чадо? Але і ти, і я, й усі інші повинні відповідати: я Тимофій, син рибалки. Отакі в нас будуть хованки. Добре?

– Добре.

Ледь хлопчисько відповів, як двері храму розчахнулися навстіж, і до церковки юрбою ввалилися цілий натовп стрільців. Душа священнослужителя провалилася у п'яти.

– Здоров будь, отче Євлампію! Нумо кажи негайно, чи не бачив ти поблизу когось незнайомого або підозрілого? – одразу ж поцікавився один зі стрільців.

– Ні, не бачив і не чув про чужинців, – голосно пробасив піп.

– А це хто в тебе?

– Де?

– Та оцей хлопчик.

І стрілець мотнув головою у бік малолітнього царевича.

– Ах, оцей?.. Цей... Та я й не знаю навіть, хто він такий! Ранком циганський табір проїжджав, от і підкинули бурлаки одного з малюків своїх.

Вперши руки в боки, стрілець пильно оглянув дитину й замислено мовив:

– І справді циганча! Ну що ж, буде...

– А от і ні! – зненацька вигукнув хлопчисько.

Горопашний отець Євлампій обімлів з переляку, уявивши, як дитя, котре нічого не тямить у життєвих перипетіях, негайно викладе всю правду про себе, царевича Івана Дмитровича. Серце священнослужителя закалатало в скаженому темпі, холодний піт проступив на зблідлому чолі.

– Ніяке я не циганча, – повторило маля.

Отець Євлампій повільно осів на підлогу. Декілька стрільців кинулися до попа і спробували підняти його. І тут хлопчисько весело заверещало:

– Я не циганчатко, я рибачатко, і батько мій рибалка також, як і я!!! А звати мене Тимофієм, отак!

Дуже вже йому сподобалася нова, така особлива гра у хованки...

24 червня 1614 року царський воєвода князь Одоєвський зі своїм загоном під орудою стрілецьких голів Пальчикова й Онучина підійшли до місця останньої стоянки загону Заруцького – Ведмежого острова на Яїку. Шістьома сотнями останніх козаків командував уже не сам Іван Заруцький, а отаман Треня Ус. Цілий день атаки стрільців вдавалося відбити, але наступним ранком усе було скінчено: Івана Заруцького передали в руки князеві, козаки присягнули на вірність цареві Михайлу Романову.

Марину Мнішек знайшли на березі Яїка, її дитину відшукали через два дні в родині якогось яйцького рибалки. Упізнали хлопчиська по речах і по золотому натільному хресту. Коли Марині повідомили про те, що син її знайдений, жінка впала в буйне божевілля і негайно зажадала, щоб дитинку привели до неї. Однак прохання матері не задовольнили, побоюючись, що «дурна баба» придушить маля.

6 липня бранців в окремих візках доправили в Астрахань, а 13 липня, закувавши в кайдани, відправили в Москву на виконання вищого розпорядження: «Везти Марину, сина її й Івашку Заруцького з великим наглядом, закованих, і таборитися обережливо, щоб по них злодійські люди безвісно не прийшли. А якщо по них прийдуть звідкись злодійські люди, а їм буде воно під силу, то і Михайлу й Баїму – Марину зі Злодійком її, й Івашку Заруцького побити до смерті, щоб їхні злодії живих не відбили».

З настанням зими Заруцького стратили лютою смертю, посадивши на палю. Чотирирічний син Марини Мнішек був привселюдно повішений за Серпуховськими воротами. Невідомими залишилися як формула, так і сам текст вироку, а також і склад суддів. Смерть дитинчати була не тільки таємничою, але й глибоко символічною: адже Смутний час як розпочався, так і завершився однаково – загибеллю безневинного дитяти. Відтоді ніякий Іван Дмитрович ніколи більше не претендував на престол Московського царства.

Невідомо, що відчувала, про що думала Марина Мнішек, сидючи в холодній. Але подекують, нібито польська відьма прокляла династію Романових. Можливо, саме тому «Злодійку Івану», як і його батькові Лжедмитрію, поголос призначив не одне життя. По Москві ходили вперті чутки, нібито замість царевича була повішена інша дитина. Втім, це всього лише здогади...

Та й смерть самої Марини Мнішек вкрита суцільним мороком: наприкінці 1614 року вона померла у 26-літньому віці відповідно до офіційної версії «від туги – по своїй волі», за іншими ж джерелами – чи то була повішена, чи втоплена. А це подекували, нібито дружину Лжедмитрія запроторили до Круглої вежі коломенського кремля, де вона й померла. Після цього знамениту вежу стали називати Маринчиною. Можливо, її кончину прискорили – зробити це у в'язниці неважко...

Від Марини Мнішек залишилися численні листи до батька, короля польського й Папи Римського, а також щоденник.

Через 300 з гаком років після сходження на престол першого царя з династії Романових останні його прями нащадки загинули в сирому підвалі будинку Іпатьєва в Єкатеринбурзі. І знов там померли безневинні діти! Прокляття наздогнало царевих нащадків через століття. Можливо, все ж таки не дарма Марину Мнішек називали чакункою?..

Глава 3 Юрій

Королівський замок, Варшава, осінь 1620 року

Настала рання осінь. Листя на деревах ще не встигло пожовкнути, але вже почало облітати. Різкі пориви вітру зривали його, здіймали у повітря й розкидали на всі боки. З моря приповзли важкі сірі хмари, тож тепер вдень і вночі з неба лилися нескінченні осінні дощі, перетворюючи міські дороги в чорні болота, де по прибутті до столиці грузнули й застрягали численні вози. Варшава о цій порі року була темною, нудною й непривабливою.

Але нарешті вдарили перші морози. Калюжі швидко промерзли до дна. Бруд на дорогах зачерствів і став твердим, немов камінь. Тоді нарешті заворушився торговельний люд.

У ці дні король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза томився від неробства. Зазвичай він нудьгував у палацовій бібліотеці, сумно гортаючи сторінки першої-ліпшої книги, що потрапляла під руку. Король віддавав перевагу простому чорному одягу, що прекрасно гармоніював із сумовитим настроєм: оброблений сріблом камзол французького крою відмінно сидів на його величності, підкреслюючи струнку фігуру. Блискуче хвилясте волосся каскадом падало на розкішний мереживний шведський комір.

Зараз же Сигізмунд влаштувався в кабінеті з завішеними вікнами у затишному кріслі біля каміна, байдужим поглядом дивлячись на палаючі дрова. Біля його ніг спав великий датський дог, розвалившись на величезній ведмежій шкурі. Очі короля зліпалися, дрімота потихеньку долала його. Здавалося, ще трохи, й молитовник випаде з рук...

У двері тихо постукали. Собака сторожко підхопився. Сигізмунд стрепенувся, дрімота відразу випарувалася, змінившись роздратуванням.

– Заходь! – голосно скомандував він.

Двері відчинилися, в утворену шпарину зазирнув старенький придворний маршалок.

– Я хотів сказати... – почав мимрити він.

Ледь стримуючи лють, Сигізмунд загрозово засичав:

– Або говори швидше, або вшивайся геть!

– Я хотів доповісти вашій величності, що настала зима.

Король розлютився, скинув чобіт з ноги і жбурнув ним у старого з голосним ревінням:

– Яка зима, ідіоте?! Осінь надворі!!!

Не звертаючи уваги на лють володаря, придворний маршалок підняв королівський чобіт, попрямував до вікна й розкрив важкі порт'єри. У кімнаті миттєво посвітлішало.

– Ось, ваша величносте, зробіть честь, погляньте у вікно, щоб пересвідчитися: перший сніг пішов, – спокійно відповів старий. Умить відчувши приплив бадьорості, король щодуху кинувся до вікна, собака почимчикував за хазяїном.

– Де там сніжок пішов? – весело запитав Сигізмунд, не вірячи власним очам.

– За вікном пішов, – прошепотів маршалок, а потім голосно додав: – Ви би, ваша величносте, взуттечко надягли б, бо так ще ноги застудите...

Втім, король не слухав старого, а квапливо, по-дитячому намагався відкрити вікно. Однак воно не піддавалося. Тоді придворний маршалок особисто надягнув чобіт королю на ногу, акуратно відсторонив його величність від вікна та спритним рухом розтиснув затвор. Вікно миттєво розчахнулося, повіяло холодом.

Ізовні падав сніг, сирий і пухкий. Снігопад був настільки рясним, що крізь його завісу неможливо було розгледіти навіть палацовий сад. Сніжинки летіли, кружляли, потім підкинуті ласкавим вітерцем, злітали і знову падали, і вкривали пухким білим килимом все довкола: черствий бруд замерзлої багнюки на дорогах, черепичні дахи варшавських будинків, дерева...

– Ти диви, і справді сніг! – зрадив король. Він підставив руку, і холодні кошлаті пластівці опустилися йому на долоню. Сигізмунд наблизив їх до очей, намагаючись розглянути уважніше:

– Дивися, вони спочатку немовби той пух. А коли розглянеш – побачиш зірочки та крижані квіточки. І всі-всі різні: із круглими промінчиками, із зубчастими, з гострими!..

Однак розглядати сніжинки довго не вдавалося: вони швидко танули на теплій королівській долоні.

– Та воно ж завжди так, – пробурмотів маршалок і вийшов з кабінету, похитуючи на ходу головою.

Король же провів старого поглядом, у якому читався жаль. Його величність ненавидів осінь, однак обожнював зиму: о цій порі року вкрита замети Варшава нагадувала Сигізмунду замок Грипсхольм у його рідній Швеції. Як же король тужив за батьківщиною! Адже тільки там його любили по-справжньому... його батьки – мати Катаржина і батько Юхан!.. Він тужив за рідним краєм і щоб бути ближчим до Стокгольма, багато років тому навіть переніс польську столицю до Варшави...

Але з такою самою пристрастю Сигізмунд ненавидів шведську аристократію, яка настільки отак скинула його зі шведського престолу. І все тому тільки, що король, бачте, католик!.. Ну то й що?! Він боровся за милу серцю Швецію щосили, та клятві аристократи

полонили його, принизили і зрештою запропонували корону його синові... за умови зміни віри...

Не дочекаєтеся!!! Не стане Сигізмунд – законний спадкоємець і продовжувач славетного шведського королівського роду Ваза, – міняти католицтво на протестантизм! Не дочекаються вороги!.. І синів своєму заборонить віру міняти!..

Його величність згадав, як понад двадцять років тому він, на той час амбітний парубок, який прагнув одержати всі корони світу, піддався умовлянням тіточки і прийняв польську корону. Ах, якби він тоді знав, чим все це закінчиться...

Різкий порив вітру обдав короля міцним морозцем. Сигізмунд причинив вікно, повернувся до каміна й простягнув до вогню змерзлі руки. Потім опустився в крісло й добряче замислився. З його очей покотилися сльози... Вірний дог нерішуче наблизився до хазяїна, поклав свою гігантську голову на коліна його величності й зазирнув жвавими червонуватими очима в сумні очі монарха.

Короля розчулив отой простий і нехитрий, здавалося б, вчинок собаки. Він добре знав, що величезний дог щиро любить його – Сигізmunда не за те, що хазяїн сидить на троні Речі Посполитої... а просто так! І не перестане любити, навіть якщо в ненависній Польщі будуть знищені всі до єдиного протестанти, аби тільки продемонструвати широту королівської влади аристократам Швеції. Напевно, один лише цей дог відчуває, якою мірою обтяжує короля польська корона, і як Сигізмунду ледь вистачає сил терпіти всіх поляків без винятку!..

Король почухав величезного дога за вухами. Собака лизнув йому руку й віддано уп'явся не просто в очі, а в саму душу монарха.

– Отак воно й буває, друже мій, – заговорив Сигізмунд, звертаючись до собаки. – Я хотів, дуже хотів цього!.. Я намагався їм сподобатись, був готовий воювати за них... А ці пихаті індики посміхалися мені, хоча тим часом ненавиділи мене в душі, сміялися наді мною поза очі. Я розширив їхні права, сподіваючись, що вони оцінять цей жест і підтримають мої починання... А вони натомість ополчилися проти мене, звинувачуючи бозна в чому... Я не хотів від них любові, я потребую лише розуміння...

Пес уважно слухав хазяїна, забавно ворущачи бровами.

– Подумати тільки, я вже шкодую, що погодився стати королем Речі Посполитої! Адже справді, що дала мені ця корона, окрім титулу, відповідальності, головного болю й жахливих принижень?! Польща – це зовсім ніяка не Франція й не Іспанія. Ба навіть не Англія, де королі мають реальну владу. Мені б треба було знати про цю особливість раніше...

Дог глибоко зітхнув слідом за хазяїном і тихесенько заскавучав.

– Так, друже мій! Якби ти тільки знав, наскільки мені самотньо й до чого хочеться іноді голосно вити від слабкості й безсилля!.. У Польщі всім керує сейм... Черета тупих пихатих баранів, які нічого не можуть вирішити, не можуть зрозуміти найпростіших речей. І в руках цих нездар зосереджено всю повноту влади?! Саме в їхніх руках – доля нашої держави?! Та хіба ж я король?! Я всього лише людина в папському вінці, яку кожен дрібний шляхтич намагається поставити на місце. Де іще в Європі отак принижують правителя?! Про що думають польські магнати – всі ці Радзивілли, Вишневецькі, Лещинські й Острозькі?! Вони думають про свої свободи і права. Переконувати це панство будь в чому – лише даремна витрата часу!

Начебто зрозумівши сенс сказаного королем, пес підняв голову й грізно загарчав...

– Який же ти розумник! – вигукнув захоплено король. – Якби ти тільки заговорив, я б оточив себе зграєю таких самих, як ти, вірних псів, а не збіговиськом підступних езуїтів.

Пес радісно завилляв хвостом.

– Так, друже мій, тільки ти мене розумієш і любиш! Я знаю, що так чинити не годиться, проте ці зухвалі «польські брати» не залишають мені іншого виходу: або я їх, або ж вони – мене... І я боротимуся з ними, бо з Польщі мені більше нема куди подітися. Якби я тільки зажадав цього, мені було б не складно зійти на трон Московії, взутої у постолі. До того ж і мій син Владислав має титул князя Московії, тому при бажанні міг би стати тамтешнім правителем, але!.. Знову ж таки, друже мій, є дуже жирне «але» – та ж сама віра католицька. Переміни віру – і вмиг станеш царем Московії... Все нібито так просто... видається спочатку!..

Собака голосно гавкнув, потім завилляв усім тілом і заходився старанно вилизувати Сигізмундові руки.

– Так, песику мій хороший, ти мене вірно зрозумів: я не здамся! Краще репресії, краще езуїти, краще війна з інакомислячими єретиками, особливо ж з «польськими братами»... Я винишу їх, задавлю, вичавлю звідси – але не поступлюся!!! Як палкий католик, я всіляко заохочуватиму прихильників унії, робитиму їм привілеї та різні милості. Слідом за аріянами зламаю протестантів і кальвіністів, а під кінець і православних!.. Вони зрештою стануть настільки зацькованими й заляканими, що самі принесуть моєму синові корону, самі благатимуть його стати їхнім новим королем...

Аріяньська Академія, Раків, осінь 1620 року

Негода розігралася не на жарт. Великі важкі краплі крижаного дощу безжально молотили по тендітних плечиках хлопчика років шести чи семи, який самотньо стояв на узбіччі дороги. Був він сухорлявим і гнучким, з білою шкірою, густим кучерявим каштановим волоссям. Пухке дитяче личко з неймовірними величезними очима кольору зимового неба вражало правильністю форм і тонких рис. Якби дитину побачив іконописець, не виключено, що написав би з малого образ одного із численних святих.

Одягнений він був явно не по сезону – без плаща. З верхнього одягу на хлопчику був лише тонкий синій жупан польського крою, з-під якого визирала довга, вишита по коміру легка сорочка, не заправлена в темні широкі штани англійського сукна, а також м'які, гарної жовтої шкіри чобітки. Черговий різкий порив крижаного вітру здійняв довгі поли жупана, рвонув поділ сорочки і розтріпав вимоклі від осіннього дощу кучері малюка. Однак дивне хлоп'я, здавалося, навіть не помітило цього.

– Тобі хіба не холодно? – здивовано поцікавився невисокий чоловік із суворим поглядом. Це був Йоахим Стегман – вчитель геометрії. З незрозумілої причини учень продовжував мовчати. Викладач уже вирішив, що так і не одержить відповіді на своє запитання, як раптом маля повільно перевело на нього погляд. Стегман здригнувся, тому що побачив у тих оченятах дивну суміш туги й розпачу. Складалося враження, що на нього дивився... молодий поранений вовк! Жахнувшись, учитель машинально відступив назад і подумки перехрестився. Але мара тривала всього лише лічені секунди...

«Фу-у-ух, здалося», – з полегшенням подумав Стегман.

– Ви щось запитали, пане учителю?

Тепер на нього з інтересом дивилися чисті очі маленького янголятка.

– Підемо зі мною, хлопче, не потрібно стояти на узбіччі дороги під дощем, навіть якщо твої батьки сьогодні не приїхали. Ти можеш застудитися.

– Так, мабуть, ви маєте рацію, пане вчителю, не варто мокнути під дощем. Хоча батьків я не чекав. Я ж знав, що сьогодні вони не приїдуть.

– Тоді що ж з тобою трапилося? Можливо, тебе хтось скривдив?

– Ні. Ніхто мене не кривдив, просто я замислився...

Стегман вже давно звернув увагу на поведінку цього незвичайного учня. Старший син вельми заможного і впливового магната, подкоморія Стефана Немирича – Юрій завжди був замисленим і нелюдимим. Малюкові не подобалося перебувати разом з однолітками, часто він ішов у поле і там подовгу про щось мріяв. Попри дитячий вік, відчувалася в ньому якась відстороненість від світу з його повсякчасною суєтністю...

«Швидше за все, дитина надто стрімко подорослішає. Яскраві емоційні спалахи в його душі прирікають юного панича на самотність. Треба би якось допомогти хлопчикові, інакше він остаточно замкнеться в собі», – подумав учитель і звернувся до вимоклого янголятка якомога ласкавіше:

– Підемо зі мною, Юрію, і поговоримо про те, що тебе бентежить. Хочеш цього?..

– Гаразд, – погодився хлопчик і слухняно пішов слідом за Стегманом спочатку парковою доріжкою до будівлі аріяньської Академії, де вони удвох пірнули до лабіринту довгих сумовитих коридорів.

– Ну от ми й на місці.

Вчитель із зусиллям відкрив важкі дубові двері сховища знань і гордості школи – бібліотеки. Під її склепіннями зберігалася безліч рідкісних стародавніх пергаментів і сувоїв,

рукописні книги і друковані видання місцевої друкарні. У непосвяченої людини міг навіть з'явитися сумнів, а чи витримають стіни й полиці такий огро́м знань?.. На відміну від коридорів, бібліотека була просторою та світлою. Тут гармонійно сполучалися білизна стін і м'який морок добротного темного дерева. Кімнату обігрівали кілька камінів, створюючи в приміщенні затишок і комфорт. Меблі з коштовних порід дерева виглядали добротно й витончено.

Незважаючи на денний час, зараз у бібліотеці було порожньо. І не дивно: адже сьогодні був батьківський день, тому багато учнів взагалі були відсутні у школі. Цим і скористався Стегман.

– Розташовуйся, Юрію, поближче до вогню, – запропонував він, присуваючи до палахкого каміна два величезних крісла. Хлопчик охоче скинув із себе мокрий жупан, залишившись у довгій вишиванці, штанях і чобітках, після чого влаштувався в запропонованому кріслі (у якому вмістився легко, немовби невеличкий жучок у коробці).

– Я давно спостерігаю за тобою, – почав неспішно вчитель. – У нашій школі ти перебуваєш вже не перший місяць, але так ні з ким і не потоваришував. Більше того, особливого інтересу до навчання ти також не виявляєш. От взяти хоча б мій предмет – геометрію: наука ця важка, не заперечую. Можливо, тобі не все зрозуміло? Може, я погано пояснюю? Але ж ти жодного разу не задав мені бодай якогось запитання...

– Та що ви, пане вчителю! Я все розумію.

Юрій виглядав явно здивованим. Схоже, він щиро не розумів, чим викликане невдоволення вчителя.

– Тоді в чому причина твоєї байдужості?

– Але це ніяк не байдужість, пане вчителю...

– А що ж тоді?

– Я просто розгублений і не знаю, як поводитися.

– Тобто?! Поясни, будь ласка.

Всім своїм видом Стегман зобразив увагу. Юрій зміряв його довірливим поглядом янгольських оченят і заговорив, немов дорослий – повільно, виразно, з паузами в потрібних місцях:

– Річ у тім, що мої батьки – люди дуже зайняті. Окрім мене, у родині є ще й інші діти. Від трьох років я виховувався в будинку мого дядька – Романа Гойського. Саме завдяки йому я вільно володію латиною, давньогрецьким, а також побіжно розмовляю французькою й німецькою... Дядько ознайомив мене з основними засадами математики і граматики. А три місяці тому батько відправив мене сюди – у Раків. Я не розумію, навіщо він це зробив?! Я й зараз знаю більше, ніж будь-який тутешній учень... Тому я, правду кажучи, дуже збентежений і розгублений: адже за навчання в Академії маю платити розлукою з дорогими мені людьми! Я міг би продовжити навчання вдома чи у дядька, де є прекрасна бібліотека...

Стегману стало дуже шкода засмученого хлопчика, але він жодним чином не показав цього, коли заговорив у свою чергу:

– Знаєш, Юрію, ти вже достатньо великий і маєш розуміти, що сюди на навчання тебе віддали не просто так. Ти – найстарший княжич із магнатського роду Немиричів. Ти належиш до кола високошляхетної аріянської знаті. Тому в Академію тебе відправили не зовсім на навчання.

– А навіщо ж тоді? – здивувався хлопчик.

– Наша школа дає дітям не тільки різноманітні знання, але й відповідне виховання. На відміну від єзуїтських шкіл, тут немає тілесних покарань: соцініяни не вважають за можливе вганяти знання в дітей різками, оскільки жага знань повинна виходити з ваших юних душ. До закінчення навчання ти, Юрію, разом з іншими маєш опанувати певні знання й загартувати тіло. А також усім вам належить подумати про те, яку користь ви принесете в майбутньому всій нашій аріянській спільноті. Зрозумів?

– Зрозумів, – тихо підтвердив хлопчик.

– А знаєш, хто оце? – поцікавився Йоахим і показав обкладинку книги, яку під час бесіди тримав у руках. Юний спадкоємець магнатського роду взяв книгу, уважно розглянув обкладинку і з найсерйознішим виглядом мовив:

– Цю книгу я не читав, але, зважаючи на все, на обкладинці зображений святий Юрій Змієборець.

– Вірно, це Юрій Змієборець, він же – Георгій Переможець, – підтвердив учитель, зрадівши невідомому інтересу, що спалахнув в очах хлопчика. – От бачиш, його звать так само, як і тебе – Юрієм. Жив цей святий давно, але його життя і досі є зразком для наслідування багатьма поколіннями! Ім'я святого Георгія довгі століття не сходять з вуст багатьох народів, його зображення можна зустріти на прапорах і монетах. На честь його подвигів і славетних діянь складені легенди й пісні, побудовані храми. Його ім'ям навіть називають цілі держави... Хочеш, розповім про це?

– Звісно, хочу!

– Тоді слухай і запам'ятовуй... Народився Юрій в 270 році від Різдва Христового, у сім'ї багатих і благочестивих батьків – зовсім як ти, хлопче.

– А де він народився?

– Цього ніхто не знає точно: одні кажуть, що в місті Лідді у Палестині. Інші стверджують, що в Білиті біля півніжжя Ліванських гір. Втім, це не має особливого значення...

Важливо інше: у вісім років Юрій розпочав військову службу у імператора Діоклетіана. І ще важливо, що з юного віку він виділявся з-поміж однолітків розвиненим розумом, незвичайною хоробрістю й величезною фізичною силою. Виявляючи неабияку запопадливість до військової служби, Юрій дуже швидко зробився тисячником. Багато ратних подвигів і перемог було за плечима юного полководця. От про одну з таких перемог я тобі й розповім.

Давні літописи стверджують, що неподалік місця, де народився Юрій, було глибоке озеро. Жив у цьому озері древній змії, який розорював довколишні селища й убивав жителів. Щоб задобрити чудовисько, тамтешні жителі почали регулярно, за жеребом приносити йому в жертву юнака або дівицю. І от настала черга красуні Ніни – дочки місцевого правителя. Горопашну дівчину відвели на берег озера і прив'язали до розлогого дерева, де вона стала очікувати смерті, тремтячи від жаху.

Та коли змії виповз із вод озера й почав наближатися до красуні, на березі казна-звідки з'явився прекрасний воїн на білому коні, який довгим списом уразив чудовисько і таким чином врятував дівицю. Цим юнаком і був Юрій! Відтоді сміливця почали зображувати на іконах як уособлення перемоги над древнім змієм – тобто над злом. За переказом, Юрій Змієборець доводився родичем святій рівноапостольній Ніні. Перший храм на його честь був збудований царем Міріаном саме на місці її поховання – це в Грузії. І сталося це через шістьдесят п'ять років після народження героя.

Ще через кілька століть Георгій Святогорець, або у перекладі – «Великий Синаксар», відкрив світові й життя святого Юрія. В добу правління грузинської цариці Тамари образ святого Юрія, який вражає списом змія, з'явився на грузинських прапорах, а спеціальний георгіївський хрест залишається на прапорах і корогах грузинської церкви дотепер. Цього святого вшановували скрізь на Русі, засновували монастирі на його честь не тільки в Києві, але також і в Новгороді. Дмитро Донської зробив Георгія Переможця небесним заступником столиці Московського царства: адже місто це заснував київський князь Юрій Долгорукий. А московський князь Іоанн III включив зображення святого Георгія в герб міста Москви.

Учитель пильно подивився на завмерлого в кріслі учня й докінчив:

– Отак, хлопче! Тому кажу тобі: по праву пишайся своїм славетним ім'ям і зроби все можливе, щоб бути гідним його.

* * *

Ця розмова докорінно змінила як світогляд юного аристократа, так і його ставлення до навчання й до життя в цілому. Від того дня Юрій Немирич ніколи не засмучувався, ні на що більш не скаржився й навіть не плакав. Він успішно долав усі складнощі навчання в аріянській Академії, безупинно розвивав свої природні здібності й таланти.

За його зовнішністю можна було вирішити, що це простий, можливо, трохи дивакуватий хлопець, яких у світі безліч. Але перше враження було оманливим. Юрій вирізнявся залізним характером, прагнув скрізь бути першим і домагатися поставленої мети. Захоплювався

верховою їздою й фехтуванням. Був увічливим, вихованим, мав гарні манери, неординарне мислення, загострене почуття справедливості й відповідальності.

Не за віком самостійний, вже на другому році навчання він вільно спілкувався і писав польською, латиною, італійською, німецькою, голландською, французькою, розумів і грецьку, і діалект московитів. Подальше навчання дозволило юному Немиричу вигострити абстрактний інтелект, він успішно вивчав такі дисципліни, як логіка, етика, риторика, теологія, основи правознавства й природничі науки, а також виявив неабиякі математичні здібності. Надзвичайно задоволений такими результатами, Йоахим Стегман усіляко заохочував Юрія до подальшого вдосконалення знань у цій царині. До одинадцяти років Юрій показав у математиці надзвичайні результати. Він доволі легко здолав низку трактатів, написаних корифеями, і зовсім вже зібрався присвятити життя вивченню цієї шляхетної науки, як раптом...

Несподівана подія 1623 року докорінним чином змінила погляди юного Немирича, відповідно змінилося й усе його подальше життя: вміло розохочені місцевими католиками, загонами агресивно налаштованих «лісовчиків» на очах переляканих учнів улаштували моторошний погром в аріянській Академії міста Ракова, при цьому майже повністю знищили бібліотеку – чи не найціннішу в тутешніх землях.

У наступні роки Раків ще не раз зазнавав подібних нападів, але тепер учні Академії вже почали організовувати летючим ескадронам далеко не привітний прийом! Втім, у відповідь католики розширили царину зіткнень, нападаючи вже не тільки на школи й академії протестантів, але також грабуючи садиби й будинки відомих адептів протестантизму і православ'я. Вони калічили, вбивали супротивників католицизму, незважаючи на вік і стать жертв. Через сутички між католиками і протестантами загинули такі відомі унітаріанські діячі, як Валента Шмальць і Анджей Лубенецький. Ця поведінка заохочувалася королівською владою: його величність виконував те, що колись поставив за мету – винищити будь-яку «єресь»...

Особливі гоніння інакомислячих почастишали в 1625 році під час нападу Швеції на Річ Посполиту. Єзуїти нищпорили країною й поширювали чутки, що війну нібито спровокували та підтримують «польські брати». Це спричинило непоодинокі бунти і повстання. А на початку 1627 року влада Кракова видала указ, відповідно до якого повноправними громадянами міста могли стати лише ті іновірці, які повернуться у католицизм.

Через усі ці події численна родина Немиричів була змушена полишити зруйнований католиками Черняхів і переселитися в один із другорядних своїх маєтків, розташований подалі від Кракова. І звісно ж, молодий Юрій дуже гостро пережив такі потрясіння. Його світосприйняття перевернулося неповоротно, трансформація зачепила найпотаємніші глибини душі. Княжич зрозумів, що Річ Посполита потребує докорінної зміни застарілого державного устрою і що без військових сутичок у такій справі не обійдеться. Саме тому Юрій вирішив зайнятися політикою та військовою справою. Для цього було потрібно продовжити подальше навчання вже за кордоном.

Відтепер спадкоємець магнатського роду Немиричів вивчав переважно юриспруденцію й основні засади державної влади, штудіював праці Мартіна Руара, який підтримував тісні зв'язки з Гуго Гроцієм. Коли юнак відправився на навчання за кордон, то мав при собі цінні рекомендаційні листи до цього світоча міжнародного права.

Хотілось би приділити бодай трохи уваги раківській Академії: адже саме тут Юрій Немирич дістає середню освіту, тому, маючи відомості про навчальний заклад, можна краще зрозуміти особистість майбутнього пана генерального писаря.

Отже, розквіт раківської Академії припав на 1616–1630 роки: тоді в ній навчалося понад 1000 студентів, серед яких було багато іноземців. Прикметною рисою цього навчального закладу була законодавчо закріплена релігійна толерантність – дуже характерна риса соціалізму як такого. Один з пунктів статуту Академії чітко проголошував: «Кожен учень нехай молиться вільно таким чином, як підказує йому власна совість і релігія, у якій він виховувався». В навчальному процесі Академії не застосовувалися широко розповсюджені в тогочасній освітянській традиції тілесні покарання, все обмежувалося виключно моральними настановами. Статут також вимагав від учнів дотримуватись чистоти тіла й одягу,

підтримувати порядок у приміщеннях, де вони проживали.

У Ракові також працювала одна з найкращих друкарень тієї доби, що належала Себастьяну Стернацькому. У період 1602–1638 років у ній вийшли у світ 246 книг. Деякі з цих видань були розраховані на руських (українських) читачів, зокрема «Антологія...» (її ймовірним автором був Остап Кисіль, він же – Євстафій Гизель, який критикував ідею унії православних з католиками), драматичний твір «Трагедія руська» – перше відоме в історії видання, надруковане розмовною українською мовою.

Після ліквідації Раківського центру аріянства завдяки соцініянським педагогам Матвію Твердохлібу, Якову Гриневичу-Гижановському (Яну Трембицькому) й Луці (Юхиму) Рупневському майбутня кисилінська школа перетворилася у вищий навчальний заклад (академію) з філією в Береску (тепер село в Рожищенському районі Волинської області). Як засвідчують документи, тут навчалися молоді люди з різних верств. Рівень студій в академії був досить високим. Окрім класів поетики й риторики, у ній існував ще один вищий клас, у якому вивчалися філософія й теологія.

Глава 4 Відьмин син

Соловецький монастир, осінь 1630 року

Пізнім осіннім дощовим вечором до Великого Соловецького острова підплив крихітний рибальський човник. На берег лиховісної бухти Благополуччя зійшов змерзлий подорожанин. Кутаючись у просякнутий вологою дорожній плащ, тремтячи від холоду, він поспіхом попрямував до Соловецького монастиря. Хоча тут налічувалося близько трьох сотень ченців і понад п'ять сотень послушників, Божа обитель вже кілька десятиліть слугувала також своєрідною церковно-політичною в'язницею. Й нарешті, товсті монастирські мури, військовий гарнізон та артилерія перетворювали Соловецький монастир у важливу прикордонну фортецю...

Утім, архангельського священика Димитрія Тихонова настільки різні контрасти анітрішки не хвилювали. У непогожу осінню пору він був терміново покликаний сюди, щоб вислухати останню сповідь якоїсь помираючої особи. Виконуючи це делікатне доручення, святий отець ледь не потонув у водах похмурого Білого моря – втім, пастирський обов'язок вищий від усього! Хоча в таку негоду сидіти би вдома і грітися біля вогню...

З півночі віяв крижаний пронизливий вітер, самотні дерева вигиналися, рипіли, стогнали, їхні могутні гілки билися об широкі монастирські мури. Священнослужитель геть змерзнув, проте все-таки продовжував шлях. Чим ближче наближався до мети, тим більше відчував величезну втому і бажання спокою. Але ж пастирський обов'язок!..

Нарешті він опинився біля воріт Соловецького монастиря й несміливо постукав у них. Через деякий час з іншого боку долинули довгоочікувані кроки, ледь чутні через завивання вітру.

– Кого це ще принесло проти ночі? – невдоволено пробурчав вартовий, намагаючись відкрити оглядову заслінку. Він провотузився досить довго, поки віконце з рипінням не розчахнулося, тоді тріпотливе світло смолоскипа вихопило з темряви обличчя й частину фігури незнайомої людини в довгій чорній рясі.

– Хто ти такий? – згідно з тюремним порядком, запитав охоронець воріт, хоча й був заздалегідь попереджений про майбутній приїзд гостя.

– Диякон Димитрій Тихонов.

– Навіщо прибув сюди?

– Викликаний до одного з ув'язнених. Це жінка, вона помирає...

– Ага, нарешті! Приїхав, дочекалися! – вартовий явно зрадів, ще якийсь час помудрував із запорами, потім розчахнув важкі, оббиті залізом ворота й звернувся до гостя: – Заходь, та

швидше, бо непогода он як розігралася.

Священик не змусив себе довго вмовляти. Насамперед охоронець провів його в добре протоплене вартове приміщення. Коли приїжджий скинув плащ, то виявилось, що це стрункий парубок у наскрізь промоктому одязі. На вигляд йому було ледве більше двадцяти років, довге темно-русяве волосся струменіло до плечей великими локонами, а блакитні, ледь прищуплені очі дивилися на вартового відкрито й довірливо.

– Та ти весь вимокнув! – сполошився охоронець. – Нумо хутко знімай свою рясу, я тебе у щось сухе перевдягну.

– Нам таке заборонено, – лагідно відповів гість. – Ось тримай, просуши хоча б оце.

Він віддав охоронцеві промоклий плащ, підійшов до грубки й простягнув змерзлі руки до її розігрітої стінки.

– Ну, як хочеш, – дещо ображено пробурчав вартовий і продовжив діловито: – То як же його звати?

– Кого?

– Ув'язненого, до якого ти приїхав, зрозуміло.

– Повторюю, це жінка. Невідома.

– Ага, єретичка, номер четвертий, – кивнув охоронець і довірчим тоном повідомив: – Цю відьму весь наш гарнізон боїться. Подейкують, вона самого царя і його нащадків прокляла, отакої...

– Може, так, а може, й ні, – лагідно мовив дякон. – У всякому разі, який би страшний злочин вона не скоїла, ніхто не має права позбавляти її останньої сповіді.

– Маєш рацію, – неохоче погодився охоронець, замислено смикаючи довгого вуса. – Але ти, людино Божа, однаково будь із відьмою цією уважним. Подейкують, що єретичка ця дуже, дуже небезпечна...

– Неодмінно, – погодився дякон. – Тільки де ж перебуває ця сама єретичка, куди мені далі йти?

– Е-е-е, стривай-но, стривай! – погрозив пальцем вартовий. – Ти не підеш туди один, я сам проведу тебе.

– Але як же таїнство сповіді?..

– До єретички без нашого нагляду нікого пускати не можна, такий порядок! – охоронець випнув груди колесом, від чого набув надзвичайно поважного вигляду. – Й окрім того, без провідника тобі потрібної камери нізащо не розшукати. Тут тямуща людина потрібна.

– Ну, що ж... Якщо інакше не можна, тоді веди мене до ув'язненої.

– А ти вже відігрівся, преподобний?..

– Веди, вона на сповідь чекає.

Вартовий знизав плечима, підкрутив вуса й кинув коротко:

– Гарзд, тоді підемо зі мною.

Для початку він перевірів, чи надійно замкнені монастирські ворота, потім зачинив двері у вартове приміщення й озброївшись смолоскипом, попрямував до тюремного відділення. Священик йшов слідом за ним не відстаючи та з цікавістю розглядаючи на ходу величну споруду.

Монастир являв собою потужну п'ятикутну фортецю, оточену височезними товстими мурами, мав сім воріт і вісім веж. Споруда мала вигляд грізний і суворий, кутові вежі були з'єднані одна з одною критими переходами, де розташовувалися житлові й господарські приміщення.

Священик і вартовий перетнули внутрішній монастирський двір, проминули спочатку триглавий Успенський собор, потім п'ятиглавий Преображенський собор і Благовіщенську церкву, перш ніж пірнути в лабіринт коридорів в'язниці, прихопивши додатковий смолоскип. Важко було уявити, скільки похмурих таємниць зберігалось за холодними сірими стінами з безліччю залізних дверей! Годі й казати, моторошне місце...

Нарешті зупинилися біля невеликих дверцят. Охоронець погримів зв'язкою ключів, шукаючи потрібний, і заходився відкривати проіржавілий замок. Протяг, що гуляв тюремними коридорами, спробував загасити вогонь смолоскипа, чорні тіні й яскраві відблиски затанцювали на сирих стінах, низьких склепіннях і на земляній підлозі. Нарешті дверцята голосно заскрипіли

і насилу розчахнулися, тоді тремтливе полум'я осяяло тісну кімнатку.

Камера «номер четвертий» мала форму усіченої піраміди, що звужувалася від входу вглиб. У довжину приміщення мало близько трьох метрів, завширшки і заввишки біля входу – по два метри, у тупиковому кінці – по метру. У місці стику низької задньої стінки й стелі у товщі муру було прорубано малюсіньке віконце – втім, зараз роздивитися через нього бодай щось вже не було можливості через сутінки, що наступили. У кутку біля сирій стіни приткнулося залізне ліжко з ніжками, намертво вкопаними в підлогу. На цьому вбогому ложі на купі брудного ганчір'я обличчям до входу лежала сива жінка, бліда й виснажена. Кожному, хто подивився б на нещасну, ставало зрозумілим, що вона провела у в'язниці не місяці, а роки. Сірий одяг на змарнілому тілі нагадував безформний саван, пасма поплутаного волосся спадали на втомлене обличчя й величезні згаслі очі.

– Агов, до тебе тут прийшли, – тихо мовив вартовий, пропускаючи священика вперед. Зіщулившись на яскраве світло смолоскипа, еретичка ковзнула поглядом по фігурах прибульців і просипіла слабким застудженим голосом:

– Я знала, що колись до мене прийде священик, але все ж таки сподівалася, що сюди надішлють латинського падре, а не схизматика⁵.

– Це неможливо, – коротко відрубав диякон і мимоволі кахикнув: дихати огидним спертим повітрям камери було неймовірно важко.

– Я вже упокорилася із цією думкою, – зітхнула ув'язнена. Диякон почав уважно вивчати її. Здається, не така вже й стара, як здавалося спочатку... Спокійне обличчя, м'який вкрадливий голос... Зовсім ані крапельки не схожа на страшну відьму!

– Залиш нас самих і не турбуй, допоки я не покличу тебе, – звернувся отець Дмитрій до охоронця, водночас невідривно дивлячись у зіщулені, трохи червонуваті очі ув'язненої.

– Як завгодно, – з полегшенням зітхнув вартовий. Потім застромив смолоскип у подвійне кільце на стіні біля дверей. Подлубавшись у невеликій торбинці на паску, витягнув звідти свічковий недогарок, запалив його від смолоскипа й поспіхом вийшов геть, закривши за собою важкі металеві двері. Заскрипів ключ у замку, потім отець Дмитрій почув, як кроки охоронця стишуються далеко в глибині коридора. Ще кілька хвилин він дослухався до тиші, що настала за дверима, поки не переконався: вони справді лишилися самі.

– Ви прийшли, щоб вислухати мою сповідь, святий отче? – порушила мовчанку жінка. – Це буде остання сповідь... хіба ж ні?..

Диякон гаявся з відповіддю. Він раптом злякався, що якимсь необдуманим словом зіпсує все. Тоді люди, що доручили йому настільки відповідальну місію, залишаться незадоволені виконавцем.

– Я вмираю, отче, я відчуваю: кінець вже близький. Що зараз потрібно від мене? – запитала ув'язнена у священнослужителя.

– Покайся в гріхах, раба Божа, і попроси у Всемилистивого прощення.

– Мені немає в чому каятися.

Жоден м'яз не здригнувся на обличчі жінки при цих словах. Вимовляючи їх, ув'язнена ледь помітно посміхнулася, вишкіривши зуби, що в невірному світлі смолоскипа виглядали напрочуд хижо. Священикові зробилося зле від цієї посмішки. Відчувши, як по спині пробіг холодок, він скрикнув:

– Як?! Ти наполегливо домагалася священика, а тепер стверджуєш, що тобі нема в чому каятися?

Почувши це, ув'язнена різко мотнула головою. Священик внутрішньо здригнувся, тому що її очі спалахнули криваво-вогненним світлом, хоча голос залишився вбивчо спокійним:

– Дурниця. Це сповідь, а не допит, тому я зовсім не маю звітувати про якісь надумані гріхи. Але якщо ви, отче, не розумієте цього, то я не бажаю вас більше бачити. Вертайтеся туди, звідки прийшли – до своєї благочестивої пастви... Ви мене зрозуміли?

Священик не відразу второпав, як відповісти на цей раптовий випад. Така зухвалість спантеличила і злякала його. Ув'язнена поводитися дивно – зовсім не так, як інші засуджені,

⁵ Схизматиками (в значенні «невірні», «еретики», «розкольники») католики називали православних.

котрих йому доводилося сповідувати. Обережність підказувала, що краще піти – а раптом відьма замислила зле?! Але дякон придушив у собі цей порив і вирішив залишитися до кінця.

– Покайся в гріхах, – повторив Димитрій, намагаючись нічим не видати свого хвилювання, і простягнув Марині великий срібний хрест. – Покайся і спокутуй гріхи свої, доки не пізно.

Однак ув'язнена, яка невідривно пильнувала дякона, встигла перехопити його погляд. Поводилася, немов змія, у будь-який момент готова вжалити...

– Мені немає в чому каятися, – уперто повторила жінка і знов хижо посміхнулася. – Я не належу до вашої віри, я взагалі ненавиджу схизматиків. Всі ви – затято брехливі лицеміри. Обіцяли мені вічне блаженство в раю, а після сипали мерзенними обвинуваченнями...

Священик відступнув до дверей, збираючись покликати вартового, але не встиг: ув'язнена здійнялася на ліжку і простягнула кошаві руки до нього. Дякон перелякано позадкував... Але тут обличчя відьми спотворила жаклива гримаса, вона із тужливим стогоном впала на ліжку і завмерла там у надзвичайно незручній позі. Димитрію здалося навіть, що вона померла – однак червонуваті очі продовжували осмислено спостерігати за священиком.

– Що з тобою?.. – співчутливо спитав дякон, мимоволі відчувши приплив жалості. Поступово жінка впоралася з болем і прорипіла:

– А ви не схожі на інших священиків, які приходили сюди раніше...

– Людським судом ти вже засуджена, проте Господь милосердний, – священик спробував говорити якомога м'якше. – Бог утішає в нещасті й полегшує найтяжчі страждання, якщо бачить щире каяття.

– Годі вже, – різко зупинила його жінка. – Ви, я бачу, прийшли сюди зовсім не для того, щоб утішити мене перед смертю. Ви хочете дещо вивідати в мене... Але я знаю: щойно розповім про все, як ви відшукаєте і вб'єте дорогих мені людей!..

Дякон хотів заперечити, однак ув'язнена не дала перервати себе:

– Стривайте, дайте сказати! Отже, нічого подібного не станеться. Я не могла б розповісти про моїх близьких, навіть якби захотіла. Я ж бо сама нічого не знаю про них!!! Нічого відтоді, як мій чоловік був убитий під час полювання, мій найвідданіший друг посаджений на палю, а син повішений... А батько?!

Ув'язнена на мить замислилася, дивлячись на сірі, вкриті цвіллю стіни.

– Про батька я також нічого не чула... Давно не чула, дуже давно... Єдине, що тепер відчуваю – це смерть, смерть, навкруги смерть...

– Але ти поки що жива, і я усе ще можу допомогти тобі! Сповідайся, заспокой свою душу заради Христа...

Смолоскип біля входу давав більше кіптяви, ніж світла. Тому в камері було досить темно, і священик не зміг виразно роздивитися вираз обличчя бранки. Вона ж мовила з неприхованою зневагою:

– Не треба, святий отче, не намагайтеся мене обдурити. Я помираю, мене більше ніщо не хвилює...

Тут відьма раптом неприродно вигнулася, тихо застогнала, на кілька хвилин затихла, потім продовжила:

– Ніщо, крім одного. Іван, мій синок... Щось чутно про нього?

– Твій син помер, – похитав головою священик.

– Ні, святий отче, він живий! – ув'язнена знов вишкірилася. – Я, щоправда, не відаю, що з ним і де він, однак прекрасно знаю... тобто почуваю, що хлопчик мій не пропаде. Як би хотілося бодай поглянути на нього перед смертю, якби ви тільки знали, отче!..

– Твій син вже не прийде, – мовив дякон, цього разу не заперечуючи прямо, що відьмина дитина жива. – Хоча якщо ти погодишся...

– Ні! – вона заперечно мотнула головою. – Ні вам, ані комусь іншому мого хлопчика не знайти. Тому він житиме. Мій Іванчик, моя кровиночка...

– Послухай! Я можу відшукати твого сина. Тільки скажи, де він – сподіваюся, ти ще зможеш із ним побачитися...

– Звідки ви знаєте?

– Я знайду і приведу його до тебе, – просто відповів Димитрій.

Ув'язнена різко задерла вгору висухлу руку. Перекручене гнівом обличчя робило її схожою на примару. Священик подумав, що, мабуть, поквапився, відіславши стражника. Незважаючи на довгі роки ув'язнення, відьма справляла враження сильної жінки. Хтозна, на що вона здатна...

– Навіть не думайте заколисати мене неправдою...

Несподіваний приплив люті немовби висмоктав останні сили з ув'язненої, й вона продовжила, ледь чутно ворущачи губами:

– Холодно, як же тут холодно... Я незабаром помру. Зима вже близько. Сонце слабшає, навіть удень у цій моїй норі панують сутінки... Ви відчуваєте, отче, як помирають дерева, трава?.. Незабаром все покриє білий сніжний саван...

– Припини! Не ховай себе живцем, бо це є зневіра у промислі Божому, а отже, наклеп на...

Слова диякона потонули в гудінні монастирського дзвону: настав час вечерні. Відьма насилу повернула голову й, більше не мружачись, подивилася прямо на вогонь смолоскипа. Раптом її зіниці розширилися й потемнішали, злиплі пасма брудно-сивого волосся впали на обличчя. Зненацька вона заговорила якимсь дивним, зовсім зміненим голосом:

– Синку, чи не кривдив тебе отець Євламій? Він же прилаштував тебе в пристойну родину, як і обіцяв? Чому це не зовсім?! Я ж йому заплатила стільки, щоб ти міг жити, як і личить людині твого походження...

– З ким ти розмовляєш? – сторопів священик.

Ув'язнена замовкла. В її очах, тепер світлих і зовсім прозорих, танцювало полум'я смолоскипа. Наступної секунди вона вказала рукою на цей димний вогонь:

– Дивись туди, туди, туди... Що ти бачиш?

– Смолоскип...

– Ні! Дивись уважніше. Бачиш, там якесь маленьке селище?.. Рибальське селище. Чуєш, як плюскотить річкова вода?

– Але я не бачу ніякого селища...

– Так, це вже і справді не селище, а фортеця! Багато стрільців, багато... Як же вправно він тримається в сидлі – справжній принц... Ой!!!

Переляк спотворив обличчя ув'язненої, вона пробурмотіла:

– Тільки не це... – і знепритомніла.

Диякон схилився над ліжком.

– Що з тобою?

Відьма отямилася й забурмітала знов:

– Бачу розкішний будинок... і дівчину коло вікна. Вона ще не знає. Але незабаром, незабаром... Він іде по дорозі, що веде до будинку. Мій дорогий хлопчик, кровиночка моя! Зачекай... Мої очі застеляє туман...

Мова ув'язненої зробилася нерозбірливою, немовби під час марення.

– Але де ж твій син?

Священик із завмиранням серця чекав на відповідь, але жінка мовчала. Тим часом, кавалок неба в малюсінькому віконці немовби посвітлішав. Величезна яскрава зірка спливла на небосхил, кидаючи на землю кривавий відсвіт.

– Це Марс? – зненацька поцікавилася ув'язнена.

– Не знаю, – відповів священик.

– Так, це Марс. Це знак: зірка – початок нового життя! Тепер я спокійна: навіть якщо вороги знайдуть мого синочка, то не займатимуть його... Не насміляться. Отже, мені можна спокійно померти.

Ув'язнена простягнула руку, вказуючи собі за спину. Димитрій знов подивився у вікно... і жахнувся: незважаючи на пізню годину, за крихітним віконцем вставало сонце, наповнюючи камеру сяйвом, що розгорялося з кожною секундою!!! Спочатку світло було непевно-боязким, мерехтливим, але поступово зробилося яскравим, немовби від пожежі. Потім сонячні промені залили всю камеру й затьмарили вогонь чадливого смолоскипа, що одразу згас і відтепер лише мляво димів...

– Розкажи, хто не займатиме твого сина? – відчуваючи, що можна впустити щось важливе,

диякон торкнувся руки ув'язненої.

І відсахнувся перелякано: рука була холодною, немов лід, а від його дотику безсило звислася збоку ліжка.

Жінка була мертвою.

Димитрій зробив кілька кроків до дверей, але одразу відчув легке запаморочення. Насилу усвідомлюючи, що відбувається, він плавно осів на підлогу камери. Останньою думкою було покликати на порятунок...

О п'ятій годині ранку монастирський дзвін загудів до заутрені. Разом з його звуком у вартовому приміщенні з'явився і комендант, щоб іще до сніданку зробити ранковий обхід. Усе було в порядку, як і зазвичай. От тільки з-під дверей камери «номер чотири» струменіло яскраве світло, при цьому звідти не було чути ні звуку. Що за чудеса?!

– А то до відьми вчора ввечері священник приїхав, щоб висповідати її, – доповів один із двох охоронців, які супроводжували начальство під час обходу.

– Священник?! – у коменданта очі на лоба полізли.

– Ну так, священник. Диякон, – пробелькотав вартовий.

– А мені чому не доповіли?!

– Так пізно вже було...

– Пізно?!

– Ну так, дуже пізно. Уже й сонце навіть сіло, сутінки... і дощ...

Не стримавши гніву, комендант аж загарчав від роздратування. Авжеж, зрозуміло: особливе розпорядження! Без нього на острів стороннього просто не перевезли б. Проте ж не дарма... ох, не дарма він був проти цієї затії!!! Справді, хіба мало святих людей жило в Соловецькому монастирі, щоб запрошувати сповідника з-за його меж!

І от будь ласка...

– Який дурень впустив учора до відьми чужого диякона?! – гаркнув комендант, напіраючи грудьми на переляканого охоронця.

– Фока...

– Ну, я йому!.. І тобі!.. І тобі!.. – комендант по черзі тицьнув пальцем у груди кожному вартовому. – Ви що, хіба не розумієте, що вже ранок?!

– Розуміємо, але...

– Ви розумієте, пустоголові дурбеліки, як довго затягнулася сповідь?! А нумо відімкніть двері камери номер чотири! Хутко!!!

Тремтливими руками охоронець ухопив зв'язку ключів, насилу відшукав потрібний, ледве відімкнув неслухняні двері.

Тієї ж миті загадкове світло, що струменіло з-під дверей, щезло. У напівморозу камери ледве можна було розрізнити мертво ув'язнену, застиглу на ліжку. Отець Димитрій лежав на підлозі, закинувши голову, а його осклянілі очі нерухомо дивилися в стелю.

Комендант перехрестився, підійшов ближче до священника, опустився на коліна, приклав вухо до його грудей і мовив з полегшенням:

– Слава Богові, він дихає!

Потім роздратовано звернувся до застиглих на порозі вартових:

– Ну, чого стоїте, як укопані?! Несіть його на свіже повітря, доки живий.

– Накажете відправити повідомлення до Архангельська?

– Зрозуміло. І коли сповідника на свіже повітря винесете, нехай один з вас за ченцями збігає...

Комендант мотнув головою убік ліжка з мертвою відьмою.

– Бачу, тут не обійшлося без чаклунства. Треба хоча б диякона врятувати.

Гримлячи підкованими чоботями, він вийшов з камери. Охоронці кинулися виконувати розпорядження начальства.

*Фортеця неподалік Астрахані,
літо 1634 року*

Діставшись до воріт фортеці, вершники спішилися, і козак постукав руків'ям батога у

ворота. Всередині негайно заgrimіли кроки, в одній зі стулоч на рівні очей розкрилося маленьке віконечко, і похмурий сонний голос прогарчав:

– Хто?..

– Я привіз затриманого до Старця, – пояснив козак.

Пішохідна хвіртка миттю відкрилася, і прибульці без подальших зволікань увійшли до фортеці. Вартовий, який дивився на гостей похмуро й непривітно, провів їх довгим коридором і через фортечний двір до низенької прибудови, у вікні якої горіла товста воскова свіча. Постукавшись, охоронець увійшов туди сам. Із будівлі деякий час долинали приглушені голоси, нарешті вартовий визирнув відтіля й попросив гостей трохи зачекати тут, у прибудові, доки Старцеві доповідатимуть про їхнє прибуття. Коней же було довірено турботам худорлявого хлопчини, який саме пробігав поруч.

У прибудові було затісно. За маленьким столиком розмістився лисий дідок з величезною сплутаною бородою, що відстовбурчилась й усіляко йому заважала. Дідок відірвав погляд від книги, у яку щось записував при слабкому свічному світлі, кивнув гостям і заметушився, звільняючи лаву поруч із собою від купи пергаментних сувоїв.

– Сідайте. Мабуть, зголодніли з дороги? Зараз покличу Параску, вона вміє щось для вас зметикуює. Нічого, що я з вами отак, по-простецьки?.. Мені це неначебто дозволено, я ж тутешній писар Матвій. Я весь час метушуся між черню й знаттю, верчуся-кручуся і з тими, і з іншими, бесіди веду, справи всякі вирішую... Сідайте!

Лисий дідок прочинив вікно й гукнув:

– Параско! Параско, у нас гості!..

– Зараз, зараз... – долинуло іззовні. За деякий час на порозі прибудови з'явилася пишнотіла червоношока молодиця, на ходу поправила сарафан і розкішну квітчасту хустку, невдоволено запитала:

– У чому річ?

– Гості в нас, кажу ж тобі! Принеси-но чогось попоїсти, вони з дороги зголодніли.

Красуня невдоволено пирхнула:

– Чого вам принести? У нас не трактир все ж таки...

– Та все неси, все! – роздратовано махнув рукою писар.

Молодиця принесла гостям казанок холодної каші й глечик молока:

– От! Це все, що є.

– А ложки?.. – набурмосився писар.

– Свої треба мати, – невдоволена Параска кинула на стіл дерев'яні баклуші^б. – Оцим їжте, іншого немає.

Втім, ледве гості приступили до частування, як у дверях з'явився вартовий і наказав прибульцям йти за ним. Приїжджі мовчки вийшли. Писар зажурено кречнув, а Параска, зрозумівши, що й до чого, ехидно поцікавилася:

– То як, угомонився, нездаро? Ну, добре, я пішла собі.

І поволі розгойдуючи стегнами, молодиця попрямувала до виходу. Писар тужливо зітхнув і повернувся до свого столу.

Тим часом гості увійшли до Старця. Був він високого зросту, широкоплечий, трохи сухорлявий, з довгим каштановим волоссям, акуратно сивуватою бородою та спокійними, впевненими світлими очима, у яких світився ясний розум. Коли гості увійшли, Старець відірвався від читання якогось сувою. Якнайщільніше закутавшись у сіру вовняну накидку, він кивнув охоронцеві – той миттю вийшов геть. Тоді Старець повернувся до гостей і почав уважно розглядати їх.

Його кімната не відрізнялася особливою розкішшю й розмірами. Приміщення навіть здавалося надто просторим через майже повну відсутність меблів: лише попід далекою стіною стояли стіл, два стільці й невеличке різьблене крісло з високою спинкою.

– Ласкаво просимо, – нарешті прорипів владним голосом загадковий чоловік, якого іменували Старцем. – Я уважно слухаю.

^б Необроблена заготовка дерев'яної ложки.

– Я мав доправити заарештованого до вас, Старцю, – мовив козак. – А тепер дозвольте мені піти, оскільки завдання моє виконане.

– Прекрасно, – кивнув той, – можеш іти.

Козак вийшов. Затриманий запитально дивився на Старця.

– Що тебе бентежить, юначе? Сідай, розмова у нас не скоро.

– Я не розумію, куди потрапив і з ким розмовляю? – неприховано обурився затриманий.

– Неважливо, Михайле... тебе, здається, саме так звать?

– Так.

– Ну, отже, служу я в Розрядному приказі⁷, звати мене Федором. До речі, про нашу розмову не повинна знати жодна жива душа. Домовились?.. І до речі, давай-но все-таки присядемо, бо я вже літній, а в ногах правди немає.

Федір почимчикував до далекої стіни, а там розташувався в кріслі. Михайло слухняно пішов слідом, опустився на стілець навпроти Старця й поцікавився:

– А що, хіба в мене є вибір – домовитися або?..

– Вибір є. Ти можеш мовчати й жити спокійно. А можеш по дурості пробовкнутися комусь про нашу розмову. Але отака кепська штуkenція, Михайле: тільки-но це станеться, як ти разом з усією родиною без суду й слідства опинишся в холодній. І це ще в найкращому разі...

– Я зрозумів, – похмуро пробурмотів затриманий. – Що ж, давайте швидше закінчимо нашу розмову, оскільки...

– Але ж я сказав, що говоритимемо ми довгенько, тому наберися терпіння. До речі, обідом тебе нагодували?

– Писар наказав одній молодусі накрити нам стіл. Щоправда, вона не дуже квапилася, тому перекусити ми так і не встигли.

– От же ж нероба! – обурився Федір. – Добре, після розмови почастую обідом. Отже, почнемо...

Старець миттю зробився дуже серйозним, погляд його тепер був якимсь колючим:

– Розмова ця мала би відбутися із твоїм батьком – священиком Євлампієм. Але як ми довідалися, він нещодавно помер... Тож поговоримо з тобою. Отже, давним-давно, років двадцять тому твій батько дав притулок у себе чотирирічному маляті на ім'я Іван. Я розумію, що багато води відтоді витекло, але все ж таки спробуй згадати. Прошу тебе, це дуже важливо.

– Мій батько Євлампій за своє життя влаштував долю чималій кількості сиріт, – доволі сухо відповів Михайло. – Мабуть, я б ніколи й не згадав про це, але тепер можу відповісти точно: двадцять років тому покійний нині тато надав притулок тільки одному-єдиному хлопчикові. Звали його Тимофієм. Цього сироту наша родина ніколи не забуде...

– Як це Тимофій?! – Старець не приховував розчарування. – А Іван?..

– Тимофій. Він ще повторювати полюбляв: «Я Тимофій, маленьке рибачатко, а не циганчатко!» – і сміявся при цьому, аж заходився.

– За нашими відомостями, мав бути Іван, трьох або чотирьох років від народження...

– Я добре пам'ятаю те літо. Раннім ранком через наше село проїхав циганський табір і підкинув у храм, де служив мій батько, хлоп'я років трьох або чотирьох. Очевидно, малюк не знав, як його звать, от тому тато й назвав його Тимофієм, оскільки за святцями був саме Тимофіїв день. Отож дуже намучився батько із цим хлопчиськом! Коли помирав, то відкрив на сповіді, що взяв великі гроші, аби прилаштувати цього хлопчиська...

– У кого взяв гроші? – миттю насторожився Старець.

– Цього батько не сказав. Згадав, щоправда, що всі гроші до останньої копійки довелося повернути – тільки після цього демон його відпустив.

– Я так і не зрозумів, що ж сталося із твоїм батьком? І що це за демон?..

– Отой самий Тимофій – він і є той самий демон!

– Хлопчисько?!

– Він, саме він!

⁷ Орган військового управління в Московському царстві XVI–XVII століть, який відав служилими людьми, військовим управлінням, а також південними і східними прикордонними містами царства.

– Нічого не розумію, – знизав плечима Федір. Затриманий спробував пояснити:

– Батько взяв до себе циганське хлоп'я. Напевно, ці волоцюги йому за це добряче заплатили, але я про те не знаю напевно. Хлопчик був ну просто викапанам циганчам: волосся – немов чорні хвилі, очі теж чорні та розкосі, худючий неймовірно. Тільки-но взяв тато цю дитину, як і сталося з ним лихо: серце вхопило так, що ледь не помер! Ледве ми його тоді виходили...

Батько як видужав, так і віддав одразу сироту в далеке село в родину рибалки якогось. Та через два роки рибалка помер, його родина нам Тимофія й повернула: заберіть, мовляв, назад цього ірода – не людина він, а демон, що нещастя приносить! Тимофій на той час підріс, зміцнів, навіть виглядав старше від своїх років. За що не візьметься, усе в руках його вмілих так і горить: хоч тенета полагодить, хоч риби більше від усіх наловить – хоч що!..

З часом взяв він моду до фортеці до стрільців ходити, один з них хлопця запримітив та й усиновив. Батько нарадуватися не міг, що нарешті циганчати позбувся! Тимофій і там першість свою виявив: за шість років вивчився й шаблею володіти, і на коні гарцювати, і з пищалі стріляти. Подейкують, пам'ять у нього була така, що хоч би один раз подивився на щось – а вже й на все подальше життя запам'ятає...

І все б добре, якби тільки не відчував хлопчисько слабкість до коней, як і всі цигани!.. А як оселився він у фортеці, так в усій окрузі й почали коні пропадати... Тимофій під підозру й потрапив! Привели його козаки зв'язаного, немовби звіра дикого: забирайте, кажуть... Батько знов за серце!

Не знаю, що далі було б, та цього разу випадок нам допоміг. Проїжджала повз наше село купчиха з дочкою років шести. Дівчисько вирішило у спекотний день викупатися в озерці й ледь не потонула. На її щастя, Тимофій поруч рибалив, от і врятував малу. А йому що?! Він на той час вже Яїк перепливав вільно... Сподобався юнак проїжджій купчисі. Годі й казати: красенем писаним у свої тринадцять років став, зросту хоч і невеличкого, зате косий сажень у плечах, весь із себе доладний, спритний, розумний... Отож і вирішила вдова купчиха його всиновити. Батько все влаштував і не тільки саме циганча їй віддав, але ще й гаманець, туго натоптаний грішми. А як гроші геть віддав, так демон від нашої сім'ї й відчепився. Отак усе сталося.

У кімнаті запанувала мовчанка.

– А що з купчихою... Тобто, чи не сталося з нею чогось незвичайного, не знаєш? – запитав за якийсь час Старець і додав: – Якщо хлопчик цей усім суцільні нещастя приносив, то...

– Саме навпаки! Пліткують, нібито купчиха та за рік так розбагатіла, що аж в саму Москву подалася.

– Отакої! Отже виходить, хлопчиська того тепер у Москві шукати треба?

– Виходить, що саме там.

– А скажи-но, Михайле, як звали ту купчиху?

– От чого не пам'ятаю, того не пам'ятаю! Начебто Василіса, а от далі?.. На язичку крутиться... але згадати не можу.

– Але ж до Москви вона подалася?

– Туди, туди.

– Ну що ж, добре! Дякую тобі, Михайле, за допомогу. Про все інше ми самі дізнаємося. Головне ти нам пояснив: циганча твоє не Іваном звать, а Тимофієм, і шукати його треба в Москві в якоїсь удової купчихи з дочкою. Гарзд, на цьому розмову нашу й закінчимо – зрозуміло, якщо тобі більше нема чого сказати. Або ж є?..

– Немає.

– Ну, на немає й суду немає! Що ж, Михайле, тоді не забувай: про розмову нашу нікому ані слова, інакше...

– Та от вам хрест!!! – затриманий рвучко перехрестився.

– Добре, дуже добре. А тепер давай-но поїмо, як я тобі й обіцяв.

Федір підвівся, підійшов до дверей, розчахнув їх та звернувся до вартового, який чергував іззовні:

– Параску сюди, і швидко. Нехай збере нам легку вечерю.

Вже незабаром стіл у кімнаті Старця був накритий білою скатертиною, а молодиця заходилася пурхати навколо, підносячи то медовуху, то рибу, то пиріг, то калачі, то різносоли...

Втім, відшукати Тимофія у Москві виявилось справою нелегкою. Цілих два роки нишпорки Розрядного, а згодом ще й Розбійного приказів то натрапляли на його слід, то знов губили. І можливо, втратили б остаточно, якби не пристрасть розшукуваного парубійка до авантюр.

Вихований удовицею купчихою Василісою Деділовою юнак легко сходився із заможними людьми, робив підробки і вчиняв розтрати, пускав з торбиною по світу найзаможніших купців... А попався на дріб'язку – вкрав свічники з будинку такого собі Башмакова, людини небідної й водночас гречної. Ясна річ, Тимофію варто було би врахувати, що власник срібних прикрас, які впали йому в очі, – це сам Дементій Минович Башмаков, постачальник царського двору, котрий відав у приказі Великого Палацу поповненням державної скарбниці й до якого сам цар благоволив!..

Загалом-то, дарма юнак полестився на кляті свічники: адже нишпорки Розбійного приказу нарешті наздогнали довгоочікувану здобич. За всіма правилами, Тимофія мали би швидко, без зайвого шуму прирізати. Ще б пак: синок Лжедмитрія, який випадково вижив!.. претендент на царський престол, замість якого повісили іншого!.. Але пограбований лиходієм Дементій Минович, як людина розважлива, керувався іншими міркуваннями. Аби Тимофій надалі не накоїв дурниць, під варту були взяті найдорожчі для нього люди – прийомна матір Василіса Деділова і його люба зведена сестра (у дарунок якій і призначалися трикляті свічники). Відтепер з колісь невловимого крадія можна було хоч мотузки вити...

Годі й казати, розумним чоловіком був Дементій Минович Башмаков – майбутній дяк майбутнього моторошно-грізного Приказу таємних справ!

Глава 5 Студентська юність

Королівство Польське, травень 1630 року

У 1630 році родина відправила молодого княжича в закордонну освітню поїздку. Рішення було ухвалене на сімейній раді. Поговоривши із старшим сином, батько остаточно переконався, що він прагне політичної кар'єри, для чого обирає фах юриста, і палко підтримав сина в його бажанні. Та й волелюбний⁸ Лейденський університет для початку освітньої поїздки був обраний не випадково. Нідерланди й Голландія, що входила до їхнього складу, на той час вирізнялася у всій Європі вільнодумством і віротерпимістю⁹.

Подорож обіцяла бути важкою й небезпечною, вона мала тривати спочатку суходолом, потім морем. Тому до Лейдена молодий княжич відправився не самостійно, а разом із групою однолітків – випускників Раківської академії: Андрієм Вишоватим, Олександром Чапличем, Миколою Любенецьким і Петром Суходольським. Супроводжував групу аріяньської молоді

⁸ Гасло Лейденського університету – «Praesidium Libertatis» («Оплот волі»).

⁹ Республіканський державний устрій 3'єднаних провінцій став наслідком компромісу між молодю буржуазією та старим дворянством, досягнутий ще в ході Нідерландської революції. Верховним органом держави були Генеральні штати, у яких засідали делегації від 7-ми провінційних штатів. Генеральні штати вирішували питання війни і примирення, відали фінансами та збройними силами. Провінція Голландія, відповідно до економічної потужності її буржуазії, мала в Генеральних штатах найбільший вплив. Влада в окремих провінціях належала провінційним штатам, що складалися з делегацій від міських магістратів і представників місцевого дворянства. Доступ в усі ці органи управління був відкритий лише для 2–3 тис. осіб з верхівки голландської торговельної буржуазії, які поступово утворили замкнену правлячу касту «регентів».

старший наставник – доктор медицини Андрій Руткович.

* * *

Запряжена четвіркою баских коней поштова карета летіла стрілою по території Королівства Польського. Перед очима пасажирів проносилися милі серцю сільські пейзажі, широкі лани й густі ліси. Немирич і його друзі дедалі більше віддалялися від рідного дому.

На той час Польща перебувала у стані війни. На дорогах скрізь стояли застави. У маленьких прикордонних містечках і селищах були розквартировані війська. На поштових станціях перевіряли речі й особи мандрівників. Іноді доводилося тривалий час очікувати дозволу на проїзд і спеціальних перепусток. Доки черговий писар разом із старшим наставником щось оформлював, молода компанія навідувалася в найближчий трактир, де на них чекав гарячий обід або тепла вечеря.

На черговій поштовій станції змінювали коней, а їхній екіпаж оглядав місцевий коваль. Ночами намагалися не їздити, тому що в країні панував неспокій. Ночували зазвичай у придорожніх садибах, селяни привітно й радо приймали юних представників аріанської знаті. Юнаки поводитися тихо, скромно, платили завжди щедро.

Проїжджаючи польські міста, мандрівники відчували суворий і пригнічений настрій місцевого населення через війну й бешкетування інквізиції. Величезні костьоли, каплиці, монастирі займали цілі квартали, а на міських вулицях і торговищах замість ділового люду сновигали зграї ченців і черниць. Країна перебувала в запустінні, по дорозі їм дедалі частіше зустрічалися напівзруйновані садиби, недоглянуті сади й городи.

Прибувши в морський порт, мандрівники начебто потрапили до нового світу. Тут вирувала торгівля, у гавань заходили і звідси відбували по декілька суден на день. Здалеку купці привозили шовк, оксамит, прянощі, порцеляновий посуд та інші заморські дива. Вивозили мед, віск, янтар, деревину, коштовні хутра...

У Лейден пливли цілих сім тижнів по Балтійському морю на невеличкому кораблі, час від часу пристаючи до берега, щоб розвантажити частину товарів і завантажити інші. Плавання тривало без особливих пригод за винятком того, що 10 червня просто з палуби всі могли спостерігати затемнення Сонця.

У порт прибули пізно ввечері у неділю, 28 липня. Оселилися в одному з портових готелів. Все тут було незвичайним, починаючи від ліжок та інших меблів. Туалетів не було, натомість довелося знайомитись із нічними горщиками. Кухня дуже відрізнялася від польської: тутешні господині готували більш пісну їжу, переважали страви з риби.

Наступного дня поїхали в Лейден. Дорогою роздивлялися з вікон критого екіпажу довколишні пейзажі: стародавні фортеці, вежі, церкви з високими дзвіницями, невеликі акуратні будиночки з кольоровими черепичними дахами, зеленими садочками... Коли нарешті дісталися мети подорожі, на них вже чекали затишні кімнати в одному з тутешніх будинків. Привітний хазяїн нагодував мандрівників ситним обідом.

Наступного ранку, поївши свіжосмажених млинчиків, відправилися на прогулянку містом. Лейден виявився затишним містечком з безліччю каналів, неляканими качками і чаплями, яких можна було зустріти просто посеред вулиць, і специфічною архітектурою місцевих споруд. Весь центр міста був густо заселений. На перших поверхах будинків, як правило, розміщувалися крамниці, майстерні, ломбарди, таверни, на других жили їхні господарі.

Життя (і навіть торгівля!) тут спливало розмірено, можна навіть сказати – монотонно. В очі кидався загальний спокій, відсутність суєти. На вулицях і площах було повно художників, які малювали пейзажі або оформлювали вітрини, а також точильників ножів, дрібних торговців і ремісників. Захопившись, молоді люди заблукали й потрапили в ту частину міста, де через вузькість вуличок переходим доводилося протискуватись між близько розташованими будинками. Просто на вуличках накопичувався бруд, який час від часу змивався дощами в численні канали. Не дивно, що скрізь відчувався жахливий сморід.

Зате уяву молодих людей вразив розташований у центрі міста гігантський рибний ринок. Тут пахло морем. Просто на землі лежали незліченні кошики, наповнені мушлями і дрібними рибинками місцевих назв. Їх миттєво розкупували, одразу ж відправляли на кухні й подавали

до столу в крихітних тавернах любителям моря, риби й часнику.

Лейденський університет, 1 жовтня 1630 року

Ранньої осені, коли надворі стояло «бабине літо» і ще не всі студенти поз'їжджалися на заняття, одного дня біля навчального корпусу самотньо стояв юнак і терпляче очікував на викладача, якого все не було. Раптом з будівлі на вулицю вийшло близько десятка студентів, а слідом за ними у дверях нарешті з'явився літній професор, одягнений у широку мантию з білим відкидним коміром – Гуго Гроцій. Парубок зірвався зі свого місця й підбіг до викладача.

– Добридень, пане вчителю! – привітався він. – Мені передали, що ви хотіли побачити мене.

– Авжеж, Юрію, це так і є. Мені дуже лестить ваш підвищений інтерес до мого предмета. Тож я хотів би обговорити з вами програму ваших занять.

– Я слухаю вас.

– Насамперед, пане Немиричу, я склав для вас список літератури, необхідної для якнайкращого засвоєння матеріалу. Ось, будь ласка! – і Гроцій простягнув юнакові кілька аркушів паперу.

– Дякую, пане вчителю. Я неодмінно проштудіюю усі ці книги, від першої до останньої.

– Більшість із цих книг можна знайти в бібліотеці, а от решту...

– Не переймайтеся, пане вчителю, неодмінно ознайомлюся з усією літературою, рекомендованою вами.

– Добре. І також не забудьте відвідати завтра лекцію.

– Обов'язково! До побачення, пане Гроцію...

– До зустрічі, пане Юрію.

Немирич щодуху прибіг до університетської бібліотеки, окрилений тим, що Гуго Гроцій взявся особисто обговорювати з ним програму занять.

Бібліотечна зала була щільно заставлена численними шафами, на яких нерівними рядами вишикувалися книжки. Юрій пройшовся уздовж рядів, розглядаючи корінці томів і читаючи назви. Як раптом, немовби з-під землі, перед юнаком вигулькнув бібліотекар і спитав чемно:

– Добридень! Вас щось цікавить, юначе?

– Добридень, пане... е-е-е...

– Мене звати Мозелем. Мозель Мейсон, університетський бібліотекар. Якщо у вас є якісь побажання, я вам радо допоможу. Не соромтеся, парубче, звертайтеся. Отже?..

– Дякую, пане Мейсоне, мені зараз ваша допомога і справді дуже потрібна, – почав Юрій непевно, потім простягнув бібліотекареві список книг за словами: – Оце я хотів би замовити...

Бібліотекар взяв список, підійшов до величезного вікна, де було краще видно, пробігся поглядом по паперових аркушах і мовив захоплено:

– Вітаю, вам дуже пощастило! Це почерк самого Гуго Гроція. Можете повірити, що далеко не всім студентам цей викладач складає власноруч список літератури... До того ж вам він склав чималенький – отже, вважає вас перспективним студентом. Пан Гроцій рідко помиляється...

Потім старий поринув з головою у вивчення записів, періодично киваючи. Іноді його очі спалахували, іншим разом він запитально позирав на Юрія.

– Що вас бентежить, пане Мейсоне? – поцікавився Немирич.

– Нічого. Просто список величезний. До того ж, на превеликий мій жаль, не всі книги в нас є... Багато чого треба буде шукати в букіністичних книгарнях міста. Але це не проблема – у мене багато знайомих букіністів.

– Дякую вам. А що із запропонованого можна взяти саме зараз?

– Зараз підберу вам декілька книг... Але доведеться трішечки почекати... У вас є час?

– О, так, я маю час.

– Тоді, пане...

– Юрій Немирич.

– Тоді, пане Юрію, розташовуйтеся о-о-он у тім кріслі й чекайте. Можете поки що почитати оце, – і старий простягнув юнакові невелику книжечку... Обкладинка її була затертою

до нерозбірливості: либонь, книгу читали часто. З затертих слів вдалося розібрати одне-єдине: «Хроніки». Ну що ж...

Вмостившись у зручному затишному шкіряному кріслі, княжич заходився вивчати зачитану книженцію, яка розповідала про Вісімдесятилітню війну¹⁰. Саме коли він читав про один з найтрагічніших епізодів – облогу Лейдена, до бібліотеки зазирнув чоловік приблизно сорокарічного віку, приємної зовнішності, одягнений за останньою модою... який привітався польською!

– Добридень! – здивовано відповів Юрій. – А як ви здогадалися, що я вас зрозумію?

– Кшиштоф Арцишевський, – мовив він твердо, простягаючи юнакові руку. – А вас як звуть, дозвольте поцікавитися?

– Юрієм Немиричем мене звати.

– Аякже, чув, багато чув про вашого батька-суддю! Річ у тім, Юрію, що раніше я жив у Польщі, тепер от перебрався в Нідерланди і навчаюся в цьому славетному університеті... А що це ви читаєте, парубче?

Юрій продемонстрував затерту обкладинку новому знайомому.

– Так, я із цим знайомий, – пафосно відповів Кшиштоф.

– А чи правда, що жителі Лейдена витримали річну облогу міста?

– Не тільки. Лейденці навіть одержали як винагороду за свою стійкість оцей самий університет¹¹...

– Та невже?.. А мер міста? Він же не втратить рук, правда ж?

– Та що ви, пане Немиричу, немовби дитина, чесне слово?! Руки у мужнього пана мера лишилися цілими й неущкодженними, не переймайтеся.¹²

– Пане Арцишевський, а на якому факультеті ви навчаєтеся?

– На факультеті прикладної механіки.

– О-о-о! Як шкода, що не на юридичному, як я...

– А чому шкода? Я два роки вивчав механіку й інші галузі прикладних наук, а також юридичне право. Не засмучуйтеся, пане Юрію, я постараюся відповісти на всі запитання, які ви задасте мені.

– Як добре! Мене дуже зацікавив державний устрій у Голландії. Чи допоможете мені розібратися в цьому нелегкому питанні?

– Природно, пане Юрію. Це моя улюблена тема, бо мрію побудувати державу з системою управління, подібною до голландської.

– Дозвольте довідатися, де саме збираєтеся її побудувати?

– Поки що не знаю точно, де саме. Хоч і схиляюся до Бразилії.

– Але ж Бразилія – це так далеко... А чому б не в Польщі, наприклад?

Якщо чесно, така прихована пропозиція виникла у Юрія щойно... Але цікаво, що скаже на це гість?!

– У Польщі, друже мій, я тепер персона небажана. Колись у молодості я припустився жорстокої помилки: взяв участь у дуелі, через що загинула людина. Тепер у себе на батьківщині я значуся в злочинцях. Тому де завгодно, тільки не в Польщі...

– Але ж ця дуель була чесною?

– Чесна? Раніше я також вважав себе правим. Я боровся за свої переконання, обстоював певні погляди. Ця людина образила не тільки мене, але людей, дорогих мені... Я викликав його

¹⁰ Інша назва Нідерландської революції.

¹¹ Університет був подарований місту Лейдену Вільгельмом I Оранським Мовчазним як подяка за мужність містян, які непохитно витримали у 1575 році облогу іспанців, що тривала протягом року. Інша пропозиція Вільгельма Оранського зводилася до довічного позбавлення міста усіх видів податків, проте жителі Лейдена вважали за краще мати в рідному місті чудовий університет, який з часом уславився на всю Європу.

¹² Згідно з переказами, під час річної облоги лейденський мер якимось сказав городянам, що згоден, аби з його відрубаних рук приготували їжу для голодуючих, ніж відкрити ворогам міські ворота.

на дуель, він погодився. Я володів зброєю більш вправно, ото й усього!.. Мене засудили до страти. Та я втік і тим самим обрав вічне вигнання. Раніше я вважав, що це несправедливо. А вже живучи тут, незабаром зрозумів, що ніхто не заслуговує на смерть, якщо його переконання не збігаються із твоїми...

– Сумна історія, – поспівчував Юрій. – Я теж випробував на собі несправедливість нашого суспільства.

– Не може бути! Я прекрасно знаю, що рід Немиричів є одним із найбагатших у Великому князівстві Литовському...

– Це так, але нині, як ніколи раніше, в Речі Посполитій посилюються гоніння на некатоликів. Єзуїти тепер розпоряджаються скрізь: керують державою, підробляють різноманітні факти, плетуть інтриги й навіть розпоряджаються королівською скарбницею!..

– Це сумно. Отже, за час моєї відсутності на батьківщині нічого не змінилося... і найближчим часом навряд чи зміниться.

– Чому ви настільки категоричні, пане Кшиштофе?

– Бо для того, щоб виправити усе це море несправедливості, доведеться змінити не тільки державний лад, але й відносини людей...

– Раніше я захоплювався математикою і був надзвичайно щасливим. Та коли з боку католиків на нас, аріян, розпочалися гоніння, стало очевидно: якщо я лишатимусь байдужим і не зроблю нічого для зміни нашого життя – усе так і залишиться... Тому я й вирішив вивчати право. Я боротимусь, але не зброєю, хоча нею також володію непогано. Ні, я стану найкращим політиком у Польщі! Вірю, що це допоможе мені змінити життя на краще.

– Цікава ви людина, пане Юрію! – сумно посміхнувся Арцишевський. – Виявляється, ви непоправний романтик і мрійник...

– Чому ви так вважаєте?

– Бо ви вірите, що зумієте перевернути життя у цілій державі, нічого собі! От тільки я, поговоривши з вами, ще більше переконався, що новітню державу з ідеальним республіканським устроєм необхідно розбудовувати поза межами Речі Посполитої. І чим далі від неї, тим краще! Бразилія, напевно, є найбільш підходящим варіантом.

Двоє молодих людей захоплено розмовляли, а старенький бібліотекар мовчки стояв собі в куточку і поштиво спостерігав за ними. Пан Мейсон не смів перервати їхню бесіду, тому що обговорювали вони, з його точки зору, дуже важливі речі.

От із цієї випадкової зустрічі в порожній бібліотеці Лейденського університету й розпочалася довголітня дружба двох мрійників – Юрія Немирича і Кшиштофа Арцишевського.

Сорбонна, Франція, весна 1632 року

Тією весною Юрій відкрив для себе тяжіння до прекрасної статі в особі гарненької незнайомки. Сталося це під час подорожування до Сорбонни.

Вечоріло, коли п'ятірка друзів під'їжджала верхи до околиць Парижа. (Враховуючи дворічний стаж перебування підопічних за кордоном, наставник Андрій Руткович виїхав сюди днем раніше, щоб підготувати ґрунт для прибуття учнів.) Втім, до готелю «Дю Пост», де молоді люди збиралися зупинитись попервах, доки не знайдуть інше житло, було ще далеченько. Попереду їхав Юрій Немирич, за ним – Олександр Чаплич і Микола Любенецький, позаду – Андрій Вишоватий і Петро Суходольський.

Огинаючи крутий поворот надзвичайно вузької вулички у передмісті, Юрій почув лемент і помітив попереду якийсь рух. Тому княжич негайно осадив свого коня і запитав у першого-ліпшого перехожого:

– Що там сталося?

– Карета, отак... – у відповідь розвів руками той.

Під'їхавши ближче, побачили, що невеличка карета дуже сильно нахилилася набік і перегородила дорогу, поруч з нею молотили землю копитами й іржали очманілі налякані коні. Перекинутися повністю екіпажу завадили густі зарості чагарнику, який буйно розрісся просто на узбіччі вулички. Один з пасажирів – розлючений огрядний стариган, лаявся з кучером, висунувши голову й руку зі стиснутим кулаком у переднє віконце. Довкола карети зібралася

юрба витріщак, які спостерігали за подією, не забуваючи роздавати поради. Між тим, з екіпажу долинали стогони й голосіння жінок.

Молоді люди спочатку оніміли, спостерігаючи цю потворну сцену й вислуховуючи огидну базарну лайку. Втім, ненадовго: Немирич отямився першим і одразу ж кинувся діяти. Якщо не розвантажити карету, розблокувати вуличку, і проїхати не буде можливості. Отже, насамперед потрібно допомогти пасажирам карети – тим паче, що це, здається, жінки...

– Припиніть негайно сваритися! – прикрикнув Юрій на старого товстуна і кучера, зістрибуючи з коня. Ті миттю замовкли і здивовано озирнулися на незнайомого прибульця.

– Вгамуй коней! – наказав княжич кучеру, який підкорився наказу шляхетного юнака з несподіваною швидкістю.

Кивнувши на карету, Юрій звернувся до друзів:

– Давайте-но допоможемо пасажирам вибратися, а потім поставимо карету на всі колеса, якщо не хочемо провести тут цілу ніч.

Його рішучість стала добрим прикладом для наслідування друзями. Насамперед, молоді люди витягнули з екіпажу опасисту служницю, яка негайно ж заголосила на всю вуличку:

– Ой, лишенько! Врятуйте мою пані, благаю вас!

Між тим, Петро й Микола вже витягали з карети старого буркотуна, тоді як Олександр з Андрієм зосередили увагу на літній пані, яка нестямно стогнала, здригаючись від обурення й болю. Зрештою Олександр легко підхопив її на руки й благополучно поставив на землю. Наостанок Юрій зазирнув у спорожнілий, як здавалося, екіпаж і помітив, що там залишився ще один пасажир... точніше, пасажирка.

– Тримайтеся, я вас витягну! – гукнув він.

Спочатку назовні з'явився геть зім'ятий капелюшок, потім тендітна дівоча фігурка. В цю мить порив вітру зірвав капелюшок з голови його власниці, й під копицею розпатланого світлого волосся кольору стиглої пшениці Юрій побачив овальне дівоче личко з величезними переляканими очима. Краса дівчини вражала, тому Юрій трохи забарився.

– Рятуйте! – скрикнула вона, негайно відчувши розгубленість Немирича. До карети підскочив Андрій Вишоватий, і молоді люди разом допомогли юній панянці вибратися звідти. Опинившись на твердій землі, дівчина глянула на своїх рятівників знизу вгору і на якусь мить потонула в бездонних очах Немирича, який стояв майже поруч з нею. Рум'янець загравав на блідих щоках панянки, від зніяковіння вона не могла відшукати потрібні слова, тому просто дивилася на юнака завороженим поглядом. Юрій у свою чергу засоромився й опустив очі.

– Обережно! – пролунало у нього над самим вухом. Витріщаки миттю відбігли подалі. На щастя, Немирич теж встиг відскочити, бо саме зараз його супутники спільними зусиллями вирівняли й поставили на колеса карету.

– Кучер п'яний! Свинога!!! Бидло!!! – негайно заволав старий товстун.

– Кучери завжди п'яні, – зітхнув князь, відходячи геть подалі: розмова в цьому ключі йому не подобалася. Щоб відволіктися, оглянули екіпаж. Схоже, при завалі набік він не надто постраждав і цілком міг рухатися далі. Друзі розвернули піднятий екіпаж уздовж дороги, разом із кучером перевірили кінську упряж. Після того в карету довелось заносити на руках літню пані: вона все ще не оговталася до кінця... Далі в екіпажі розмістилися товстун і опасиста служниця. Дівчина продовжувала стояти трохи віддалік від усіх, Немирич підійшов до неї й мовив чомно:

– Чи відомо вам, де ви маєте зупинитися сьогодні ввечері?

– У готелі, «Дю Пост», – відповіла вона, мило почервонівши.

– Тоді ми відвеземо вас, бо й самі їдемо туди.

– Я... я би з радістю, але...

– Ніяких «але»! Обіцяю, що всі пристойності будуть дотримані, до того ж з нами ви дістанетеся готелю швидше, ніж у вашій старій колимазі.

Дівчина посміхнулася у відповідь... Аж тут пролунав голос пані:

– Ельжбето, довго тебе ще чекати?

– Матінка кличе! – винувато прошепотіла дівчина. Але княжич звернув увагу на інше:

– То ваше ім'я – Ельжбета?.. Яке прекрасне ім'я! Воно вам дуже личить.

Навіть настільки незначущий комплімент змусив дівчину зашарітися, тому хоч як

приємно було Юрію спілкуватися з настільки чутливим створінням, надалі він вирішив бути більш обачливим і не бентежити даремно її ніжну душу. Адже ще потрібно довідатися, хто вона й звідки...

– Ельжбето! – знов покликала її мати.

Дівчина сором'язливо опустила очі, немовби вибачаючись і насилу добираючи слова, вимовила:

– Мені б хотілося... Я повинна... віддячити вам.

– Які дрібниці! Забудемо про цей прикрий випадок на дорозі, – заперечив Немирич. Він допоміг дівчині сісти в екіпаж, при цьому притримав її за ліктик і шепнув на вушко:

– Але мені хотілось би довідатися, хто ви є?..

Вона ледь помітним порухом торкнулася його щоки і легенько шепнула у відповідь:

– Мене звуть Ельжбета Слу...

Закінчення фрази Юрій чомусь не розчув. Або ж красуня вимовила це занадто тихо, або ж її скороминущий доторк здійняв у його душі настільки нестримний ураган емоцій, що шалене гудіння крові у скронях завадило розчути відповідь. Але шансу розмовляти й далі не було: кучер стьобнув коней, і карета рушила з місця, повільно набираючи швидкість.

– Дивись, вези їх обережніше! – крикнув княжич кучеру в спину. Сам же повернувся до друзів, які давно вже були у сідлах, і всі п'ятеро щодуху погнали коней, прямуючи в самісіньке черево Парижа.

Коли молоді люди дісталися готелю «Дю Пост» (раніше тут була поштова станція), у дворі їх зустрів сам господар закладу: адже хоча студенти – народ незаможний, проте одразу ж п'ять ліжок забезпечували достатньо вагомий прибуток. Але оминаючи привітання, Юрій квапливо мовив:

– У двох милях звідси перекинулася карета.

– Месьє Немиричу, я зараз же відправлю туди допомогу!

– Допомога вже не потрібна, ми там самі впоралися.

– Ну, тоді...

– Ця карета також їде сюди, в «Дю Пост». Прошу вас особисто подбати про літнього чоловіка і двох жінок зі служницею, які незабаром прибудуть до вас. Прошу надати їм найзатишніші кімнати й запросити до них лікаря.

– Як буде завгодно, месьє, – хазяїн готелю шанобливо вклонився й поспішив заклопотано уточнити: – А ви з друзями теж ночуватимете у нас, як і збиралися заздалегідь?

– Авжеж, ми раді знов зупинитися у вас. Сподіваюся, вечеря буде, як завжди, на висоті.

Юрій побіг у виділену йому кімнату, видобув із саквояжа свіжу білизну й опустився на ліжко в очікуванні готельного слуги, який мав занести воду для вмивання. Під час вечері він неодмінно зустрінеться з Ельжбетою – отже, конче потрібно причепуритися і вдягнутися у свіжу одіж!..

Але слуга все не з'являвся, тож не дивно, що втомлений після важкої дороги князь непомітно для себе заснув.

* * *

Ельжбета піднялася в карету. Матір з осудом дивилася на неї.

– Чому так довго? – спитала роздратовано.

– Але мамо! Я ж мала подякувати нашим рятівникам, – виправдовувалася дочка.

– Ой, які ж вони хоробрі рятівники!.. – передражнила її матір.

– Мамо, якби не ці молоді люди, ми б і дотепер лежали обабіч дороги в перекинутій кареті.

– Вона має рацію, Барбаро, – відгукнувся старий. – Ці юнаки дуже допомогли нам, особливо той, що невисокий, але доволі жвавий... Як його звуть, підкажи-но, Ельжбето?..

– Ой, а про його ім'я я так і не спитала... – засмутилася дівчина.

– От бачиш, Барбаро, через твої сварливі окрики дівчина навіть імені рятівника не довідалася.

– А навіщо їй, панні Лещинській, дізнаватися ім'я якогось обідранця...

– Барбаро, ти забуваєшся! Лещинський – це я, і ти була Лещинською в дівочтві. Тоді як дочка твоя – Слупецька, запам'ятай це, будь ласка! Бо ви, Слупецькі, бідні, хоч і родовиті.

Після такого жорсткого нагадування Барбара впала у меланхолію, не маючи сил щось заперечити. Річ у тім, що вона була молодшою дочкою Анджея Рафала Лещинського від його шлюбу з Ганною Фірлей. Заміж її видали за каштеляна Люблінського Фелікса Слупецького. Батько Ельжбети помер дуже передчасно, родина опинилася на безгрошів'ї й існувала лише на подачки заможних родичів. Матір дівчини виконувала усі дрібні примхи (як законні, так і незаконні) численної рідні, тоді як Ельжбета зростала в атмосфері похмурого сімейного святенництва, скнарості й суворих звичаїв. Замість радісних дитячих вражень – уроки латини, нескінченні молитви під невблаганним доглядом суворої виховательки.

Можна тільки уявити, які райдужні мрії про загадкове самостійне життя роїлися в цій юній голівці, коли панянка опановувала предмети на кшталт етикету, гарних манер та різноманітного рукоділля!.. Окрім того, в освіту Ельжбети входили начала богослов'я та основні європейські мови, тож можна не сумніватися: вона була готова зрозуміти і з радістю прийняти майбутнього нареченого не тільки з теренів Речі Посполитої, але також і з далеких земель...

Коли дівчині виповнилося тринадцять, мати вирішила, що дочці варто завершити освіту у Флоренції, де, за відгуками знавців, розташовувалася найкраща школа Європи для юних дівчиць: тут вивчали мистецтво старих майстрів живопису й осягали тонкощі створення елегантних інтер'єрів – поза всяким сумнівом, такі цінні якості стали б Ельжбеті в нагоді, коли вона нарешті вийде заміж. До Флоренції вони тепер і подорожували...

Коли карета повільно в'їхала у двір готелю «Дю Пост», на них вже чекав попереджений Юрієм господар. Як він обіцяв, так і зробив: зустрів нових гостей привітно і надав їм найбільш затишні кімнати. Більше того, господар готелю особисто провів Ельжбету нагору в її кімнату (значно комфортабельнішу, ніж у матері й дядька) та розпорядився, щоб у номер принесли гарячої води. «Який він люб'язний до мене», – подумала Ельжбета.

Для вечері вона обрала блідо-рожеву сукню – щоправда, зшиту далеко не за останньою модою, зате чисту і свіжу. Може, ніхто не зверне уваги на те, що сукня стара. Адже тепер пізно, й вечерятимуть вони неодмінно при свічах...

Служниця принесла дзбан з підігрітою водою. Дівчина умилася, вдягла чисту сукню, зачесала пишне волосся і вже хотіла спуститися вниз... як раптом двері з гуркотом розчахнулися, й у кімнату вихором увірвалася розлючена мати у супроводі їхньої огрядної служниці.

– Куди це ти зібралася? – істерично закричала вона.

Ельжбету здивувала настільки несподівана поява: адже в дорозі мати весь час стогнала і скаржилася, як у неї все болить і як вона стомилася. Дядечко її тільки тим і заспокоював, що на них чекає смачна вечеря в затишному готелі. Здавалось, під впливом тих розмов мати втихомирилася. Ельжбета тим паче чекала вечері, оскільки розраховувала знов побачити їхнього рятівника...

Як раптом цей скандал! Чому?!

– Мамо, я збираюся повечеряти.

– Я не піду на вечерю в цьому жалюгідному готелі!

– Тоді я піду вечеряти з дядечком Вацлавом.

– Нікуди ти не підеш! Ні зі мною, ані тим паче без мене!

– Але ж, мамо, я голодна!..

– Нічого, голод – найкращий друг шляхетних дівчат! Ти ж не хочеш перетворитися на Марію, его ж?! – і мати кивнула головою у бік служниці.

– Ні, не хочу, – тихо прошепотіла Ельжбета.

– Тоді лягай спати! Негайно! І з кімнати не виходь ані на крок!

Ковтаючи мимовільні сльози, дівчина роздяглася й лягла у постіль. Барбара наблизилася до ліжка, сухо поцілувала дочку в щоку, прошепотіла:

– Спи, дитино, поімо завтра ранком, – й загасила свічку.

Юрій миттєво підхопився з ліжка, бо у двері тихо постукали: це прийшов готельний слуга з водою. Немирич нашвидку освіжився, вдягнув чисту сорочку і спустився вниз. Друзі вже сиділи за столом і вечеряли.

– І давно ви тут? – поцікавився Юрій.

– Давненько... – відповів Андрій.

– А чого мене не дочекалися?

– Чекали, просто всі голодні... У кімнату постукали, а ти не відповідав, – пояснив Петро.

– А наші підопічні вечеряти вже приходили?

– Та ні, не було їх ще, – відповів Олександр, проте Петро заперечив:

– Був старий. Покрутився навколо нас, а потім утік кудись.

– Ну, то прийдуть пізніше, – заспокоївся Юрій. Хоча й дарма: ні матір, ні її чарівна дочка, ані дядько до вечері так і не вийшли. «Треба було їх ще тоді на вечерю запросити, щоб як слід зазнайомитися», – докоряв собі за тугодумство княжич.

* * *

Прокинувся Юрій на самому світанку, одразу ж спустився униз і спитав в хазяїна готелю про гостей, які прибули вчора. Але той тільки руками розвів і зітхнув тужливо. Виявляється, гості, про яких запитував месьє Немирич, прокинулися ще до світанку, нашвидку поснідали й полишили готель настільки поспішно, нібито їх сам нечистий наздогнати намагався. Та ще й заплатили обмаль...

– А як вони реєструвалися? – поцікавився Юрій і, чудово розуміючи причини невдоволення співбесідника, продемонстрував йому срібняка.

– Самі розбирайте карлючки цього скнари, якщо хочете... – пробурмотів господар готелю, забираючи монету й натомість підсовуючи юнакові книгу реєстрації постояльців. Юрій насилу розібрав, що там написано чи то «Лещ», чи «Леш». Почерк у старого буркотуна, який виявився ще і скнарою, був і справді нерозбірливий. Ото сімейка!..

Відтоді Юрій частково втратив розум. Весь вільний від навчання час (а нерідко й під час студювання) він не міг думати взагалі ні про що інше – тільки про юну Ельжбету, красуню з ніжною напівпрозорою шкірою і чарівливими очима. Юнак невпинно корив себе за те, що не виявив достатньої рішучості й наполегливості, а тому не дізнався про дівчину все та одразу. Тепер же серце його було навіки розбите.

Втім, незабаром розсудливість все ж таки взяла гору, тоді Немирич вилив драму випаленої невизначеністю душі у своїй першій і останній у житті любовній поемі. Слухаючи цей шедевр, його старший товариш Кшиштоф Арцишевський делікатно натякнув, що таланти юнака явно лежать поза сферою любовної лірики. І цим зробив Немиричу найціннішу послугу: хоча княжич відреагував на нищівний висновок дуже бурхливо, але, не одержавши дружньої підтримки, поступово заспокоївся і знову повернувся до засвоєння різноманітних наук. Адже, власне, він і поїхав до Європи за знаннями, а не за ефемеридою кохання...

Протягом життя Юрій Немирич створив цілу низку теологічних праць, зокрема трактат «Опис і виклад духовного арсеналу християн», а також уклав збірку молитов і гімнів для аріяньських громад.

Особливе місце в його творчому спадку займає написаний латиною трактат «Discursus de bello Moscovitico ad illustrium Romanum Hojski Vlodimiriensem Capitaneum, affinet» («Розвідка про війну з московитами...»): хоча він був надрукований в Парижі аж 1634 року, проте писався саме тоді, коли Немирич завершував свої студії в Сорбонні. Це засвідчує, що юнак іще в ті часи відчував загрозу, яку становило Московське царство для Речі Посполитої. Поза сумнівом, Юрій розумів, що рано чи пізно справедливість своєї військової теорії доведеться випробувати на практиці...

Старший товариш Кшиштоф Арцишевський закликав юного княжича податися до

Південної Америки: разом вони могли би спробувати, доклавши певних зусиль, розгорнути на тих землях соцініянську колонію, а з часом, можливо, і цілу державу створити! Однак Немирич прагнув прожити життя на рідній землі. А отже, ще зі студентської лави вважав за краще готуватися до протистояння з московитами. Бо чим раніше почати, тим кращими будуть результати...

Глава 6 Засланий козачок

Хата дяка Посольського приказу, Кремль, Москва, рання весна 1632 року

Іван Тарасьєвич¹³ відсунув подалі купу дрібно пописаних паперів, трохи пом'яв у кулаці не надто довгу, зате пишну темно-каштанову бороду, втомлено відкинувся назад і притулився спиною до стіни хати. Він дуже не любив одержувати отакого штибу доручення, над одним з яких зараз сушив мозок. Ні, зрозуміло, це велика честь і все таке інше в тому ж роді. Та тільки як виконати завдання, якщо до кінця незрозуміло, яким чином до нього взагалі підступитися?! Це ж не посла в чужу землю призначити, це ж!..

Та-а-ак, завданнячко. І все на його приказ валять, тільки на його Посольський приказ. Спробував би хтось інший... так ні ж! Цар-батюшка наполягає: мовляв, твоя це справа, Іване Тарасьєвичу, і нічия більше. І не сперечайся, а краще подумай, як з дорученням упоратися.

От він і думає. Цілий тиждень думає, аж голова від болю репається. Надія й опора наша Михайл Федорович¹⁴ уже терпець втрачати почав: мовляв, що ж це таке, Іване Тарасьєвичу, на що це схоже?! Або тобі приказ Посольський очолювати набридло?! Мовляв, якщо так – ти скажи тільки, у мене на твоє місце одразу ж заміна знайдеться, а ти геть із царського двору підеш і надалі житимеш, як душі твоєї завгодно. Отакі справи...

Жартує государ, жартує щодо заміни швидкої. Ясна річ! Ну, припустимо, людину на місце Івана Тарасьєвича підшукати можна. Водночас, щоб людині цій вивчитися всім хитрощам та тонкощам справи – це скільки ж часу минути має?.. А втім, хтозна. Може, й не надто вже багато. Тому краще не ризикувати прихильністю государя, а...

У снігах щось грюкнуло, пролунали кроки, потім двері відчинилися, і в хату обережно зазирнув скуйовджений піддячий. Знаючи, що начальство нині дуже стурбоване, а тому не в дусі, він мовив обережно:

– До вашої милості, боярин Рєпнін¹⁵ просяться...

– А-а-а, Борис Олександрович завітав! Так-так, зрозуміло, нехай заходить, і без зволікань.

Іван Тарасьєвич уже перестав сподіватися на Рєпніна-Оболенського, як раптом сьогодні... Невже допоможе?!

Річ у тім, що тиждень тому государ просто на засіданні думи запитав суворо дяка Посольського приказу: «А що можеш розповісти нам, Іване Тарасьєвичу, із приводу мого доручення? Нумо відповідай».

Коли ж Грамотін лише руками розвів, государ і вимовив оту саму фатальну фразу: «Якщо тобі, Іване Тарасьєвичу, приказ Посольський очолювати набридло, ти скажи тільки, у мене на

¹³ Піддячий, згодом думний дяк Іван Тарасьєвич Грамотін очолював Посольський приказ (тодішній аналог Міністерства закордонних справ) при різних московських царях тричі, востаннє це було в 1618–1635 рр.

¹⁴ Романов Михайл Федорович (1596–1645 рр.) – перший московський цар з династії Романових, царював з 27 березня 1613 року.

¹⁵ Рєпнін-Оболенський Борис Олександрович – очолював Розбійний приказ (тодішній аналог Міністерства внутрішніх справ) на початку XVII століття. Причому це було точно до 1638 року, коли князя Рєпніна поставили на чолі Іконного приказу.

твоє місце одразу ж заміна знайдеться. Ти ж собі геть із царського двору йди і надалі годуйся, як душі твоєї завгодно».

От саме після цього прикрого випадку боярин Репнін-Оболенський підгадав момент, коли поруч із ними сторонніх не було, підкликав опального дяка й мовив тихо, але досить переконливо: «Ти от що, Іване світ Тарасєвичу... Ти не бійся, а трішечки зажди. Знаю, у чім річ. До того ж є в мене на прикметі людина, яка тобі допоможе. От тільки не зараз... Зараз я зайнятий, так що потерпи трошки. Зовсім трішечки».

Зрозуміло, Грамотіна здивувала надзвичайна поінформованість Репніна-Оболенського. Він не втримався від розпитувань, що саме відомо бояринові й звідки. А також поцікавився, яку плату запросить він за свою людину або за його послуги. Однак Борис Олександрович миттю напустив на себе суворий вигляд і відповів коротко: «Знаю, і все тут! Не твоя це турбота, Іване Тарасєвичу. Що ж до плати за мою допомогу, то поговоримо про це, як до справи дійде».

От і все. Як не благав його Грамотін порозумітися, нічого більше дяк Розбійного приказу говорити не став, тільки велів набратися терпіння: «Христос терпів і нам велів. Почекай, Іване Тарасєвичу, всьому своя черга, а більше я тобі нічого не скажу, як не проси».

Відтоді минув тиждень. Вони кілька разів бачилися, однак Репнін-Оболенський щораз уникав прямої розмови, роблячи вигляд, що не розуміє, у чім річ. Зрештою Грамотін вирішив, що ніякої допомоги ні від кого очікувати не доводиться, як раптом...

Невже?!

Утім, поживемо – побачимо.

Так би мовити, Христос терпів і нам велів...

– Здоров був, Іване Тарасєвичу.

– Здоров був і ти, Борисе Олександровичу.

Коли боярин Репнін-Оболенський – могутній рослий чорнявий бородань, вбраний в усе чорне з ледь помітним, найтоншим срібним прошиванням, – увійшов у кімнату, місця в приміщенні миттю немовби поменшало. Навіть сам очільник Посольського приказу, здавалося, скулився, попри те, що господарював тут саме він.

– Ти проходи. Проходи, розташовуйся, – запросив Грамотін гостя. Гігантською чорною горою гість гепнувся на ослін, що жалібно скрипнув, по інший бік столу, пригладив смоляне хвилясте волосся, величезну огрядну бороду (навіть ні, не бороду – швидше, бородищу), статечно відкашлявся і... мовчки прикипів очима до хазяїна приміщення.

«Ач, хитрун! Чекає, що першим я його запитаю. Значить, перевіряє. Отже, є про що мені повідати!» – зрадів дяк Посольського приказу. Однак виду не подав, натомість запитав:

– Ну, Борисе Олександровичу, що новенького розповіси?

– Зважаючи на те, Іване Тарасєвичу, що тебе цікавить.

– Що ж, коли так, тоді розкажи, будь ласка, що там у Москві коїться?

– А ти, можна подумати, не знаєш? – недовіриливо і водночас хитро запитав гість. При цьому його смоляна бородища оголила широку самовдоволену посмішку.

– Так звідкіля ж мені знати, коли опікуюсь я справами заморськими?! Ти ж розбійних людиськів усяких ловиш. А людська-то наші, Борисе Олександровичу... От тобі саме й слід знати, що в Москві коїться.

– Ну що ж, коли так... Гарзд, Іване Тарасєвичу, гарзд, люб'язний! Послухай, що в нас і де коїться.

Протягом наступної півгодини гість розповідав про те, що й де сталося, хто в яку халепу втрапив. При цьому варто зазначити, що оповідач із Репніна-Оболенського був прекрасний: його теревені хотілося слухати ще і ще, якби не серйозність становища. Тому дяк Посольського приказу потроху захвилювався. Розуміння ситуації з'явилося поступово: Репнін-Оболенський навмисно затягував час, очікуючи, що його попросять перерватися, приміром, у такий от спосіб: «Ну що ж, Борисе Олександровичу, все це, звісно, добре й дуже навіть весело, однак чи маєш щось сказати у такій-то справі? Якщо маєш, тоді говори, будь люб'язний, навіщо теревені розводиш». От же хитрун!..

Зрозумівши лінію поведінки гостя, Грамотін спокійно вислуховував одну розказану історію за іншою. Вислуховував і кріпився, нізащо не бажаючи першим переходити до головного.

І зрештою, здавалося, домігся-таки свого в момент, коли Репнін-Оболенський нарешті мовив бажане:

– А втім, власне кажучи, я до тебе, Іване Тарасьєвичу, у зовсім іншій справі зазирнув.

– Ага, так я й подумав! – Грамотін просто розцвів, почувши заповітні слова. – Наскільки я можу зрозуміти, високоповажний Борисе Олександровичу, ти маєш сказати мені щось про важливу справу, про яку ми говорили певний час тому. Чи не так?..

– Не так, Іване Тарасьєвичу, трохи про інше хотілось би поговорити з тобою для початку.

– Про інше?! Тобто...

Грамотін був розчарований настільки, що це не вкрилося від уваги гостя. Широко посміхнувшись у смоляну бороду, Репнін-Оболенський мовив:

– Та ти не переймайся, Іване Тарасьєвичу! Поговоримо і про справу, що цікавить тебе. Зрозуміло ж, поговоримо! Тільки про ціну спочатку домовимося. Про ціну ж подумати потрібно насамперед, хіба не так?

– Отже, про ціну мова йтиме?! Ах, от у чому річ, виявляється...

Второпавши, як спритно його підманули, Грамотін мимоволі мугикнув. Справді, виходило, гість його вміло спровокував, він же мимоволі виказав своє внутрішнє напруження нетерплячою фразою щодо «важливої справи». Хитрий боярин, ох і хитрун же!..

– Добре, Борисе Олександровичу, доводиться визнати твою правоту: ми справді не встигли домовитися про ціну. Скільки ж грошей ти хочеш?

– А хто сказав тобі, Іване Тарасьєвичу, що я хочу грошей?

– Тобто як це?..

– Та отак. Ти мені, люб'язний, Микитку свого віддай, от і все.

– Микиту?! Тобі?!

– Саме так.

Грамотін ледь не розлютився, однак вчасно стримав себе. Річ у тім, що Микита був найбільш тямущим і розумним піддячим. Віддати його в розпорядження Репніна-Оболенського було однаково, що власноруч спалити Посольський приказ, бо на кого ж у такому випадку, дяк зможе опиратися в роботі?!

– Не думаю, що ми в такий от спосіб сторгуємося, – заперечно хитнув головою Грамотін, однак гість додав поспіхом:

– А от мені здається, що сторгуємося, причому легко.

– Ціна твоя недоречна, Борисе Олександровичу...

– Дуже навіть доречна! Сам лишень поміркуй: я тобі хлопця свого даю – ти мені також свого віддаєш. Все чесно, ніякого підступу.

– А хто ж у моєму приказі мені допомагатиме?! Хто, окрім Микити, такий огром справ потягне, що тут є?! – Дяк кивнув на купу дрібненько списаних аркушів.

– Нічого, Іване Тарасьєвичу, нічого: нового помічника знайдеш згодом. А от у мене в Розбійному приказі справ ще більше накопичилося, ніж у тебе. Мені Микитка твій зараз ой як згодиться!

– Краще вже тоді не віддавати тобі надійного помічника, а самому знайти, хто б із царевим дорученням впорався.

– Що ж, шукай, якщо хочеш! Тільки скажи от що: ти вже знайшов підходящого?

– Сам знаєш, що ця справа надто важка, – смутно зітхнув Грамотін.

– Знаю й розумію. Тому і пропоную тобі на допомогу помічника свого. Отож не дурій, Іване Тарасьєвичу, а скористайся допомогою, тобі запропованою. В іншому разі сам поміркуй: не знайдеш потрібного – тоді государ тебе зі служби умить викине. Він вже грозився вчинити так, хіба ні?

– Грозився, – похмуро підтвердив Грамотін.

– Ну от, бачиш! А якщо викинуть тебе із цього двору, тоді тобі ніякий Микита тим паче не знадобиться. Що на це скажеш?

Дяк довго обмірковував усе почуте, перш ніж відповісти:

– Ти по-своєму маєш рацію, Борисе Олександровичу, доводиться це визнати. Але річ не в тім, що Микиту ми обидва знаємо, а я твого хлопця навіть в очі не бачив! Тим часом, ти розумієш, яку складну справу доручив мені государ. Тут перший-ліпший не годиться, тут треба

би...

– Іване Тарасьєвичу, так я ж тобі першого-ліпшого і не пропоную!

– Тоді хто ж він?

Рєпнін-Оболєнський хотів уже щось відповісти, але завмерши з напіврозкритим ротом, посидів якийсь час мовчки, а потім із загадковим виглядом мовив:

– Злодюжка – от хто.

– Злодій?! – зойкнув уражений до глибини душі Грамотін.

– Ну так, Іване Тарасьєвичу! Але до чого ж великий спритник, якби ти тільки знав!..

– І ти мені таке пропонуєш?! Хочеш, щоб особливе доручення самого государя якийсь пройдисвіт виконував?! Так, чи що?..

– А ти не волай, Іване Тарасьєвичу, а краще мене вислухай.

– Та що там!..

– А оте, що спритник цей крав не із власної примхи, а заради прийомної матері своєї – удової купчихи Василіси Дєділової. Любить він свою прийомну матір навіть більше, ніж любив би матінку рідну. І сестру свою зведену любить більше, ніж власне життя.

– Он як?! А що ж там зі справжніми його родичами?..

– Стривай, Іване Тарасьєвичу, не квапся, зараз і до справжньої рідні дійдемо. Поки ж запам'ятай: крав він не із власної примхи, а заради збереження честі купецької сімейки, що дала йому притулок. А от пограбував він не кого-небудь, а самого Дементія Миновича Башмакова...

– Башмакова?! Якого ж це Башмакова – невже того самого?..

При згадці самого лише імені царєвого улюбленця у Грамотіна ледь щелепа не відвалилася від здивування. Це настільки контрастувало з могутнім чолом і округлим тім'ям дяка Посольського приказу, що могло б видатися смішним... От тільки серйозність ситуації не дозволяла навіть натяку на веселощі.

– Ну так, пограбував саме його... До речі, я казав тобі, як його звуть?

– Ні.

– Ну, тоді скажу: Тимофій Дєділов, прийомний син купчихи, яка свого часу розорилася – Василіси Дєділової.

– А-а-а... мені що із цього пройдисвіта, та ще й прибудного?

– Іване Тарасьєвичу, кажу тобі: не квапся! Зараз і до справжньої рідні цього крадія дійдемо, май терпіння... Ну, отже, Тимофієві у Дементія Миновича срібні свічки сподобалися. Хотів він їх продати, щоб родину виручити, та не судилося, мабуть що... Ми його саме під час крадіжки і схопили. Але схопили випадково, отак вже нам пофортунило... Опинилися в потрібному місці. А до цього... Іване Тарасьєвичу, якби ти тільки знав, як довго ми розшукували цього самого Тимофія!..

Рєпнін-Оболєнський замовк, тоді Грамотін зміг нарешті вставити перше запитання, що вертілося на язичі:

– Ну, добре, упіймали твої людська крадія, то яка ж із нього користь?! Якщо вже сам попався, то належить вчинити з ним, як закон наказує вчиняти у подібних випадках. Чому ж...

– А тому, що сам Дементій Минович Башмаков напоумив нас на хитрість: не вчиняти з крадієм Тимофієм Дєділовим за законом, а на гачок посадити.

– На який ще гачок?

– Приймна мати його, оця Василіса Дєділова злодюжці нашому прихисток надавала? Надавала. А викрадені ним речі приймала? Приймала... От на цій підставі ми її в один з монастирів під нагляд і запроторили. Під час арешту цю удовицю шляк трафив, і тепер лежить вона безпомічна, а дочка її неповнолітня повсякчасно при ній перебуває. А куди дівчисько піде, якщо у неї ні копійки і ніякого захисту?! Тільки на вулицю в ці... не приведи Господи... Але ж ми добрі. До певного часу... Тому з великої нашої ласки утримуємо дівчину разом із матір'ю. А інакше – удовицю у в'язницю, брата на каторгу, сестрицю на вулицю... у кубло розпусти... Тимофій знає: якщо він почне сваволити, так і станеться. Але родину він ніколи не зрадить! А так і мачусі його, й сестричці дуже непогано живеться: дах над головою мають, обидві нагодовані, напоєні, у теплі гріхи свої замолюють.

– Ага, он воно як...

Грамотін трохи покивав, обмірковуючи почуте, потім запитав:

– Ну, і як він поводить, Тимофій цей?

– Слухняний – ну просто шовковий! Розумний, кмітливий. Що накажеш, те і зробить. Сам про кожен дріб'язок подбає заздалегідь, наперед продумає, нічого не упустить. Я ним задоволений, чесне слово! Якби не государеве доручення і не твій Микитка – ніколи б тобі його не віддав! Вір, не вір – як хочеш, справа твоя, та тільки як воно є, так і є...

– Стривай, Борисе Олександровичу, – зупинив гостя Грамотін. – Ми ще не домовилися остаточно.

– То давай домовлятися!

– Кажу ж тобі, стривай! Все я зрозумів, окрім одного. Ну, з родини купецької злодюжка твій, хоч і з розореної... І рідня його нова в тебе на гачку... Але що з того?! Чому сам Дементій Минович Башмаков за якогось крадія жалюгідного заступився?!

– А-а-а, вірно, от у цьому і є таємниця!

Репнін-Оболенський так і засяяв при цих словах, і його величезна чорна фігура, здавалося, почала світитися самовдоволенням.

– Річ у тім, Іване Тарасьєвичу, що не надто давно Дементій Минович одержав з Розрядного приказу певні дуже цікаві відомості. І ця, можна без усякого перебільшення сказати, державна таємниця цілком пояснює, ким він насправді є, цей вихованець збіднілої купецької родини Деділових...

– Ну, то ким же?

Репнін-Оболенський про всяк випадок боязко озирнувся на всі боки (хоча, окрім них двох, у кімнаті нікого не було), потім підвівся, перегнувся через стіл і тихо зашепотів щось прямо у вухо Грамотіну. Цього разу в дяка Посольського приказу не тільки нижня щелепа відвисла, але й уся його зовнішність неприємно змінилася, навіть очі сяйнули божевільним блиском.

– Отака справа, Іване Тарасьєвичу, – мовив гість, повертаючись на місце. – Тепер ще й тобі відома правда про цю людину. Проте для всіх інших він був, є й повинен лишитися тільки прийомним купецьким синком. Сподіваюся, ти зрозумів, що...

– А-а-а... кому ще правда ця відома? – запитав Грамотін запинаючись. Було очевидно, що говорить він насилу. Очевидно, дуже перехвилювався.

– Окрім тебе й мене, правду знає хіба що Дементій Минович – ну, так без нього в подібних справах ніяк не обійдешся... Та ще й государ.

– Як, і государ теж?! – чи то здивувався, чи то злякався Грамотін.

– Аякже!

– А чи не краще було цього Івана Дмит...

– Іване Тарасьєвичу!!!

Окрик Репніна-Оболенського був настільки грізним і страшним, що Грамотін миттю прикусив язика і перелякано обхопив свою величезну голову.

– Отак краще, – мовив дяк Розбійного приказу набагато спокійнішим тоном. – Звуть цього спритника Тимофієм Деділовим, запам'ятай це. Тимофій Деділов, купецький синок прийомний – і все тут, і ніяк інакше. А про решту мовчи, як і всі ми, включно з царем-государем.

– А ті, хто його розшукував – вони як же?

– А-а-а, ти маєш на увазі тих, хто справу отсю розплутував?

– Атож, Борисе Олександровичу, саме їх.

– Можеш не хвилюватися за тих нишпорок, Іване Тарасьєвичу, вони вже далеко, дуже далеко.

– Тобто їх в інший приказ перевели чи як?..

– Будемо вважати, саме так, – посміхнувся Репнін-Оболенський, тільки цього разу усмішка вийшла якоюсь лиховісною. – Усе саме так і є: перевели їх спочатку до мене в Розбійний приказ, а потім ще подалі відправили, по монастирях та по островах, а там, у разі розголошення таємниці, з ними всяке може статися. Та й хто їм повірить, сам поміркуй?..

І розвівши безсило руками, він прицмокнув, немовби від хвилювання, вимовляючи:

– Тож не сумнівайся: якщо їм життя дороге, то язики триматимуть за зубами.

– А може, його самого було би простіше – той... у приказ Господа Бога?..

– Та що ти таке верзеш, Іване Тарасьєвичу!..

Тепер Репнін-Оболенський дивився на співрозмовника чи то із презирством, чи то з

відразую.

– Я думаю всього лише, що краще було б... – спробував виправдатися Грамотін.

– Використати купецького прийомного синка на благо нашої держави – от найкращий вихід! Цим і займися, люб'язний Іване Тарасьєвичу. Знаючи все про справжнє походження цього хлопця, ти маєш розуміти, що кров у його жилах тече шляхетна, а це має величезне значення для справи, дорученої тобі самим государем. Кров і шляхетність предків нічим іншим не заміниш. А у даному тобі дорученні без цього ніяк не обійтись. Зрозумів?..

Тепер дяк Розбійного приказу подивився на співрозмовника настільки проникливо і водночас пильно, що Грамотін раптом зрозумів одну просту річ. Що все це не дарма – те, що сам государ Михайло Федорович знає таємницю походження людини, про яку йдеться. Це означає лише одне: без відома государя Рєпнін-Оболєнський не став би передавати ТАКУ цінну людину у розпорядження Посольського приказу! Отже, даючи надскладне доручення йому, дяку Грамотіну, государ задалегідь знав, що дяк не зможе підібрати підходящого виконавця. Звідси висновок: государ задалегідь ОСОБИСТО подбав про виконавця!!!

А якщо так, то сперечатися тепер безглуздо. Він, Іван Тарасьєвич Грамотін, НЕ виконав того, чого від нього, виявляється, зовсім і не очікували. Всевидюще око государеве все побачило! Отже, лишається тільки покійно погодитися з вищою волею...

Ач як виходить! А Тимофій, отже зовсім не якийсь там пройдисвіт: його батько, нехай недовго, але займав царський престол. Його мати, попри загибель чоловіка, не повернулася до Польщі, як їй було наказано, а претендувала й далі на царський трон. Після чого здійняла смуту й вирішила покинути знівечену Московію до ніг самозакоханої Речі Посполитої.

І в жилах Тимофія Дєділова (саме так його тепер називають) змішалася кров отаких батьків... Та це справжня діжка з порохом!!! І ми тепер їхнього нащадка візьмемо й зашлемо до клятих поляків з протилежним за змістом дорученням... І вигадав це все сам цар-государ... Ото утнув наш Михайло Федорович! Отакий він метикований!..

І Грамотін промимрив, трохи запинаячись:

– Ну що ж... коли так... Тоді Микита мій відтепер нехай працює в тебе у Розбійному приказі... хай так! А ти пришлеш до мене цього... отого Тимофія Дєділова, прийомного купецького синка. Отак і зробимо, вирішено.

Почувши це, Рєпнін-Оболєнський розкотисто розреготався, від чого навіть у віконці світлиці задеренчали шибки, а потім весело додав:

– От і добре, Іване Тарасьєвичу, от і молодець, що все зрозумів нарешті!

– Та зрозумів уже, зрозумів... – кивнув утомлено Грамотін.

– От і добре, от і чудово, що ти у нас такий тямущий!

І широко вишкірившись, дяк Розбійного приказу почав нагадувати:

– Дивися тільки, не бовкни нікому!.. Всі, хто його таємницю знали, – мертві, включаючи справжню матір, наприкінці життя оголошену чи то відьмою, чи божевільною. Тримай молодика у вузді. Яким чином – тобі відомо. Гонору в цієї людини з надлишком, як у батька, проте розум жвавий – тут уже материнська кров позначилася. А на гачку нашому він сидить міцно, і розуму в нього вистачить, щоб дурня не клеїти. Отак.

– А коли ти пришлеш його до мене?..

– Та зараз же, – не загаявся з відповіддю Борис Олександрович. – Ми тут поміж собою бесідуємо, а парубок тим часом на подвір'ї моєї команди чекає. Зараз же накажу йому до тебе зайти. Просто зараз, Іване Тарасьєвичу.

«Ну що ж, якщо Рєпнін-Оболєнський прихопив його із собою, то, либонь, розраховував на успіх задалегідь. Отже, весь цей план від початку й до кінця із государем точно погоджений», – подумав дяк і глибоко зітхнув, дивлячись вслід гостеві, що йшов до дверей.

Борис Олександрович не збрехав: не минуло й кількох хвилин, як у зовнішні двері постукали. На голосний окрик дяка: «Заходь!» – приймак збіднілої купецької родини Тимофій Дєділов увійшов у хату Посольського приказу. Іван Тарасьєвич зробив вигляд, що дуже зайнятий вивченням розкладених перед ним паперів, хоча насправді нишком придивлявся до гостя, вивчаючи й оцінюючи його поведінку.

Що можна було сказати про цю людину?.. Молодий, статуристий, плечистий, сухорлявий, невисокий на зріст. Великі розумні, гарні, трохи розкосі карі очі, у глибині яких грає

незвичайний... якщо уважно придивитися – навіть якийсь диявольський вогник. Волосся пишне, хвилясте, темне, як вороняче крило, губи пухкі, немов у дівиці, рум'янець на всю щоку. Занадто гарний...

Ох, і де ж молоді роки самого дядя Грамотіна?! Якби років двадцять тому він одружився з красунею-черкескою, і в нього був би отакий самий синок. І хтозна, як би тоді склалася доля дядя Посольського приказу... А замість простого людського щастя він обрав государеву службу, щоб день у день сидіти й нидіти отут, порпатися у папірцях, писати доповідні, звіти... Отак і минає життя – тільки голова від роботи пухне та борода відростає! А потім приходиться до тебе отакий красень, якого хоч зараз під вінець...

Хоча ні – під який ще вінець?! У неблизькі землі має він невдовзі відправитися, у подорож дуже небезпечну, з непередбачуваним фіналом. До того ж не за власною волею: адже головним у цій ситуації є аж ніяк не красень-молодик, який скотився до крадіяства, а він – дядя Грамотін, нехай навіть згорблений, з довгою поплутаною бородою й поріділою копицею волосся на величезній круглій голові. Служака, розумака, відмінний стратег і просто гарна людина... Отака справа!

Обдумуючи майбутнє юнака, старий дядя раптом пожалів його, симпатичного незнайомця. Адже то правда: якби Грамотін свого часу оженився на черкесці, і в нього міг би бути ніяк не гірший синок-молодець! І якийсь суворий дядько міг би заслати його бозна-куди за тридев'ять земель...

– Наскільки я зрозумів, звати тебе Тимофієм Деділовим, – нарешті порушив мовчанку Іван Тарасьєвич. Він не запитував, а констатував очевидне. Сказав перше, що спало на думку – тільки щоб почати розмову.

– Так, – просто відповів парубок.

«Небагатослівний, це добре. Начебто стриманий. Може, справді підходить?..» – подумав дядя, уголос же запитав:

– Чи знаєш ти, де перебуваєш?

– Так, у Посольському приказі. А звати вас Іваном Тарасьєвичем.

– Вірно. А чи знаєш, чим займається Посольський приказ?

– Ну-у-у... Справи різні та проблеми всякі заморські, послы, перемовини, листування цареве – усе це на вас...

– Загалом, вірно, – замислено мовив дядя, а про себе подумав: «Не такий уже він і наївний».

У двері знов тихо постукали.

– Заходь! – скомандував дядя.

У кімнату зазирнув Микола – писар Грамотіна.

– Я от чого, Іване Тарасьєвичу... Ви обідати будете? – поцікавився він і вирячився на Тимофія, не знаючи, чи запитувати ще й про нього.

– Звісно, збираюся, – роздратовано мовив дядя. – Неси скоріше!

– А цей? – і Микола кивнув головою на юнака.

– І цей також! Накажи накрити на двох, а потім дайте всі мені спокій не тільки на час трапези, але й на найближчу годину після неї.

– А-а-а?... – і писар знову кивнув на Тимофія.

– Він залишиться тут. Розмова у нас важлива. Давай-но, Миколо, ми тут обидва вже зголодніли.

Писар вийшов. Незабаром у хату прибів моторний хлопчина, який приніс і спритно застелив білу скатертину. Невдовзі стіл уже ломився від їжі: були тут і риба, і м'ясо, і соління різні, і калачі, й пироги... Все, чим багатий Посольський приказ.

Тимофій голодними очима прикипів до страв.

– Ти що, хіба не голодний? – жартівливо запитав Іван Тарасьєвич.

– Дуже голодний, – зізнався юнак.

– А чого ж не їси?

– Та того... ні... – зам'явся Тимофій.

У цей час до кімнати без стуку забіг цікавий писар і заходився метушливо розкладати тарілки і столові прибори, вдаючи старанність і працьовитість. Дядя від люті ледь не задихнувся.

Обличчя його вкрилося червоними плямами, очі ледь не вилізли з орбіт. Він голосно видихнув повітря й несамовито гаркнув:

– Пішов геть!!!

Тимофій запитально поглянув на Івана Тарасьєвича. Микола кулею викотився за двері, акуратно прикривши їх за собою.

– От же ж свинота!!! Підслуховувати вирішив!.. – спересердя дяк ледь не вилаявся. – А ти, Тимофію, їж і не соромся.

Юнак присунув ближче миску з окостом, взяв ніж з виделкою й заходився неквапливо нарізати м'ясо, акуратно викладаючи скибочки на свою тарілку. Іван Тарасьєвич мимоволі замилувався діями юнака: до чого ж легко й елегантно вправляється він зі столовими приборами! Ніж і виделка буквально пурхали в його руках... І раптом дивовижна думка буквально розчавила величезний мозок дяка: «Як же боярин Рєпнін-Оболенський випустив з виду це його вміння?! Може, молодик значно хитріший, ніж видається на перший погляд?! А раптом він пам'ятає своє дитинство?! Це ж його матінка в Москву привезла першу виделку – це диявольське знаряддя¹⁶. Відьма чортова! Який жах!..»

Обличчя дяка скривила гримаса. Тимофій миттю зірвався з місця й кинувся до нього зі словами:

– Що сталося? Вам зле?..

– Ні. Іди на місце, – зашепотів Іван Тарасьєвич.

– Може, вам води?.. – і юнак простягнув старому келих з водою.

– Ти їж, їж собі, – слабко відгукнувся дяк. – Зі мною все добре, зараз пройде.

Піддавшись вмовлянням, Тимофій Дєділов повернувся на місце й продовжив пригощатися. Грамотін же тим часом стежив за руками юнака. Спостерігав, як моторно той користується ножем і виделкою, спритно відправляючи до рота шматок за шматком.

– Ти де... ото?.. – нарешті запитав дяк і вказав на пальці юнака, у яких були невимушено затиснуті столові прибори. Дєділов подивився на свої руки, густо почервонів та швидко забелькотав:

– Вибачте мені, заради Христа, я знов забувся, але нічого такого більше не повториться!..

І миттю помінявши ніж з виделкою місцями, додав:

– У мене з дитинства все між десницею і шуйцею плутається, я ненавмисно...

– Що саме з дитинства? – сторожко поцікавився старий і пильно поглянув на юнака. Якщо він пам'ятає дитинство, тоді це кінець. Але ж він Грамотіну вже почав подобатися...

– Я й шаблю в лівій руці тримаю, але ви через це не хвилюйтеся. Поступово я навчився володіти правою рукою не гірше, ніж лівою...

– Яку таку шаблю?!

– Звичайну шаблю. І ножі метати вмію як правою, так і лівою рукою. Щоправда, пістолем...

– Стій!!! – гримнув дяк. – Хутко відповідай, де й коли ти вивчився володіти ножем і виделкою?!

Старий схвильовано задихав і подумав: «Але ж і правда – царевич!»

– Торік вивчився, – спокійно відповів юнак. Але Грамотін продовжив допит:

– А по-польському розумієш?

Запитавши це, Іван Тарасьєвич внутрішньо напружився: якщо це й справді він... тоді відповідь схвально!

Тимофій справді відповів одразу, зовсім не замислюючись:

– Умію, чого ж не вміти?..

«А оце зовсім погано! Отже, він усе пам'ятає!» – подумав дяк.

От чому насправді Рєпнін-Оболенський підсунув йому цього юнака... Пройдисвіт скинув йому на руки сінка Лжедмитрія, відгородивши тим самим себе та свій Розбійний приказ від

¹⁶ У Московії виделка з'явилася вперше в 1606 році. Її привезла Марина Мнішек, а спосіб застосування продемонструвала на своєму весільному бенкеті в Кремлі. Потрібно зазначити, що мініатюрні «диявольські вила» справили на москвитів гнітюче враження.

скандалу. Але ж інтуїція, що ще жодного разу не підводила Івана Тарасьєвича, підказувала: «Не все втрачено! Не здавайся! Запитуй далі!..»

– А скажи-но, Тимофію, де це ти польської мови навчився?

– Та торік же ж і навчився! А що?

– Торік? Як так – торік?! Цікаво...

– А все просто: боярин Борис Олександрович наказав мені в довіру до одного поляка втертися, ото ж я й вивчився цій мові. Й етикету заразом. Він же з посольських був, поляк цей. А в послів без етикету ніяк не можна.

– І як?..

– У довіру втерся, як і було наказано.

– Отже, польську мову ти тепер добре освоїв?

– Так.

– Ага...

У Грамотіна відлягло від серця. Але своїх сумнівів старий не виказав, а продовжував міркувати: «Отже, науку етикету в поляка перейняв? Так, добре... У поляка! Чудово, тямущий хлопець... І мови там же навчився... Добре. Таким чином, про своє походження парубок таки не згадав, і це прекрасно! Отже, у нього все може вийти».

– А які ще мови ти знаєш, Тимофію? І наскільки вільно володієш ними?

– Ну-у-у, по-волоськи¹⁷ можу зрозуміти, по-турецьки трохи. І ще латиною вільно читаю, і давньогрецькою.

– Ці мови ти теж вивчив, доки в Розбійному приказі служив?

– Ні. Я матінці торгувати допомагав, а вона в мене чіпка: і з чухонцями, і з татарами справи мала. І навіть із німцями й фрягами¹⁸... Але мови я і в Розбійному приказі також потроху вчив. Там у них спеціальні люди є, які мовами відають.

– Навіть так? Не знав я цього... – дяк миттєво насторожився.

– У розбійники ж різні люди йдуть. А якщо кожному допит потрібно вчиняти – невже щоразу товмача¹⁹ кликати?..

– І те вірно. А що, там навіть латиною допитують когось? Або це так, для себе вивчити вирішив?..

– Ні, звісно. Латину і грецьку у Розбійному приказі ніхто не вчить спеціально. Цьому, напевно, у вас в Посольському приказі навчають.

– Припустимо, – ствердно кивнув Грамотін. А юнак продовжив:

– Цим мовам я в одного попа вивчився. Коли зовсім маленьким був, піп цей усе обіцяв мене до себе забрати. Хотів я йому сподобатися, а він мене все обманював, чортом циганським дражнив та у найбільшій родині прилаштовував.

– Чого б це так?

– Не знаю, – парубок знизав плечима. – Тоді я нічого ще не тямив, бо занадто малим ще був, а тепер от думаю... Напевно, піп цей хотів, щоб я в якійсь убогій родині сконав від голоду. Не інакше...

«Он воно що!.. Самотня неприкаяна душа. Напевно, натерпівся в дитинстві, а вдова Деділова до нього доброти виявила, одна-єдина пожаліла», – подумав Іван Тарасьєвич, перш ніж розпитувати далі:

– А русинською²⁰ можеш?

¹⁷ Тобто молдавською.

¹⁸ Старовинна назва (від викривл. «франки») жителів Південної Європи романського походження. Зазвичай так називали італійців. Зокрема, «фряги» будували московський кремль. Від «фрягів» походять такі російські топоніми, як Фрязіно, Фрязево, Фряново.

¹⁹ Перекладача.

²⁰ Тобто українською.

– От чого не можу, того не можу, – зітхнув парубок. – Але якщо виникне така потреба, я й цю мову також здолаю, чом би й ні...

– Це добре, що старанність у тебе є, – похвалив Грамотін юнака.

– А скажіть... – почав несміливо Деділов, як раптом почервонів і засоромився

– Я слухаю тебе, Тимофію.

– Мене що, товмачем хочуть зробити? – непевно почав юнак

– Яким ще товмачем?.. – здивувався дяк. – Звідкіля це ти взяв?

– Та Борис Олександрович казав, що працюватиму я тепер не на Розбійний, а на Посольський приказ. А тут все папери та папери, як я подивлюся. І всі, мабуть що, чужими мовами писані, правда ж? От для цього товмач і згодився б, я так розумію...

– Пфс-с-с! – Грамотін з презирливим виглядом випустив повітря крізь зціплені зуби і продовжив у такому ж презирливому тоні: – Щось ти, Тимофію, занадто зарозуміло поводишся.

– Та чого ж це занадто? Та я ж тільки...

– Ну, от що! У Посольському приказі дяк поки що я, а не ти. Тому мені й тільки мені вирішувати, яким чином тебе використати. Отже, зятя: відтепер ти почнеш трудитися на Посольський приказ і робитимеш тільки те, що тобі тут накажуть робити. Зрозуміло?

– Ну так, чого вже, більш ніж зрозуміло, – зітхнув парубок.

Дяк ляснув розчепіреною долонею по столу, Деділов здригнувся й миттю замовк. Однак Грамотін одразу ж подумки обсмикнув себе: «Ох, щось я зовсім загрався в страшенно суворого дідка! А парубійко тільки-но почав переді мною душу розкривати, треба би м'якше з ним, м'якше». Тому Іван Тарасьєвич ласкаво посміхнувся співрозмовникові, перш ніж продовжити:

– Ти, хлопче, не сердься на мою різкість. Просто зрозумій: у приказі один начальник має бути, інакше ніякої дисципліни не буде. Окрім того, на носі своєму зарубай, що нема чого лізти наперед! Треба буде – запитають із тебе, навіть найменше стягнуть. Треба буде – скажуть тобі все, що варто сказати.

Знову в хаті зависла мовчанка.

– Мовчиш?.. Що ж, оце вірно, оце добре. Бачу, тепер ти все зрозумів і готовий слухатися мене беззаперечно. А якщо так – кажу тобі: зовсім незабаром поїдеш ти в Польщу з доволі відповідальним дорученням. Отам і стане тобі у нагоді знання польської мови.

– У Польщу? – парубок все-таки не втримався від запитання.

– А що тут такого? – знизав плечима дяк.

– Та я ж і в Москві як слід не пожив! А тут аж сама Польща...

– Не просторікуй, Тимофію, а краще слухай уважно. Якщо наказано тобі в Польщу їхати – отже, поїдеш.

– Але я... не можу!..

– А тебе ніхто й не запитує, можеш ти чи не можеш. Це наказ!

– Але в мене тут матінка Василіса хворіє. Вона мені й справді немовби матінка рідна!..

– Авжеж, коли матір хворіє, це зле, – співчутливо зітхнув Грамотін. – А якщо я пообіцяю, що догляну як за матінкою твоєю, так і за сестрицею? Ти мені повіриш, Тимофію?

Юнак замислився, мовчав також Іван Тарасьєвич, який вирішив витримати паузу. Нарешті тишу порушив Тимофій:

– Так, вам я повірю. Не знаю чому, але повірю.

– Ото й добре! – Грамотін задоволено потер руки. – Якщо ми з тобою, Тимофію, виконаємо те, що нам доручено, я тобі таким вдячним буду... Та що там я – вся наша держава перед тобою в боргу неоплатному буде довіку! Але це станеться, лише коли важливе доручення виконаємо. А тепер послухай мене дуже уважно.

І стишивши голос, майже шепочучи, Іван Тарасьєвич додав:

– Зрозумій, синку, це не моя примха, а необхідність державна. Польща – смертельний ворог усього нашого царства, тому нам потрібно мати своїх людей, які би проміж поляків жили й були наготові в будь-який момент повстати на захист своєї... нашої батьківщини. От ти й станеш одним з таких людей. Настільки почесна, хоч і важка місія не кожному смертному випадає. Зрозумів?

Тимофій Деділов ствердно кивнув. Переконавшись у виключній увазі з боку підопічного, Іван Тарасьєвич продовжив:

– До складу Речі Посполитої входить князівство Литовське, живуть там русини, і віра в них, як і в нас – православна. А поляки – католики. Вони русинів цих люто ненавидять. Зрозумів?

Юнак знову кивнув.

– Але є в князівстві Литовському ще одна сила безстрашна і водночас некерована – козацтво. Керує козаками гетьман, окрім нього, є ще й полковники, і отамани всякі різні. Чим далі від польської Варшави, тим безшабашнішим і волелюбнішим стає це саме козацтво. Скажімо, не далі, як позаминулою весною польський сейм ледь упорався з бунтом якогось Тараса Трясила²¹ – ох, і досадили ж його козаки полякам клятим!..

Іван Тарасьєвич закивав величезною своєю головою й зацокотів язиком, демонструючи, як Тарас Трясило досадив полякам. Юнак цього разу ні про що не запитував, а продовжував слухати найуважнішим чином.

– Отож, Тимофію, доручається тобі справа непроста, але державі нашій вкрай важлива: поживеш пару-трійку місяців у нас у приказі Посольському, навчать тебе тут ще краще мовами володіти й шаблею махати. А крім того – листи тайнописом писати. А як готовий будеш доручене тобі виконувати – відразу ж у Річ Посполиту й відправишся. Там ти маєш стати своїм серед козаків. Відваги тобі не позичати, так?.. Ну, от і добре! Причому нам необхідно, щоб не простим козачком ти став, а неодмінно реєстровим: голота всяка нам байдужа, а от реєстровець – річ зовсім інша. А далі...

Грамотін витримав невеличку паузу, перевіряючи уважність парубка. Тимофій слухав захоплено. Це добре, це правильно!

– А далі, синку, живи собі на втіху й життю радій. Чим вищий стан посядеш ти серед козацтва, тим краще для нас і справи нашої державної.

Тимофій уважно подивився на Івана Тарасьєвича і хотів щось запитати, але роздумав. Однак старий, начебто думки його читаючи, мовив:

– Знаю, Тимофію, про що ти запитати хочеш. Довідатися бажаєш, що станеться із сестрою твоєю й матінкою, чи не так?

Юнак зніяковів і кивнув:

– Так, Іване Тарасьєвичу, саме про це я й хотів довідатися. Чи зустрінуся я колись із сестрою своєю й матінкою? І яка доля на них чекає?

Старий по-батьківськи посміхнувся юнаку, обійняв за плече й відповів:

– Я розумію, синку, що ти за родину свою піклуєшся, і скажу тобі, що місія твоя – це зовсім не розважальна прогулянка, вона, можливо, довічна. І виконуючи доручене, ти відповідатимеш не тільки за своє власне життя або за свою родину, але й за все наше царство! Отакі справи, синку... Тому будь спокійним: батьківщина про близьких твоїх належним чином подбає, якщо ти доручення виконаєш гідно. Можеш не перейматися: тільки-но влаштуєшся на новому місці, ми тобі й сестру відправимо, і матінку – якщо тільки вона їхати зможе. Ще до того ж і грішми допоможемо. Але все це буде лише в тому разі, якщо ти постараєшся й усе виконаєш, як від тебе вимагають. А от якщо тільки сваволити надумаєш...

Тепер на обличчі Грамотіна з'явився суворий вираз, а кисті рук міцно стиснулися в кулаки.

– Я все зрозумів, Іване Тарасьєвичу. Буду намагатися не простим козаком стати, а якщо треба, – то навіть гетьманом, отак!

– А от у гетьмани без наказу вилазити не раджу, – із найсерйознішим виглядом мовив Грамотін. – Ставай хоч отаманом, хоч полковником, але тільки не гетьманом! Гетьман, синку – це для тебе смертний вирок. Занадто вже помітна фігура, що для справи нашої аж ніяк не годиться... Тепер усе зрозумів?

Юнак кивнув.

– От і добре. А зараз іди відпочивати. Зараз тебе Микола проведе.

Грамотін вийшов з-за столу, підійшов до віконця, визирнув у двір і звернувся до стрільців,

²¹ Селянсько-козацьке повстання Тараса Федоровича на прізвисько «Трясило» сталося у березні-травні 1630 року, однак окремі сутички тривали до 1631 року.

які стовбичили на певній відстані:

– Агов, ви! Покличте-но сюди писаря мого, і швидко!..

Один з них кинувся виконувати доручення. Через якийсь час у хату увійшов, попередньо постукавши, Микола й заговорив запобігливо:

– Ви мене кликали?

– Авжеж, – підтвердив Грамотін і кивнув на юнака: – Оцього парубка звать Тимофієм Деділовим, він наш новий агент. Його необхідно при нашому приказі прописати, як заведено, належне грошове утримання призначити і все таке інше. Зрозумів?

– Уже біжу! – радісно відповів писар, а про себе подумав: «Ну от, нарешті у старого дяка гарний настрій!»

Коли ж Микола вийшов, Іван Тарасєвич попрямував до скрині, що стояла в кутку кімнати, відкрив кришку, витягнув звідтіля невеличкий оксамитовий мішечок, набитий монетами, і кинув його Тимофію зі словами:

– Це на дрібні витрати. Вдягнись якнайкраще, матінці своїй та сестриці подарунків купи... і все таке інше.

Тимофій Деділов спритно упіймав гаманець і запитав із сумнівом:

– А мене до них пустять?

– Якщо старанно все виконуватимеш, то я розпоряджуся, тоді пустять.

– Я буду намагатися! Ой, як буду! – скрикнув задоволений юнак і вилетів у двері.

Дике Поле, початок вересня 1633 року

Раннім вересневим ранком загін козаків спостерігав за пересуванням невеличкої групи людей. На вигляд то був звичайний бусурманський обоз цілком нормальної чисельності як для початку осені, а не зими²²: десяток вершників, два десятки коней, пара возів із усіляким мотлохом та десь п'ятеро бранців, зв'язаних невеличкою низкою.

Одне було дивним: залізна клітка. У таких зазвичай перевозили заможних і знатних бранців. Обоз, за яким стежили козаки, рухався повільно саме через залізну клітку. Цього разу нехристі, очевидно, упіймали цінну здобич. І це на початку осені! А що ж узимку буде?..

Втім, традиційно у клітках перевозили декількох бранців одразу, а не по одному. Де ж інші?.. Уважно придивившись, ватажок загону помітив, що бранців у клітці насправді було таки двоє. Просто другий лежав на дні, а от перший міг тільки стояти, оскільки був прикутий до прутів товстими ланцюгами. Чорне, немовби вороняче крило, волосся бранця поплутаною масою опускалося йому на плечі, а трохи розкосі пронизливі очі палахкотіли нестримною люттяю.

Козацький ватажок уривчасто махнув рукою. Скоряючись цьому жесту й дотримуючись усіх необхідних запобіжних заходів, двоє вивідачів-пластунів поповзли до дороги: інакше не зрозуміти, що ж діється в обозі.

– Агов, цигане, куди нас женуть? – саме в цей час крикнув по-польському один з низки бранців, звертаючись до темноволосого. Той уважно, з ніг до голови оглянув бранця, який кричав, нахилив голову й тихо мовив:

– Якщо тобі невідомо, мені звідки знати! Я ж у клітці сиджу, на відміну від тебе.

Голос у чорнявого виявився оксамитовим і співучим, ця мелодійність перетворювала його мову на щось заворожливе.

– Агов, Леху, – заговорив інший бранець із низки, – не розмовляй із циганським вилупком, бо отримаєш від татар батоном.

Не встиг Лех відповісти, як довгий батіг татарина люто стьобнув поляка по голій спині. Той голосно й протяжно застогнав.

Пластуни повернулися і пошепки доповіли ватажкові:

– Судячи за вимовою, бранці – це ляхи. Звідки вони тут узялися тільки?.. А ті, хто у клітці

²² Найпотужніші татарські навали відбувалися, як правило, взимку. Тоді ріки замерзали, тому тимчасово зникали природні водні перешкоди на шляхах пересування знаменитої татарської кінноти.

– взагалі бозна хто... Один начебто циган.

Ватажок вислухав вивідачів, потім дав настанови всьому загону:

– Запам'ятайте, нас не цікавить мотлох у возах, нас не цікавлять бранці, все це для нас зараз надто обтяжливо. Нас цікавлять коні, тільки коні! Татар винищуємо, полонених звільняємо й відпускаємо на всі чотири боки, коней беремо собі. А зараз усі зачалися й вичікуємо...

Загін завмер в очікуванні сигналу, ватажок продовжував уважно стежити за бусурманами. Нехристі не підозрюють про засідку, тому навряд чи відіб'ють напад. Тільки б ще трішечки уперед пройшли, зовсім трішечки... і вони в пастці, з якої точно не вислизнуть!

Стоп... Здається, один з вершників все-таки щось запідозрив. Ах ти ж нехристь клята!..

Хоча ні...

Ну, так і є: помилився татарин, коли наздогнав проводиря, який їхав попереду, смикнув його за лікоть і щось швидко забелькотав, указуючи на віддалений гайок. Не туди дивишся, дурню, не звідтіля небезпека тобі загрожує! Смерть твоя не у віддаленому гайку причаїлася, а зовсім поруч у високій траві. Ще кілька кроків... ще... ще!.. отак, давайте, давайте...

Проте тут татарський проводир зробив щось несподіване: приклавши праву руку ківшиком до вуст, дуже натурально заіржав по-кінському. Бусурмани всі як один вирячилися на гайок.

Але козацькі коні були сховані зовсім не там, а в непримітній лощині по інший бік дороги. Тому відповідне іржання долинуло саме звідтіля – зовсім близько. Від несподіванки нехристі осадили коней... але – пізно, пізно!..

Просто з високої трави, що виросла майже до плечей дорослій людині, прогрімліли постріли, і двійко басурман мішкувато повалилися на землю. А до обозу із шаблями наголо вже неслися козарлюги. Татарські вершники пустилися навтьоки, за ними навздогін з балки вилетіли кілька кінних козаків.

Татари, які були в обозі, не мали коней. Вони кинулися до зв'язаних низкою бранців і заходилися різати їх, як худобу, одного за одним.

– Тимоше, врятуй мене! – крикнув один зі зв'язаних. Чорнявий заметався по клітці, але що він міг удіяти?! Одним-єдиним результатом його титанічних зусиль стала ланка, що лопнула у ланцюзі, котрий сковував ліву руку. Хоча права однаково залишилася прикутою, та й запор на клітці був, як і раніше, цілий і неушкоджений...

Дуже швидко всі, хто був у низці, опинилися в калюжах власної крові. Замкнений у клітці бранець плакав і дико кричав:

– Каміле! Каміле!.. Відгукнися, брате!!!

Проте конаючи з перерізаною горлянкою, Каміл уже не міг відповісти...

Один з татар стрибнув до клітки, спритно розправився з лежачим на дні бранцем і спробував убити іншого, та чорнявий спритно ухилився, потім просунув назовні через пруту ліву руку, викинув уперед обривок ланцюга – і той обмотався навколо шаблі бусурманіна. Наступної миті руків'я кривої шаблі стиснув лівий кулак бранця-цигана, а ще за мить лезо клинка розпоролو татарині живіт.

Доки козаки ганялися за кіньми й добивали ворогів, які ще лишалися в живих, чорнявий намагався розігнути пруту клітки, люто волаючи. Нарешті майже з усіма ворогами покінчили (окрім одного, якому вдалося втекти у віддалений гайок), наляканих коней позбирали докупи. Після цього козаки нарешті звільнили цигана з клітки і зняли з нього другого ланцюга.

Чорнявий одразу кинувся до низки зв'язаних мерців, схилився над одним з них, підхопив його на руки і, розгойдуючи, немов дитину, голосно скрикнув:

– Каміле, Каміле!!!

Втім, давно вже Каміл був мертвим, тіло його встигло охолонути й починало потихеньку клякнуту – і попри це. юнак ридав далі, притискаючи труп до грудей.

Тим часом козаки раділи підсумкам короткої сутички: біля десятка нехристів були вбиті, один утік, переможцям дісталися всі гроші, що їх вдалося відшукати у двох возах з речами, а також зброя вбитих ворогів. І найголовніше – прекрасні татарські коні!

Щоправда, бранців не вберегли... Живим залишився тільки дивний чорнявий, із трохи розкосими очима незнайомиць, який і дотепер сидів на землі, тримаючи на руках тіло друга, і

навіть не думав кудись іти.

Козаки оточили чорнявого й мовчки розглядали його, доки їхній ватажок – присадкуватий круглоголовий здоровань із закрученим за ліве вухо оселедцем, – не схилився над ним, щоб запитати співчутливо:

– А ти хто такий будеш, чоловіче?

Замість відповіді чорнявий зненацька потягнувся до пояса найближчого козака, вихопив з-за нього ножа й метнув кудись убік. Наступної ж миті там, трохи віддалік охнув і впав татарин – той самий, якому під час нападу козаків на обоз вдалося втекти у віддалений гайок. Всі були вражені швидкістю реакції цигана, а ватажок мовив розгублено:

– Та він зараз комусь із нас життя врятував... Можливо, навіть мені.

Козаки схвально загули.

– Будьмо ж знайомі! – і козацький ватажок простягнув чорнявому руку. – Звати мене Якимом Сомком²³, а це хлопці мої вірні.

Чорнявий відповів коротко:

– Тиміш.

Потім щось швидко забелькотав, однак ніхто нічого не зрозумів, лише один з козаків мовив непевно:

– Начебто валаською говорить...

– А польську знаєш?

– Польську знаю, валаську краще... тобто, легше. Мені легше, – мовив чорнявий польською.

– Отже, хто ти є, Тимоше?

– Я – син купця з Цецори²⁴. Мій батько Ярмола торгував усім – від тканин до зброї. Тому я з дитинства вчив... вивчав зброю та вмів з нею... як це кажуть... о – поводитися зі зброєю! Коли татари напали якось на Цецору, мене й мою сестру забрали в ясир.

– Це коли ж таке сталося? – вирішив уточнити один з козаків.

– Давно, – відповів Тиміш не замислюючись. – Я був маленьким, сестра теж маленькою. Того разу козаки теж відбили обоз у бусурманів, як-от ви зараз. Проте нас із сестрою назад в Цецору не повернули, а розлучили: один... як це називають: ксьондз – але не ксьондз?

– Може, священик? – припустив хтось.

– Так, священик! – радо кивнув чорнявий. – Отже, якийсь священик прилаштував нас у різні родини.

– Навіщо?

– Ми з сестрою думали, що батька нашого татари вбили, а все наше майно розграбували і спалили – куди ж повертатися?! Отак сестра і потрапила в Московію в дім купця Деділова. Мене ж довго не могли прилаштувати. Де я тільки не жив, чому тільки не навчався!.. Моїм названим батьком був то рибалка, то кушнір, то чередник... Я навіть в одного попа жив. Не в того, який нами з сестрою попервах опікувався – в іншого, так... Коли ж виріс, то влаштувався охоронцем до Каміла. Одного разу ми розговорилися, я розповів, що походжу із Цецори. Як виявилось, Каміл теж! А потім ще виявилось, що Каміл – мій брат двоюрідний. Наші батьки – дуже заможні купці, брати рідні, отак. І нашу сім'ю в Цецорі не винищили остаточно, як ми з сестрою думали – ні-ні!.. З'ясувавши це, ми з двоюрідним братом вирушили додому. Але зустрітися з батьком так і не довелося: знов на нас татари напали й усе розграбували, коней наших забрали. І от навіть братика мого двоюрідного Каміла вбили!!!

Чорнявий важко зітхнув і додав з приреченим виглядом:

– Мабуть, мені від народження судилося бути татарським бранцем. Як це називається... Так, згадав: мені пороблено! Не треба було на вмовляння Каміла піддаватися й додому

²³ Один зі сподвижників Богдана Хмельницького у Визвольній козацькій війні і брат його першої дружини Ганни Сомківни. Наказний гетьман Війська Запорозького й очільник Лівобережної України в 1660–1663 роках.

²⁴ Село в Яському повіті на південному сході сучасної Румунії. В 1620 році тут відбулася битва армії Речі Посполитої з турецько-татарськими військами.

поспішати. Тепер виходить, що свою злу долю я на всіх близьких перекав і всю свою родину занаставив. Одна тільки сестра в Московії лишилася – оце відтепер і є вся моя рідня.

Уважно дослухавши розповідь Тимоша, ватажок запитав:

– І куди ж ти тепер збираєшся йти?

– Не знаю, – розчаровано смикнув плечем Тиміш. – Батько мертвий, брат мертвий, майно розграбоване, грошей немає... Піду, напевно, шукати нового господаря. Грошей зберу, сестру з Московії до себе жити перетягну.

Яким Сомко уважно вислухав Тимоша і ще деякий час мовчки крутив довгого вуса, перш ніж запитати:

– Послухай-но, Тимоше, як ти володієш зброєю, ми всі бачили. А от як у сідлі тримаєшся – не бачив ніхто.

– Можу в сідлі, можу й без сідла. Готовий показати, якщо хтось бажає подивитися, – відповів чорнявий.

Один з козаків привів норовистого татарського огиря. Тварина брикалася, гризла мотузку, яку вбитий нині господар коня використовував замість вуздечки. Але Тиміш, анітрохи не бентежачись, підійшов до огиря і щось шепнув йому у самісіньке вухо. Кінь миттю встав, як укопаний. Чорнявий легко застрибнув огиреві на спину й одразу ж погнав його галопом. Від'їхавши досить далеко – розвернувся, помчав назад, а потім...

А потім як їхав, так і зник! Тобто татарський кінь продовжував летіти галопом, тільки от вершника на його спині не було!!! Так тривало дуже недовго, буквально кілька миттєвостей, протягом яких козаки безуспішно намагалися розгледіти, куди ж подівся незнайомец. Після чого Тиміш з'явився на коні настільки ж раптово, як перед цим зник.

– Послухай-но, Тимофію Ярмолевичу, а ти часом не химородник²⁵? – обережно запитав ватажок. На це чорнявий красень лише розсміявся й запевнив:

– Ні. Я – звичайна собі людина, просто багато чого навчений.

– Ну, припустімо... А віри ти якої – православної чи?..

– Так, я православний.

– В Отця, Сина й у Духа Святого віруєш?

– Так.

– І в Богородицю?

– І в Богородицю.

– Нумо перехрестися!

Чорнявий невимушено перехрестився, як і годиться православному – справа наліво. Козаки зустріли його вчинок схвальними вигуками, а ватажок мовив тепер уже майже лагідно:

– Послухай-но, Тимоше, а може, ти з нами поїдеш? Грошей можна й шаблюю у битві здобути. А коли збереш достатню кількість, ми тобі сестрицю з Московії допоможемо повернути. Ну як?..

Всі мовчки дивилися на чорнявого.

– А чого б це з вами й не поїхати, справді? Поїду, якщо запрошуєте. От братика двоюрідного тільки поховаю й поїду, – погодився юнак.

– Давай з нами! З нами! – схвально загомоніли козаки.

Тут знов заговорив Яким Сомко:

– Тільки от яка справа... Ім'я твоє, Тимофію Ярмолевичу, для купця згодиться цілком. Однак же для нас, для козаків, треба би щось простіше придумати... Ну, і як же ти назвешся у нашому товаристві?

– Не знаю, – знизав плечима Тиміш. Зате не розгубився один з козаків, які супроводжували Якіма Сомка:

– Послухай-но, Тимофію, ти походиш із волоської Цецори, чи не так?

– Так, із Цецори, із Цецори.

– Ну, то бути ж тобі Цецурою... або, може, ще краще Цюцюрою?!

Всі козаки вибухнули таким розкотистим сміхом, що цілком могли б заглушити гарматну

²⁵ Характерник, чаклун.

канонаду. Навіть їхній ватажок Яким Сомко сміявся, втираючи рукавом сміхотливу сльозинку, що мимоволі навернулася в куточку лівого ока. Не сміявся тільки сам новоявлений козак Тимофій на прізвисько Цецюра.

Отак і увійшла у козацьке середовище ця загадкова людина, яка у майбутньому відіграла одну з ключових ролей під час правління гетьмана Івана Виговського.

Невдовзі розпочалася Смоленська війна 1632–1634 років. Новоявлений козак Тимофій Цецюра брав у ній активну участь, вступивши у військо гетьмана Тимоша Орендаренка, який воював на боці польського короля Владислава IV Вази. Оскільки новобранець добре зарекомендував себе у всіх відношеннях, то по закінченні бойових дій, завдяки особистій протекції Якіма Сомка, Тиміш Цецюра був включений до реєстру. Добра протекція й добрі гроші віддавна є складовими успіху, тож надалі останні супроводжували Тимофія Цецюру незмінно.

До речі, у Смоленській війні на боці короля Владислава IV Вази певний час воював і Юрій Немирич. Зрозуміло, ніякої особливої уваги на новоявленого козака Цецюру він не звертав. Не знав же, наскільки тісно і трагічно насправді переплетені їхні долі...

Глава 7 Щасливий час

Варшава, весна 1634 року

Вся Варшава аж гула під впливом новини про те, що найстарший княжич з магнатського роду Немиричів – Юрій (не тільки найбагатший наречений Речі Посполитої, а ще й дуже гарний собою і добре освічений молодий чоловік!) вирішив одружитися з католичкою. Для подальшої долі роду Немиричів цей шлюб мав неабияке значення, оскільки означав би припинення конфліктів на міжрелігійному ґрунті між соцініянами та католиками. Ще б пак: адже сам Папа Римський Урбан VIII погодився дати дозвіл на цей шлюб...

Отримавши таку запаморочливу звістку, всі старі діви мимоволі почали чепуритися – хоч і марно, ясна річ. А збіднілі шляхтичі наввипередки поспішали висловити Немиричу свою повагу: бо якщо молодому князеві настільки щастить, то щаститиме й надалі... Тож якщо улюбленець долі раптом зверне на збіднілих шляхтичів свою милостиву увагу – можливо, колись і їм також пощастить?! Та це лише зараз, а нещодавно...

У 1630 році помер батько Юрія – Стефан Немирич. Але його старший син про це не дізнався: юнака, який з головою занурився в університетські студії в далекій Європі, родина вирішила не турбувати. Лише коли в 1632 році померла також його мати Марта Войнаровська, Юрію надіслали листа з проханням якнайшвидше перервати освітню подорож і вертатися додому – адже треба було приймати під свою руку величезну родинну спадщину.

Звісно, юнак був дуже пригнічений смертю батьків, але все-таки відшукав у собі сили зайнятися справами. Не все вдавалося легко. Вступаючи у майнові права, він навіть зіпсував відносини з деякими близькими родичами. До того ж, кілька місяців Немирич перебував у королівському війську... Тим не менш, вже на початку 1634 року Юрій не тільки з успіхом владнав усі нотаріальні питання, але й наділив численними маєтками молодших дітей родини Немиричів. Надалі він управляв маєтністю настільки вдало, що значно приростив батьківську спадщину: тепер в його володіння входили 14 міст і 50 сіл, у яких проживало близько 7600 людей.

Ще навчаючись за кордоном, Юрій вирішив для себе, що займатиметься політикою. Для цього він мав усе необхідне: знання, гроші, шляхетне походження, владу й величезне бажання. Бракувало тільки впливових зв'язків, яких можна було набути, одружившись із знатною католичкою: якби це сталося, її впливові родичі неодмінно посприяли би юному політику в його подальшому кар'єрному просуванні.

Суто з практичної точки зору, Немиричу така ідея імпонувала. «Поживемо разом, краще пізнаємо одне одного – потім і кохання прийде», – розмірковував Юрій. А розшукувати прекрасну Ельжбету, яку він колись зустрів на шляху до Сорбонни... Це лише красива нездійсненна мрія, не більше.

До середини 1634 року Юрій займався активним пошуком нареченої. Насамкінець, на роль його майбутньої дружини визначилося близько десятка шляхетних претенденток. Немирич їздив на оглядини, але на жодній так і не зупинив свій вибір.

Якось вертаючись із Варшави після чергового званого обіду, він потрапив у неприємну ситуацію: колесо екіпажу налетіло на великий камінь, зламалася вісь. Чекати обабіч дороги, щоб хтось надав йому допомогу, молодий князь вважав надто принизливим для себе. Тому він наказав випрягти одного з коней і подався шукати найближче поселення, залишивши кучера й челядника біля поламаного екіпажу.

Вечоріло, утома давалася взнаки, але ні села, ані містечка попереду видно не було. Юрій майже втратив надію, як раптом здалеку долинуло цокотіння копит, і незабаром на дорозі в далечині з'явилася карета. Оскільки вже сутеніло, Немирич спромігся розгледіти на дверцятах герб князів Лещинських, лише порівнявшись з екіпажем. Після взаємних обмінів люб'язностями з віконця карети поцікавились:

– Ви, пане, занадто сміливий, якщо вирішили самостійно, без супроводу подорожувати проти ночі. Неспокійні нині часи, на дорогах час від часу можна наштовхнутися на ватаги солдатні, яка вертається додому по завершенні Смоленської війни²⁶. Хіба не боїтеся?

– Я вимушений подорожувати сам, оскільки мій екіпаж зламався.

– Ах, он воно як... Тоді чи не бажає пан... е-е-е, перепрошую, як вас звати, молодий чоловіче?..

– Князь Юрій Немирич, маю честь!

– О-о-о! Отож я дивлюся, нібито обличчя знайоме...

Юрію обличчя юнака, який сидів у кареті, також здавалося знайомим, але хто це?! У п'ятні не розгледіти... Втім, аби не створювати незручностей, пасажир карети негайно представився:

– Анджей Лещинський, маю честь! Ми з вами зустрічалися якось під час нападу єзуїтів. Вам тоді років п'ятнадцять було, здається...

– Ах, так-так, було колись! – згадав собі і Юрій.

– Ну що ж, пане Немиричу, зважаючи на теперішні обставини, пропоную вам місце у моїй кареті. Їду я додому, тож у нас і заночуєте. Що ж до вашого екіпажу, то коли прибудемо до нас, я накажу своїм челядникам відправитися на допомогу вашим. Тільки розповісте, де саме їх шукати... А поки що прошу приєднатися до мене!

Юрій спішився, передав вуздечку свого коня одному зі служників Анджея Лещинського, пересів до нього в карету, і вони продовжили шлях разом. Їхали недовго, у дорозі весь час мовчали. Юрій навіть задрімав трохи, а прокинувся, лише коли Анджей радісно оголосив:

– Ну, от ми нарешті й приїхали! Прошу пана.

Немирич побачив, що екіпаж зупинився біля невеликого замського будинку. Гостинний господар особисто показав гостеві одну з кімнат і запросив на вечерю. За кімнату гість сердечно подякував Анджею, але від вечері відмовився: відверто кажучи, Юрій втомився настільки, що, побачивши в кутку невелике дерев'яне ліжко, не міг думати вже ні про що інше... Тому коли через півгодини господар зазирнув до гостьової кімнати, аби все ж таки ще раз запросити до столу високоповажного князя Немирича, той мирно спав.

Зате прокинувся гість дуже рано. Вдягнувшись, спустився вниз, де його радо зустрів Анджей Лещинський.

– Ну, як вам спалося, пане Немиричу?

– Як дитині! – відповів Юрій.

– Сніданок буде готовий лише через півгодини. До речі, до нас приєднається моя кузина,

²⁶ «Вічний мир» між Московською державою і Річчю Посполитою був підписаний на річці Поляновці у червні 1634 року.

ви не заперечуєте?

– Що ви, люб'язний пане Анджею, як можна?!

Чоловіки вже сиділи за столом, коли двері розчинилися й до зали буквально впурхнула чарівна дівчина. Юрій відірвав очі від ранкового супу... й обімлів, ледве промимривши:

– Це ви?! – а далі замовк, задивившись на світле кучеряве волосся, величезні темні очі, рум'яні щоки й коралові губи. Так, це була вона... його мрія... його кохання... його життя!..

– Мій лицарю! – у свою чергу скрикнула дівчина й кинулася просто в обійми розгубленого гостя. А вкрай здивований пан Анджей дивився на пару, що, забувши про всяку пристойність, обіймалася просто в його присутності. Дивився і лише очима кліпав, не в змозі вимовити ані слова.

Отак Юрій Немирич знов зустрів Ельжбету Слупецьку. Ту саму, про яку думав і мріяв дні і ночі... і яку, знов знайшовши, не бажав втратити ніколи й нізащо... Ця зустріч мала для нього воістину доленосне значення. Молодий князь більше не бажав обирати наречену-католичку: адже побравшись з Ельжбетою, мав би і розум, і гроші, та ще й кохання! А без сердечної пристрасті навіщо йому зв'язки та знайомства, навіщо впливові родичі-католики?! Немирич був більш ніж певен, що тепер і без них усе складеться добре.

Від цього дня 1634 року Юрій та Ельжбета намагалися зустрічатись якнайчастіше. Немирич зазвичай приїжджав до нареченої в будинок її дядька. Кожне нове побачення було для них світлим святом двох шляхетних закоханих душ... які, на жаль, поки що не могли бути разом! Пани Слупецькі належали до громади кальвіністів, а протестантські звичаї щодо дошлюбних стосунків суворі та невблаганні: молоді люди могли бачитися тільки в присутності родичів, – хоча про майбутнє заручення було офіційно оголошено вже давно і скрізь. До заручин вони мали зустрічатися щонайменше півроку, після заручин аж до весілля – ще мінімум півроку. А про те, щоб побути наодинці бодай кілька хвилин, не могли навіть помислити. Що поробиш, такими були правила віри і громади!..

В одному з тогочасних листів до брата Стефана Юрій написав про свою обраницю:

«...Якби ж ти знав, який я щасливий! Я приїхав у Польщу з одними намірами, а життя все розставило на свій лад. Звісно, я пам'ятаю усі твої поради щодо укладення шлюбу, але все ж таки свої почуття здолати не зміг. Я зрозумів, що маю бути щасливим. Уперше ми зустрілися в Сорбонні. Пригадую, що вже писав тобі про цей випадок, як зустрів й одразу втратив її. Шукав, благав Бога і довго страждав, аж поки не запрягнувся собі, що якщо доля посміхнеться мені ще раз, я не відступлюся... То як же мені не бути щасливим, коли доля таки посміхнулася мені двічі, коли серце промовляє, що я кохаю її, кохаю палко...

Як же мені описати її? Вона проста, розумна, весела. Запевняю, тобі вона сподобається... Можу сказати, що я передчуваю щастя. Пора... Жити бурлакою набридло. Перед заручинами не спав цілу ніч, чорні думки все лізли в голову. Але ранком побачив її – і все зло разом розсіялося. Відтоді живу мріями про майбутнє... Мене чекає нове життя, сімейне вогнище...»

На заручини Ельжбета одержала від князя в подарунок стародавню обручку з величезною перлиною й фамільне перлове намисто у п'ять разків – бабусину спадщину. Перебуваючи під владою зачарування – стану, в який вводив її молодий князь, Ельжбета погодилася радо стати його дружиною. Був влаштований скромний святковий обід, який ознаменував успіх проведених заручин.

Попри розходження в релігійних поглядах, родина нареченої тепло прийняла Юрія у свої обійми. Ось що написав братові щасливий молодий князь у той період:

«Ельжбета надзвичайна! Ближче знайомлячися з нею, я з кожним днем дедалі більше її кохаю, сильніше до неї прив'язуюся. Звісно, знайду своє щастя саме з нею. Прошу Бога лише про одне: щоб вона розділила мої погляди, мою віру й полюбила все це так само палко, як і я. Буду щасливий, якщо передам моїй майбутній дружині цю любов до ідеального, що дуже глибоко вкорінилася в нашому сімействі і стала основою нашого щастя, сили й могутності. Ах, якби ти тільки знав, то міг би

зрозуміти, яке блаженство переповнює мене при самій лише думці, що невдовзі я зможу назвати її дружиною!..»

Весілля вирішили зіграти до вересня 1635 року. Обряд був влаштований на аріяньський лад – тихо й непоказово. Юрій віддав перевагу найскромнішому із своїх численних маєтків, нізачо не бажаючи здіймати їхнім весіллям рейвах, що неодмінно посприяло би формуванню натовпу заздрісників і недобррозичливців. Змiнивши початковий намір і одружившись з Ельжбетою, Немирич дістав красуню-дружину й палке пристрасне кохання у шлюбі. А такий подарунок від долі, погодьтеся, навіть заможним магнатам дістається не надто часто.

Ельжбета стала музою й опорою чоловіка, його трепетною радістю серед коловороту життєвих турбот. А щодо впливових родичів при королівському дворі, то пани Слупецькі були споріднені з Потоцькими, Фірлеями, Сангушками і, природно, Лещинськими...

Багатьом соцініянам – одновірцям нареченого – цей шлюб не сподобався. Та Немирич не звертав на це уваги, оскільки був незвичайно щасливим, молодим і сподівався, що сумлінна старанна робота на благо своєї громади дозволить в майбутньому досягти визнання й загальної поваги. Своєю головною садибою Юрій зробив Горожки. Він привіз молоду дружину в будинок, перебудований наново з нагоди їхнього весілля, і по маківку занурився в сімейне життя.

* * *

Юрій жодної миті не шкодував, що одружився з гарненькою Ельжбетою. Через рік у подружжя Немиричів народився синок Томас. Зовнішніми рисами він походив і на батька, й на матір водночас. У немовляти були чудові каштанові кучері, величезні карі очі, довжелезні вії й чарівне личко. Спинка й ніжки виявилися такими міцними, що у вісім місяців він уже почав доволі упевнено ходити. Характер у Томасика (як його називали вдома) був таким же милим, як і зовнішність. Щомісяця малюк дедалі розумнішав і гарнішав.

Коли ж родичі почали приїжджати з візитами, щоб подивитися на маля, то він викликав у всіх лише замилювання. Ставалося це, найшвидше, через його добре серце. Маленький Томасик ніколи не чув жодного брутального слова, всі його любили. Тому душа його була доброю й відкритою. Він чув, що батечко звертався до матінки лише з ніжно-пестливими, ласкавими словами, тому і сам розмовляв з нею і з усіма так само. Бачив, що тато всіляко оберегав її, піклувався про неї – і сам навчився тому ж. Маленький синочок безумно любив матір і мріяв тільки про те, щоб усі довкола були щасливими, як і його батьки.

Коли Томасикові виповнилося три роки, Ельжбета носила під серцем друге дитя. Численні тіточки й повитухи вважали, що народиться дівчинка. Юрій був несказанно щасливим. Справді, точно в передбачений строк народилася дочка, яку на честь матері Ельжбетиної нарекли Барбарою. Це було ще одне миле чарівне янголятко, надзвичайно схоже на батька: ті ж очі, те саме світле волосся, невеличкий носик і соковиті червоненькі губки.

Томасик зростав швидко. У п'ять років він виглядав на сім, був струнким і витонченим, демонстрував сміливість і великодушність, мав ясну посмішку і приємний голос. А на додачу до цих чеснот любив, поважав батька і щиро захоплювався ним. Розмовляючи із сином, Юрій мимоволі хвилювався, а його очі починали сяяти.

Можливо, від батька синок успадкував інтерес до політики. Якось під час бесіди з дорослими на провокаційне запитання когось із гостей Томасик доволі емоційно висловився на адресу польського сейму, чим усіх насмішив. Виглядало це справді кумедно, тому що хлопчик говорив дуже запально і переконливо, заклавши рученята за спину і намагаючись зобразити на личку суддівську суворість. Усі довго реготали, називаючи хлопчика республіканцем. А п'ятирічне маля, витримавши багатозначну паузу, раптом виправило дорослих:

– Я не республіканець, я демократ.

Іншим разом батько взяв Томасика на збори «польських братів» до Кисилина. Багато одновірців запам'ятали Юрія саме таким – щасливим, з надзвичайно гарненьким хлопчиком на плечі, який щось захоплено викрикував і розмахував маленьким капелюшком.

Незабаром після тих зборів (Томасикові на той час вже пішов шостий рік) хлопчика

віддали вчитися до кишиньської школи. Вчився Томасик захоплено й дуже успішно, а завдяки харизмі, успадкованій від батька, невдовзі став найкращим учнем, справжньою гордістю й душею всієї школи.

* * *

Після смерті в 1632 році Сигізмунда III Вази до влади прийшов його син – Владислав IV Ваза, людина вільнодумна і толерантна. Проте обмежена сеймом королівська влада не могла зупинити підступних витівок католиків.

Юрій дедалі ясніше відчував безкарність релігійної більшості, хоча захищав одновірців, де тільки міг. Зокрема, у 1636 році київська шляхта обрала його на посаду помічника судді Коронного трибуналу²⁷ в Любліні. Саме перебуваючи на цій посаді, Немирич головував на теологічному диспуті між Кшиштофом Любинецьким та єзуїтом Каспером Дружбицьким.

Проте католики повільно, але невідворотно брали гору. Зокрема, в 1638 році рішенням сейму була закрита аріяньська Раківська академія, у якій свого часу навчався Немирич. Сталося це через те, що католики взяли за моду встановлювати на територіях, що належали релігійним меншостям, свої пам'ятники чи хрести, провокуючи інакомислячих на релігійні безлади. Те саме сталося і в Ракові... Відродити академію на законному місці не вдалося, тоді захисники соцініянства домоглися її перенесення в Кишинь, що на Західній Волині.

Але плани Немирича були значно масштабніші: на кременчуцькій землі він намагався створити ціле аріяньське князівство із центром у Кобиляках, щоб переслідувані одновірці-соціняни знаходили на цих землях прихисток. Сюди він запросив, зокрема, свого давнього товариша по закордонній освітній поїздці – Андрія Вишоватого, який мав би проповідувати релігійно-етичне вчення, засноване його мудрим предком²⁸. Але для здійснення цих намірів необхідно було займати вагому державну посаду... На жаль, на той час всі посади в Королівстві Польському були зайняті, що розбивало вщент усі плани Немирича.

Звичайний сейм, Варшава, 27 березня 1640 року

Аж раптом в 1640 році помер київський підкоморій²⁹ Філон Воронич. Здавалося, що підібрати гідну людину на посаду підкоморія буде нескладно. Справді, хіба мало достойників проживало в Київському воєводстві, хіба ні з кого було вибрати?! Однак справа застопорилася найнесподіванішим чином: виявилось, що найкращим із кращих кандидатів на посаду був спадкоємець магнатського роду Немиричів – Юрій. По-перше, у самому воєводстві (і навіть далеко за його межами) він мав безумовний авторитет. По-друге, його батько – Стефан Немирич обіймав посаду київського підкоморія саме до Філона Воронича. Пам'ятаючи про батька, жителі воєводства небезпідставно очікували, що син виявиться гідним його слави послідовником.

Тож Юрія Немирича мали б неодмінно затвердити на посаді київського підкоморія?.. В жодному разі!!! Адже він належав до «польських братів» – отже, аріянин не може обіймати настільки дохідну й шановану посаду...

Таким чином, склалася парадоксальна ситуація: Юрій був кращим від решти кандидатів в усьому, окрім одного-єдиного недоліка... який переважував решту його чеснот. От якби знайти таку людину, як Юрій Немирич... але тільки щоб був католиком!..

Почали пропонувати інші кандидатури. Та в міру їхнього висування підсилювалися чвари між прихильниками різних кандидатів. Одні не дійшли розумом, інші – чесністю й порядністю,

²⁷ Польський верховний суд.

²⁸ Андрій Вишоватий був онуком засновника соцініянства – Фаусто Паоло Соцціні.

²⁹ Скарбник.

треті – шляхетністю роду, четверті – багатством. Кожного кандидата порівнювали з усіма іншими, а всіх разом – із Юрієм Немиричем. І щоразу впевнювалися, що Немирич все ж таки кращий кожного взятого окремо й усіх скопом.

Суперечки все тривали, а справа ніяк не вирішувалася. Дійшло до того, що питання довелось виносити на розгляд сейму. Але там усе повторилося: присутні шляхтичі майже три години вправлялися в красномовстві, та користі від цього не було жодної.

Зрештою вирішили все-таки обрати найкращого з кращих – Юрія Немирича. Саме тут і стався анекдотичний конфуз. На запитання одного з присутніх на сеймі католицьких єпископів, чи буде новообраний підкоморій присягатися Святою Трійцею, як того вимагає звичай, Немирич без жодних вагань привселюдно заприсягнувся. Й одразу ж невдало пожартував:

– У випадку потреби, я би й Четверицею заприсягнувся.

Спочатку всі присутні на сеймі вибухнули дружним реготом. Як раптом крізь нього пробілися істеричні волювання пана Тишкевича. Він обурено кричав, що Немирич блюзнірствує щодо Святої Трійці, і його за цей гріх варто спалити на повільному вогні – для остраху всіх інших богохульників...

Як не дивно, Юрія на посаді все ж таки затвердили, та фанатик не дав йому спокою й незабаром висунув проти нього обвинувачення в блюзнірстві. Почався затяжний судовий процес, з якого Немирич насилу видряпався – між іншим, не без особистого втручання його королівської величності. Навчений гірким досвідом, надалі він утримувався від необдуманих висловлювань.

Хоча богохульного висловлювання про «Четверицю», безумовно, не забули й остаточно не пробачили. Зокрема, через рік після обрання київським підкоморієм перед Немиричем відкрилася інша перспектива – стати сенатором. Однак його особистий друг і захисник – католик Станіслав Конєцпольський зазначив при цьому, що на заваді цим планам стоїть віра Юрія. Й миттю умив руки... Тому пану магнату довелось докласти чималих зусиль (і витратити набагато більше грошей, ясна річ), аби все ж таки регулярно ставати делегатом сейму й мати можливість обстоювати інтереси аріян на найвищому державному рівні.

В 1646 році Коронний трибунал постановив: Немирич мав закрити всі аріянські збори й вигнати «польських братів» зі своїх маєтків, а також сплатити 10 000 злотих штрафу. Щоправда, через брак засобів втілення у життя це судове рішення лишилося виключно на папері...

Кілька наступних років у житті Юрія Немирича були позначені особистим щастям і стрімким кар'єрним злетом. Складалося враження, нібито він таки є улюбленцем долі. Але...

Але надалі спалахнула пожежа Хмельниччини. Невдовзі після початку козацької війни Владислав IV Ваза помер. На елекційному³⁰ сеймі 1648 року королем було обрано Яна II Казимира, який одразу ж почав репресувати інакомислячих, ухваливши зміни до закону про віросповідання. Кандидатуру Яна II Казимира під час виборів Юрій не підтримав категорично і в подальшому дуже жалкував, що у більшості своїй депутати елекційного сейму не поділяли його думок.

Отже, період щасливого везіння невдовзі змінився смугою тяжких страждань. І тоді прихильник миролюбної доктрини замислився над тим, чи варто ризикувати життям і проливати кров за такого короля, як Ян II Казимир?! Адже Немирич прагнув зробити інше: власноруч збудувати земне царство справедливості...

Частина II

³⁰ Виборчому.

Блукання між трьома державами

Глава 8 Зборівська катастрофа

Головний масток Юрія Немирича – Горожки, квітень 1648 року

Ще тільки в'їхавши до садиби, Юрій зрозумів: щось не так... Придивився до невеличкої юрби на чолі з коханою дружиною – а хто це поруч із нею?! Ага, он воно що!.. Втім, він уже приїхав, тож зараз усе з'ясується.

– Ну от я й повернувся, – мовив Немирич, легко зістрибуючи на землю і при цьому роблячи знак челядникам, щоб попіклувалися про коня. Далі озирнувся, кивнув почту: мовляв, ви також на сьогодні вільні. Потім лише наблизився до дружини, яка завмерла попереду всіх з лагідною посмішкою на милому личку.

– Ельжбето, кохана моя...

Вони не поцілувалися, тільки обійнялися доволі церемонно й не надто пристрасно (щоб не виставляти справжні почуття перед чужими очима). Тільки тут він нарешті кивнув синові, проте звернувся все одно до дружини, як до повноправної господині:

– А Томасик що тут робить?

– Батьку...

Хлопчина хотів наблизитися до тата, але, вловивши у його голосі невдоволення, завмер на місці.

– Тата! Тата плиіха!!! I-i-i!..

Маленька пустунка Барбара вирвалася від служниць і кинулась до батька. Юрій на бігу підхопив донечку на руки, поцілував, проте одразу ж по тому повернув найближчій зняковій служниці й повторив запитання:

– Ельжбето, все ж таки поясніть, чому наш син удома?

Немирич бачив, що хлопець хотів розповісти про все сам, тому суворо позирнув на нього: мовляв, нехай відповідає матір, як господиня.

– Я гадала, що настали небезпечні часи, тому наказала забрати Томасика з Кисилина. Краще, щоб тепер ми всі разом зібралися, ніж він у школі, а ми тут без нього.

Саме на таке пояснення Юрій і сподівався.

– Батьку, я...

Було очевидно, що хлопчину збентежило прохолодне ставлення тата.

– Не будьте настільки вже суворим до свого любого синочка, – нарешті не втерпіла Ельжбета. Юрій розумів, що дружина має рацію. Звісно, Томасик вже не маленький хлопчик, тому Немирич намагався поводитись із сином, як з дорослим. Проте дитина – це все ж таки дитина...

– Ну що ж, підійди, – мовив він значно м'якше. Опустивши очі додолу, Томасик наблизився до батька, вони нарешті обійнялись. Потім Немирич попрямував у глиб ошатного будинку, дружина у супроводі покоївки й син пішли за ним. Челядники розійшлися у справах, включаючи служниць із маленькою Барбарою. Всі без зайвих настанов розуміли: якщо за нинішньої ситуації їхній пан повернувся після терміново скликаного сейму, він говоритиме насамперед із сім'єю, а вже потім і з рештою. Тільки літній Самійло на правах одного з найстаріших челядників родини Немиричів пішов за ними й у найбільш недоречний момент спитав:

– То що накажете, пане, подавати обід чи як?..

– Згодом, Самійло. Зараз обідати невчасно.

Челядник пішов геть, подумки дивуючись, з якого це дива обід може бути невчасним. Юрій же привів усіх до вітальні, власноруч причинив двері, попередньо перевіривши, чи не пішов за ними той-таки Самійло. І тільки після того звернувся до сина ласкаво:

– Томасику, любий мій, вибач, що на людях я змушений виявляти до тебе суворість.

Просто ти колись успадкуєш всю мою маєтність, тому не маєш демонструвати перед чужими очима слабкість. Тоді як сьогодні...

Тепер він звернувся до Ельжбети:

– Серденько моє! Чудово розумію жіноче прагнення зібрати родину разом у скрутний час.

Проте ситуація не настільки загрозлива, щоб відривати нашого Томасика від навчання у Кисилині.

– Але ж!..

– Ельжбетто, кохання моє! Можу лише ще раз повторити вам: ситуація аж ніяк не загрозлива. Ну хіба раніше не бувало козацьких бунтів?!

– Але мені чомусь лячно, дуже лячно!..

– Ельжбетто, кохання моє! Припиніть це, прошу.

– Гаразд, як скажете.

Дружина закусилла губу і відвернулася. Ясна річ, переляк і відчуття небезпеки нікуди не поділися, проте собою вона оволоділа. Ну, нехай хоч би так...

– А ти, Томасику? Чи зрозумів мене?

– Так, батьку, зрозумів.

– От і добре. А тепер, коли вам усе зрозуміло, ще раз запевняю: все буде добре, все владнається вже найближчим часом.

– Щось мені підказує...

– Ельжбетто! Знов?..

Дружина вмить замовкла. Юрій подивився на неї з докором. Що з нею сталося, справді?! Що за дурниці їй віщує оте жіноче серце?! Тільки-но пообіцяла припинити безглузду істерику – і ось, будь ласка, знов!

– Ельжбетто, люба моя, ще раз закликаю вас до спокою й розсудливості. Ну справді, нічого страшного не сталося! Ну почубилися Богдан Хмельницький і Даніель Чаплинський. Ну втік один з них на Запорозьку Січ. Ну почав розсилати звітти листи й відозви скрізь і всюди. Повторюю: щось подібне ставалося вже десятки разів! І щоразу все вирішувалось на краще. Вирішиться й тепер.

Немирич замовк, перевіряючи, яке враження справили його слова на дружину. Ельжбета ж навіть тепер не подивилась чоловікові прямо в очі. Отже, все ще не вірить. Ох уже ці жінки з їхніми жіночими серцями й дурними передчуттями!..

– Сейм постановив вислати на розгром бунтівника Хмельницького тридцять тисяч добірних вояків.

– Тридцять тисяч! Ова!..

Це Томасик вигукнув, не приховуючи захвату. От в чому полягає різниця між чоловіком і жінкою: він ще хлопчик неповнолітній, проте розуміє незбориму силу тридцятитисячного воїнства. Тоді як доросла жінка на подібні речі не реагує зовсім.

– Так, синочку, тридцять тисяч. І поведуть їх у бій наші найкращі полководці: великий гетьман Потоцький та польний гетьман коронний Калиновський.

– Ух ти!!! Це ж чудово!..

– Ще б пак, синочку, ще б пак! Перед такою силою ніхто не встоїть.

– А ви?..

Тепер Ельжбета нарешті дивилась невідривно в очі чоловікові.

– Серце моє, ви про що?

Він і справді не зрозумів запитання дружини.

– Ви що робитимете?

– Те, що й належить у подібній ситуації: збиратиму посполите рушіння³¹ у Київському й Волинському воєводствах.

– Тобто вже зараз...

– Ні-ні, Ельжбетто, ви не зрозуміли. Воювати зараз у перших лавах я не піду. Ті тридцять тисяч, про які я щойно сказав, – це лише передові війська.

³¹ Шляхетське ополчення.

– Тоді навіщо вам збирати посполите рушіння?

– По-перше, моя люба дружинонько, не тільки мені. Різні полковники збиратимуть посполите рушіння у різних воєводствах – так вирішив сейм. По-друге, не сумнівайтесь, що наші незрівнянні полководці Потоцький і Калиновський розіб'ють передові загони бунтівників.

– Але тоді...

В очах Ельжбети читалася надія, що на тому все окошиться, посполите рушіння загалом не знадобиться, й її коханому чоловікові не доведеться вгрузати у небезпечні військові справи.

Ох ці вже жінки!..

– Але тоді, моє кохання, доведеться виловлювати дрібну дичину – окремих «зайців», які дременуть від козаків після їхньої поразки. Оцим і займатиметься наше посполите рушіння. Й я у тому числі.

– Тільки цим?..

– Тільки цим, моє серденько.

– І не більше?

– Слово шляхтича! Більше того: я не одразу поїду скликати посполите рушіння: спочатку проведу з вами вдома цілий тиждень, лише потім.

– Так вирішив сейм?

– Так вирішив сейм. Бо нема чого квапитися.

– Дякую, мій ненаглядний.

На обличчі Ельжбети саянула посмішка. Вона з полегшенням зітхнула, підійшла упритул до чоловіка, рвучко обійняла та поцілувала його, не зважаючи на присутність майже дорослого сина. Томасик теж лагідно посміхнувся, потім хитро примружився.

– Отже, Ельжбето, прошу завтра ж повернути цього юнака до Кисилинської школи. Адже немає жодних підстав для хвилювання. Бунт голоти буде швидко придушено, й життя так само швидко унормується. Тим паче, немає підстав припускати, що збурені Хмельницьким козаки дістануться тутешніх земель. Отже, деяким мазунчикам доведеться повернутись до занять.

– Із задоволенням, батьку! – та одразу ж у голосі Томасика показовий ентузіазм змінився легкою образою: – Тільки я не мазунчик...

– Ну гаразд, гаразд, пожартував! Я розумію, що ти радий провести кілька днів у сімейному колі.

– Звісно, батьку!

– І сьогодні ти будеш з нами.

– Дякую, батьку!

– Але завтра ж назад до школи!..

– Так, звісно.

Ельжбета посміхнулася якимсь своїм думкам, потім мовила:

– Що ж, піду шукати Самійла. Треба розпорядитися щодо обіду. Тепер уже можна віддати розпорядження про обід, мій любий чоловіче?

– Звісно, так, моє серденько.

*Правий берег р. Стрипи неподалік Зборова,
5 серпня 1649 року*

Ось нарешті по мосту проїхав останній вершник, що належав до посполитого рушіння Київського воєводства. Далі настала черга переправлятися довгій низці обозних возів, навантажених різноманітним скарбом. Його королівська величність Ян II Казимир розраховував на тривале протистояння з клятими бунтівниками, тому й наказав обладнати військовий табір усім необхідним. З точки зору стратегії, позиція справді обрана бездоганно. За кілька днів тут можна створити своєрідний плацдарм для наступу на непокірливу голоту. При цьому шляхетський табір буде звідусіль захищений від нападу природними перешкодами. А на другому березі Стрипи – добрий замок з міцними стінами. Нічого не скажеш, прекрасна ідея!..

По всьому виходило, що тепер фортуна мала посміхнутися саме польському панству. Все ж таки війна тягнеться другий рік поспіль, за цей час коронні війська та посполите рушіння встигли набути неабиякого досвіду ведення бойових дій не тільки проти бунтівних козаків, але

й проти їхніх спільників-татар.

Немирич інколи згадував, якими наївними очима дивились усі поляки на війну з бунтівниками Хмельницького ще торік. Думали, що впораються місяців за два... максимум – за три. Щиро вірили, що бунтівники дременуть від них, немовби перелякані зайці. Неквапом збирали посполите рушіння. А воно он як обернулося!..

А може, біда була в тому, що старий король Владислав IV Ваза не зміг придушити бунт одразу, бо смерть вже ходила поруч із ним?! А доки новий король Ян II Казимир перебирав правління на себе, повстання розрослося до небачених раніше розмірів...

Хтозна! Але якщо так, то польське військо було приречене на невдачу самим небом... Дивно, дуже дивно.

Та в будь-якому разі тепер військо очолює сам король – лише ця обставина змушує триматися якомога впевненіше навіть останнього німецького піхотинця-найманця, не кажучи вже про пихате панство. Козаки?.. Татари?.. Матка Бозка – що може вдіяти купка навіжених пройдисвітів проти славетного воїнства, яке зібрав під своєю рукою король Ян Казимир!!!

А до чого ж вдалу позицію для табору обрали – про кращу годі й мріяти!.. Залишивши стародавні оборонні споруди Зборова на лівому березі Стрипи, шляхтичі переправлялися трьома мостами на так званий «острів» (а насправді – на правий берег річки) й повільно розгорталися вверх за течією від місця впадіння в основне русло притоку – Малої Стрипи. Невдовзі тут постане базовий табір, у центрі якого королівський почет зараз завершував обладнання ставки Яна Казимира.

Таким чином, із заходу та півдня поляків захищатиме притока, на півночі посполите рушіння під орудою пана Кержицького, посилене німецькими найманцями й десятком гармат, має зайняти вигідну позицію на тамтешніх пагорбах. На східному напрямі (найімовірнішому, звідки слід було очікувати приходу бунтівників) захист був найнадійнішим: насамперед, це величний, з міцними стінами Зборівський замок, в якому укріпився князь Корецький, а в його тилу – ріка Стрипа.

Що ж, нехай клятві бунтівники тільки спробують сунутися – вмить дістануть на горіхи! Взяти Зборівський замок непросто, до того ж з «острова» по трьох мостах завжди можна перекинути підкріплення в будь-яке місце ймовірного театру бойових дій.

Якщо ж спалити мости, то захопити табір на «острові» козакам точно не вдасться, як би не старалися зробити це. Вигнута закрутом Мала Стрипа робила неможливими удари з півдня й заходу – всякий, хто сунеться звідти, ризикуватиме наразитися під час переправи на вбивчий перехресний вогонь гармат і мушкетів. А щоб напасти з півночі, голоті довелось би дертися по схилах пагорбів під навісним обстрілом. Куди не кинь, всюди клин!

Немирич мимоволі посміхнувся: він завжди любляв бездоганні речі, а план облаштування табору на «острові» проти Зборова видавався йому просто ідеальним!

Але його самолюбство тішило не тільки це. Під час останньої військової наради йому вдалося внести декілька вельми доречних пропозицій щодо розстановки збройних загонів – і всі вони були із задоволенням прийняті. Як же не пишатися загальним визнанням його талантів?!

Ну що ж, якщо все йде добре, про серйозні справи на деякий час можна і забути. Тепер же слід негайно пообідати. Як генеральний полковник посполитого рушіння Київського та Волинського воєводств, Немирич вважав за необхідне прослідкувати, щоб усі люди з підвладних йому загонів переправилися на «острів». І дозволив собі полишити місце переправи лише після того, як останній підпорядкований йому шляхтич зі своїм почтом та служниками ступив на земельний клин між Стрипою і Малою Стрипою, а міст почали перетинати обозні вози.

За цей час Юрій встиг не тільки зголодніти, але й притомитися. Дивина, та й годі! Нібито не їздив нікуди, а просто мотався з одного берега на інший, віддавав розпорядження, клопотався про щось – а втома відчувається неабияка... До чого ж підступною буває звичайнісінька метушня! Тепер би якнайшвидше дістатися до того місця у гігантському людському мурашнику, де отаборилися його челядники, злізти нарешті з сідла, розтягнутися на прогрітій серпневим сонечком землі... А потім як слід відпочити.

Цікаво, чи встигли служники приготувати обід? Зараз куди не поглянь, скрізь чийсь челядники щось чистять, ріжуть, шпарять, шкварять, варять, смажать. Звідусіль долинає така

вбивча, як для голодного стомленого чоловіка, суміш пахоців, що аж у голові паморочиться! Здається, ось-ось заслабнеш і з сідла догори дригом гепнешся! Швидше би вже дістатися до місця, де розташувалися його власні челядники...

Хоча зробити це нелегко. Панство тільки-но переправилося на «острів», тому отаборилися на призначених їм місцях далеко не всі. Хто не встиг цього зробити, той вирішував, за що хапатися раніше: панське шатро поставити чи обід приготувати? А таких дрібниць, між іншим – безліч. Тому весь різномасний людський мурашник галасував і доволі безладно метушився, через що проїхати між стоянками окремих шляхтичів було нелегко.

Як раптом з боку пагорбів, розташованих на півночі, долинув підозрілий, зовсім не мирний шум: чи то загула натужно земля під кінськими копитами, чи забряжчала криця, чи сотні людей загорлали щодуху... Що ж там сталося?! Ні, як не прислухайся – не розбереш, бо надто далеко. Але щось зовсім не мирне... Швидше, навіть небезпечно!..

От уже хмара куряви здійнялася у синє серпневе небо. Причому здійнялася курява саме над «островом», а не на лівому березі Стрипи, біля далеких, майже не видимих звідси Млинів... То що ж це таке, хто б міг пояснити?!

Все стало зрозумілим за декілька секунд, коли передані з вуст у уста, до Немирича донеслися багатократно повторені перелякані зойки:

– Козаки!!! Козаки напали!!!

Козаки?! Що за маячня?! Чому вони нападають з півночі, а не зі сходу?! Як вони там опинилися?! Як і коли встигли переправитися на «острів»?! Як пан Кержицький, маючи під рукою посполите рушіння вкупі з німецькими найманцями, примудрився прогавити їх?! Чому мовчать спеціально віддані у його розпорядження гармати?!

І загалом, як могло статися, щоб...

Втім, шукати відповіді на силу-силенну запитань не було можливості: з верхівок північних пагорбів таки вдарили гармати – от тільки стріляли вони чомусь... по шляхетському табору!!! Коли за декілька секунд одразу дюжина ядер гепнулася в різних місцях, людська маса, що досі не встигла як слід упорядкуватися, здибилася і з шаленістю гірського потоку поперла у бік найближчого мосту.

Тікати разом з усіма хоробрий полковник аж ніяк не збирався, тому щоб уникнути збожеволілого натовпу, відскочив на самий краєчок берега Стрипи й відчайдушно вигукнув своїм служникам:

– До мене!!! Мерщій до мене!..

Долати опір оскаженілого від переляку натовпу було нелегко, та все ж до Немирича пробілися троє з п'яти хлопців, які перебували безпосередньо біля свого пана під час переправи. Юрій озирнувся ліворуч і засмучено підібгав губи. Очевидно, якісь пришелепкуваті візники спробували розвернути один з возів просто на середині мосту, і тепер він звисився задніми колесами у порожнечу над водою, надійно заблокувавши рятівний прохід з «острова» на лівий берег. З одного боку на віз напірав переляканий натовп, з іншого зчепилися краями й колесами ще три підводи...

Прагнучи порятунку, люди жахливо репетували, розгублені візники горлали, воли відчайдушно ревли. Ті, хто втратив надію урятуватися через заблокований міст, кидалися у воду, щоб переправитися через Стрипу уплав.

Раптом шістнадцятифунтове ядро³² зі свистом врізалося в самісіньку гущину щільного натовпу, що осадив міст, і проборознило в ньому довгу просіку³³. Натовп завив, рвонув щосили, зіпхнув з мосту клятого воза разом з обома волами. Тепер на лівий берег линув суцільний вал нажаханих істот, які зовсім нещодавно були хоробрими воїнами.

³² Маються на увазі артилерійські фунти (490 г). 16-фунтове чавунне ядро важило 7,9 кг, ним стріляли з гладкоствольної гармати, що мала діаметр ствольного каналу 133 мм. У Зборівській битві козаки використовували потужну зброю, захоплену попереднього 1648 року в різних польських фортецях.

³³ Розривні ядра з порохом начинням (в залежності від калібру називалися гранатами або бомбами) почали використовуватися лише наприкінці XVII ст.

Пекло, справжнєсіньке пекло!!!

Але куди ж поділися інші його хлопці?! Мабуть, чекати на них і надалі марно, треба своє робити.

Немирич кинув коротко:

– За мною, триматися разом, не відставати! – і пустив коня рясю уздовж берега. Та порівнявшись із центром табору, мимовлі натягнув вуздечку, а коли кінь зупинився – навіть підвівся на стременах, щоб краще бачити. Бо не повірив власним очам!

У самісінькому центрі шляхетського табору, на найкращому місці стояло розкішне шатро, довкола нього бігав сам король Ян II Казимир з палашем, лезо якого яскраво виблискувало на сонці. Час від часу його величність схилявся до землі, щось вигукував, тицяв зброєю під розставлені довкола вози, а з-під них, немовби окропом ошпарені, вискакували пихаті шляхтичі або їхні челядники й кидалися урозтіч.

Немирич не мав сил і далі спостерігати за тим, як перший серед рівних³⁴ «напучує» боягузів, що не бажають битися з ворогом. На щастя, в середині табору людей було небагато: майже всі встигли порозбігатися, побоючись загинути від гарматних ядер, що ламали і трошили все довкола. Тому хвацький полковник з трьома своїми хлопцями швидко досягнув королівського шатра. Його величність тільки й мовив розгублено:

– Немиричу, ти...

Не відповівши нічого, Юрій зістрибнув з коня, власноруч витягнув з-під найближчого воза зблідлого переляканого панка, добряче розмахнувшись, відважив йому дзвінкого ляпаса, гримнув:

– Туди – нумо пішов!!! – і штовхнув у напрямі північних пагорбів.

Діставши ляпаса, шляхтич здригнувся, його права рука мимоволі потягнулась до шаблі. Але, мабуть, в очах Немирича читалося щось таке, що панок знітився, непевно кивнув і підтюпцем потрюхикав у вказаному напрямі, чомусь навіть не здогадавшись скочити на коня.

Задоволений досягнутим результатом, полковик звернувся до хлопців, мотнувши головою услід боягузові:

– Шляхтичів оминайте від гріха подалі. Панством займатимусь особисто я. Але всіх челядників, кого тільки побачите, женіть на битву. Хутко!

Хлопці коротко кивнули й умить розбіглися вишукувати тих, хто й де сховався. Юрій теж зібрався продовжити пошуки, як почув з-за спини:

– Немиричу...

Озирнувся на короля. Його величність був явно розчулений неочікуваною допомогою.

– Немиричу, дякую тобі!

Полковник мовчки вклонився й зайнявся подальшими пошуками. І хоча обстріл напіврозореного табору тривав, кількість боягузів, які прагнули втекти на безпечний лівий берег, поступово зменшувалася. Коли ситуація остаточно перемінилася на краще, Немирич гукнув хлопців, вони повернулися до коней і поскакали до місця, де вирувала битва.

Рештки шляхетського війська і козаки зійшлися, як-то кажуть, стінка на стінку. Дві лінії, одна з яких періодично тіснила іншу (хоча й не надто сильно), розтягнулися уздовж крутого правого берега Стрипи. Гарматний вогонь тепер вщух: необлаштований шляхетський табір вже був розбитий на тріски, а обстрілювати польську шеренгу пушкарі не наважувалися – надто високою була ймовірність поцілити своїм же козакам у спину... Звісно, можна було спробувати розбити важкими ядрами мости, що позбавило би шляхту можливості відступу. Але як тоді самим переправлятися на лівий берег?! А там же Зборівський замок, який бунтівники, мабуть що, мріяли здобути штурмом!..

Отже, битва поступово перетворилася на безліч запеклих шабельних двобоїв. В цілому ж перемогти не виходило у жодної зі сторін. Таке протистояння тривало до самих сутінків. Лише тоді козаки трохи відступили, що нарешті дало можливість переправитися через ріку украй стомленим шляхтичам на чолі з Яном II Казимиром, які ще лишалися на «острові» живими.

³⁴ Так польські магнати називали короля, підкреслюючи цим свою слабку залежність від глави держави.

*Лівий берег р. Стрипи, неподалік Зборова,
ранок 16 серпня 1649 року*

– Ну що ж, пане, я вважаю, на облаштованій нами ділянці бунтівники точно не прорвуться.

– Ти серйозно?

– Авжеж.

Немирич важкою ногою піднявся на верхівку земляного насипу й оглянув краєвид, що відкривався звідти. Якщо чесно, то полковник майже з ніг валився, як і всі його люди. І було би значно краще, якби вони бодай трохи поспали, а не надривалися цілу ніч, немов скажені. Та що вдієш?! Лишалось одне з двох: або з вечора до ранку кілки та палі тягати, землю копати, щоб мати бодай ефемерний шанс на вдалу оборону – або одразу ж без бою козакам і татарам у полон здатися.

Але ж ні, не бувати такому!!! Як підтвердження рішучості їхніх намірів Юрій мав можливість оглянути найжачений гострими кілками земляний вал, що простягнувся уздовж Стрипи. Звісно, не завадило би спорудити щось більш серйозне, проте не за одну ж ніч!.. Ну нічого, будемо сподіватися, цього хоч с'як-так вистачить. Споруджена його служниками ділянка була, в усякому разі, не гірша, ніж сусідні. Що ж...

– Гарзд, хлопці, я задоволений вашою роботою. Тепер перепочиньте хоч трішечки, бо клятві бунтівники можуть розпочати наступ коли завгодно.

Двічі повторювати не було потреби. Вкрай стомлені люди полягали на землю, хто де стояв, і майже одразу позасинали, перед тим лише перевірили, чи лежить поруч зброя. Що ж до самого Немирича, то він просто приліг з розплющеними очима, не в змозі заснути.

І не дивно: на його особистий погляд, події вчорашнього дня видавалися жахливою катастрофою, причому абсолютно несподіваною. Весь попередній життєвий досвід підказував Юрію як глибоко релігійній людині, що істина завжди перемагає. Справді, істина належить Богові, істина виходить від Бога. Істина – це Сам Бог, а Бог – це Істина. Бог завжди перемагає, Він просто не може не перемогти!!!

Але тоді як може програти істина?..

План облаштування табору на правому березі Стрипи, вироблений спільними зусиллями на військовій нараді за участю його королівської величності Яна II Казимира, поза всякими сумнівами, був максимально вивіреном з військової точки зору. А оскільки план цей враховував деякі особисті пропозиції полковника Немирича, його сміливо можна було вважати ідеальним.

Як же так сталося, що якісь бунтівні козарлюги з неочікуваною легкістю розгромили шляхетський табір і всього лише за кілька годин витіснили блискуче магнатське військо назад на лівий берег?! А що за жахи коїлися під час переправи!.. Не приведи Господи ще раз випробувати щось подібне у житті. Нічого навіть віддалено схожого з ідеальними речами не може статися за жодних умов і обставин. Це можливо лише, тільки якщо річ не ідеальна.

Але як змиритися з таким?! Він обізнаний у військовій справі, бо вивченню її тонкощів віддав не один рік. Він, генеральний полковник посполитого рушіння Київського та Волинського воєводства. Спочатку написав і видав у Парижі трактат «Роздуми про війну з московитами», а повернувшись додому, мав можливість випробувати на практиці свої теоретичні міркування під час Смоленської війни. І тоді все, про що писав у далекій французькій землі, блискуче підтвердилося. Отже, минулі досягнення засвідчують, що робити далекоглядні припущення полковник Немирич таки вмів.

З іншого боку, вчорашній катастрофічний відступ... та чого там! – катастрофічна втеча з правого берега Стрипи доводить, що він укупі з усією шляхтою так само здатен помилятися. Інакше блискуче шляхетське воїнство нізащо не відступило би під навалою жалюгідної купки бунтівників. Справді, хто вони такі, щоб перемагати воїнство, зібране під рукою короля Яна Казимира?! Вискочні, холопи...

Немирич задер голову й подивився у блакитну, без жодної хмаринки височінь неба. Сонце вже піднялося над обрієм і відчутно пригрівало, а як до зеніту доповзе... Ох і спекотним же буде день! А ще спекотніше стане, коли бунтівники підуть у наступ.

І все ж таки, в чому саме полягала вада плану, затвердженого на королівській нараді?..

– Так, чоловіче, вада у вашого плану була! Але зовсім не та, про яку ти можеш навіть помислити.

– Що?!

Від несподіванки полковник миттю звівся на ноги... й опинився очі-в-очі з незнайомим літнім чоловіком.

– Ти хто?

– Хіба не впізнав?

– Ні.

– Отакої! Богдан Хмельницький я, от хто.

– Та-а-а... не може того бути!!!

Немирич придивився уважніше: огрядний, ошатно вдягнений літній чоловік з довгими обвислими вусами й невеличкою чупринкою. Тобто оце і є ватажок бунтівників?!

– Розкажи, як ти тут опинився.

– Хотів з тобою сам-на-сам поговорити, доки всі інші сплять, от і прийшов.

Полковник озирнувся... і його очам відкрилася дивна картина: не тільки його хлопці – також усі інші шляхтичі разом зі своїми служниками, втомлені вчорашньою невдалою для них битвою та виснажливою нічною роботою, повкладалися спати, хто де стояв. Навіть охоронців не здогадалися виставити – отож, мабуть, і пройшов сюди ватажок клятих бунтівників, ніким не затриманий.

– Нема про що нам розмовляти, – Немирич відвернувся, проте прибулець поклав праву руку йому на плече й запитав:

– Але ж ти не розумієш, в чому наша сила, хіба не так?

Юрій озирнувся. Незваний прибулець всміхався й дивився просто йому в очі, хитро примружившись.

– Навіщо мені те розуміти...

– Е-е-е, пане полковнику, не брешти – негарно це! По всьому бачу, що саме нерозуміння бентежить тебе, не дає спокою й умиротвореності. Між тим, усе просто. Подивись на твоїх людей. Подивись на все військо шляхетське. Бачиш, які ви знесилені?

– Нічого дивного. Адже ми пропрацювали всю ніч до самого ранку...

– Знов кажу тобі, пане полковнику – негарно брехати! Мої люди теж не байдикували.

– І де вони?

– Невдовзі побачиш. Але йдеться не про наше, а саме про ваше військо. Кажеш, люди попадали на землю, роботою нічною знесилені? А я стверджую, що це сама земля наша висмоктала з магнатського війська силу й натомість нам її передала. І життєва сила чотирьох тисяч ваших воїнів, вбитих у вчорашній сутичці, теж пішла в землю, а потім нам передалася.

– Невже?!

– Саме так, інакше б ви не були такими виснаженими. От цього й не врахував ніхто: ні ти, ні король, ані інші пани магнати. У цьому й полягає ваш спільний прорахунок.

– Брешеш, – Немирич намагався відповідати спокійно, з гідністю, проте далі мимоволі зірвався на крик. – Земля ця така сама ваша, як і наша!!! Натомість ви на неї грабіжників-кримців привели, тоді як ми...

– Козаки воювали разом із кримцями ще півтора десятка років тому³⁵ з обопільною користю, – розважливо парирував Хмельницький.

– А ясир на нашій землі збирати – це для тебе нормально?!

– Ясиром у нинішній війні стануть не русини, а поляки. Панство має золото, щоб відкупитися від полону. Що тобі до того?..

– Мені не байдуже, бо всі ми є підданими короля Яна Казимира.

– От бачиш, ви віддаєте рідну землю під руку польському королю, а нас звинувачуєте в тому, що ми сюди кримців привели, бачте...

– Але ж русинські землі завжди входили до складу Речі Посполитої, таким є природний

³⁵ У 1635–1637 роках.

порядок речей...

– І яких же висот русинські князі можуть досягти у Речі Посполитій, якщо не зраджуватимуть віру своїх прабатьків?! От скажи, пане полковнику: чи комфортно тобі живеться з вірою сочиніянською у серці? Тільки відповідай правдиво, годі вже душею кривити.

Щойно Немирич зібрався похизуватись виступом на останій військовій нараді й тією увагою, яку приділили його пропозиціям, як раптом здригнувся від несподіваної думки: звідки незваному гостеві відомо про його сочиніянську віру?! Вони ж не знайомі особисто, не зустрічалися раніше...

Між тим Хмельницький поспішив скористатися мовчанням Юрія і продовжив наполягати на своєму:

– Ти, пане полковнику, помиляєшся, покладаючись на Яна Казимира. Втім, як і на будь-якого іншого короля, котрий рано чи пізно опиниться на його місці. Приміром, коли мене образив чигиринський підстароста Чаплинський, і я поскаржився на те попередньому королю Владиславу Вазі, його величність відповів прямо: «Ти воїн, маєш мушкета й шаблю, то чому не відповідаєш за себе і за свою волю, чому шукаєш мого суду? Твоя доля – здобути своє мечем. Я ж допомогти тобі не можу – мене здолали шляхетські партії та фракції». От коли я зрозумів остаточно, що покладатися можна лише на себе, а не на короля. І в цьому також твоя помилка, Немиричу...

* * *

У проміжках між кількома гарматними пострілами, що проgrimіли на березі Стрипи, схованому від погляду свіжонасипаним земляним валом, пролунало перелякане воляння одного зі служників:

– Прокидайтеся, пане, негайно прокидайтеся! Біда: козаки пішли у наступ!

Немирич відірвав голову від нагрітої сонцем землі, миттю звівся на прями, проте спросоння ледь утримав рівновагу. Ясна річ, ніякого Хмельницького поруч із ним не було.

Між тим служник повторив благально:

– Біда, пане: козаки обійшли наш вал на півночі, де його не встигли добудувати!!! І татарські вершники...

Зборівський замок, вечір 16 серпня 1649 року

Битва скінчилася десь опівдні. Добре, що так, бо ще вранці шляхтичам здавалось, що усі вони приречені безславно загинути.

...Як не старалися усі, хто споруджував захисний земляний вал, однак закінчити його північну частину до ранку не вдалося. Отож вранці козаки й атакували польський табір саме з півночі! Одночасно з лісу, розташованого на південному сході від Зборова, вилетіло кілька загонів татарської кінноти.

Шляхтичі опинилися затиснутими в лещатах. Але ситуація стала зовсім нестерпною після того, як табором прокотився поголос: позаду в'юнких татарських вершників помічено загін, очолюваний самим проводирем бунтівників – Богданом Хмельницьким!!! Сама лише присутність легендарного гетьмана лякала більше, ніж перспектива потрапити в полон до кримців і через деякий час опинитися на невільничому ринку у далекій землі. Коли напередодні козаки налетіли на правобережний табір, Хмельницького ніхто не бачив. Побачили тільки сьогодні...

Це була катастрофа!!! Жахлива катастрофа, що могла обернутися невідомо чим!..

Після звістки про появу Хмельницького здійнялася настільки сильна паніка, що князь Корецький з усім можливим поспіхом полишив Зборівський замок напризволяще. Не в змозі вибудувати жодного бойового порядку, притиснуті до недобудованого земляного валу шляхетські загони перемішалися.

Становище урятував особисто король Ян Казимир: хтозна яким дивом, але його королівській величності вдалося вишикувати і повести в атаку німецьких піхотинців. Найманці

знавали відчутних втрат, проте вперто тіснили піші козацькі загони. Години через три королю вдалося повернути Зборівський замок.

Домігшись успіху, Ян Казимир негайно вислав до кримського хана парламентарів. Звісно, таке рішення обурило магнатів – особливо пана Корецького, який присягався нізащо не втратити удруге фортецю, довірену його опіці. Втім, король надто добре розумів всю ілюзорність подібних сподівань. Як воювати після того, коли не вдалося обладнати укріплений табір на «острові»? Хіба що добровільно засісти в обложеному з усіх боків Зборівському замку... З військом, що поменшало на кілька тисяч чоловік... Без достатніх запасів провізії... Без доступу до річкової води... І головне – без жодної надії на зовнішню допомогу... Це ж справжнісіньке самогубство!

Зважаючи на ці міркування, Ян Казимир вирішив розколоти ворожий стан, тому й послав переговорників не до Хмельницького, а до його союзників – кримських татар. На обіцянки наказав не скупитися.

Через годину парламентарі повернулися з доброю новиною. Попри відкрите невдоволення самого Хмельницького, хан велів переказати королю, що вдовольниться виплатою солідних упоминків³⁶: очевидно, він з якоїсь причини не хотів, щоб сьогодні козаки остаточно восторжествували над поляками... Зрозуміло, що Ян Казимир з радістю погодився на таку умову! Додатково попросив назвати суму викупу за бранців, які не мали для того грошей. А щоб остаточно умилювати хана, дозволив грабувати південно-східні землі Речі Посполитої і брати в них ясир під час повернення татар додому: це мало забити додатковий клин між нинішніми союзниками.

Після успішного завершення переговорів кримська кіннота вийшла з битви. Мало того – відтепер вона становила неабияку загрозу для самих козаків, які не мали у своєму розпорядженні достатньої кількості вершників! Хмельницькому бракувало сил, щоб воювати одночасно з поляками й татарами. Король прекрасно розумів це, тому надіслав парламентарів тепер уже до козацького ватажка.

Результат був очікуваним: Богдан Хмельницький милостиво погодився на переговори. Укладання угоди відбувалося у Зборівському замку, який за останню добу двічі переходив з рук в руки. Генеральний полковник посполитого рушіння Київського та Волинського воєводства Юрій Немирич був присутній на перемовинах, як і решта шляхтичів. Моменту появи козацької депутації очікував із завмиранням серця: аж надто реалістичним був його сьогоднішній сон... А раптом він упізнає ватажка бунтівників?! І що в такому разі робити...

Втім, дива не сталося: реальна людина мала лише віддалену схожість із вранішнім видінням. Проходячи повз Немирича, величний полководець-переможець Хмельницький навіть не подивився в його бік. Тоді лише сумніви пана полковника розвіялися остаточно.

Між тим перемовини розпочалися. Насамперед, бунтівники висунули умову повного прощення їхніх діянь з боку шляхтичів та магнатів. Було видно, що на це вони не дуже сподівалися. Йі зітхнули з полегшенням, коли Ян Казимир, незважаючи на нерішучі протести окремих магнатів, наказав занести до чернетки договору наступні слова: «Що тільки діялося під час теперішнього замішання з Божого допуску, те все має бути в забутті. За те жоден пан не повинен чинити помсти й карання».

Звісно, у повстанні брала участь не сама лише голота, але також люди шляхетного походження, причому не тільки православні, а й католики. Спеціально для них у майбутньому договорі король наказав записати після початкового обговорення наступний пункт: «Шляхті як віри роської, так і римської, котра під час того замішання у будь-який спосіб бавилася при Запорозькому війську, Його Королівська Милість із панської своєї ласки пробачає і переступ їхній покриває. А коли б котрого упрошено, як з добр дідичних, так і з інших, або котрого виведено, оскільки те все діялося в теперішнім замішанні, має бути сеймовою постановою скасовано».

³⁶ Податок грішми, хутрами та іншими коштовностями, які уряди Речі Посполитої та Московії у XVI–XVII ст. систематично сплачували кримському ханові, щоб запобігти грабіжницьким нападам кримських татар. Упоминки були, по суті, замаскованою даниною, їхня вартість сягала кілька десятків тисяч злотих.

Маючи настільки обнадійливу основу, перейшли до обговорення статусу Запорозької Січі та козацького воїнства. Звісно, його королівська величність міг лише підтвердити статус Запорозького війська з усіма його прадавніми вольностями. Також король наказав виготовити жалувану грамоту з відповідними підтвердженнями.

Столицею Запорозького війська був визначений Чигирин у сучасних його межах, про що у чернетці договору було зроблено окремий запис: «Чигирин, так як є в своєму обрубі, має бути завше при булаві Запорозького війська, який його королівська милість дає і теперішньому гетьманові війська Запорозького, доблорідному Богданові Хмельницькому, чинячи його вірним своїм слугою та Річі Посполитої».

Письмове підтвердження того, що ватажок бунтівників є «вірним» королівським слугою, також спричинило хвилювання польської шляхти, натомість козацька депутація й сам гетьман цим пунктом явно задоволювалися.

Щоб запорожці невдовзі не зчепилися із вчорашніми ворогами-поляками, їх треба було підтримати матеріально... а простіше кажучи – відкупитися від них бодай частково. Найкраще це можна було зробити, утримуючи козацьке військо коштом казни Речі Посполитої. Це стало наступним предметом запеклих торгів. Насамкінець, Ян Казимир погодився утримувати сорок тисяч реєстровців.

Складання реєстрів було віддано, природно, гетьманові Запорозького війська – Богдану Хмельницькому. Територія, на якій діяли реєстри, описувалася таким чином: «Від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Госностайполі, в Користишеві, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Вінниці, у Браславлю, а отим-ото від Браславля до Ямполя, до Дністра, також і до Дністра має розумітися, мають прийматися козаки в реєстр. А з другого ото боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра». Окремо був прописаний порядок складання козацьких реєстрів та їхнього затвердження гетьманом Запорозького війська.

На інших територіях реєстри не діяли, тамтешні мешканці «мали підлягати замкам його королівської милості, а в шляхетських добрах своїм панам». Військам польської корони було наказано негайно полишити міста й селища, віддані реєстровцям. Також козаки категорично наполягли на тому, щоб їхні території залишили євреї-відкупники: адже побоювалися, що польські магнати спроможуться повернути свої порядки у той чи інший спосіб через вірних приспівників – «жидів державців, відкупників і закупників».

Знаючи, наскільки слабкою є людина перед спокусою добраче випити, козакам було заборонено шинкувати горілкою, хоча для власних потреб виганяти її не заборонялося. В шинках на козацьких землях могли вільно продаватися лише мед і пиво. Окремо попіклувалися про козацьких вдів – депутація задоволилася договірним формулюванням «щоб образи від панів та урядів не мали».

Завершивши з основоположними правами та грішми, вже добраче втомлені переговірники перейшли до справ духовних. Його королівська величність Ян II Казимир дозволив ввести до сенату православного преосвященника – митрополита київського, «аби кожен тішився із прав та вольностей своїх» незалежно від того, сповідує він віру православну, католицьку чи уніатську. Відповідно, права усіх вірян і релігійних громад мали дотримуватися однаково як у королівстві Польському, так і у великому князівстві Литовському.

Немиричу цей пункт договору був особливо близьким: полковник розумів, що правове урівнювання бунтівного православного люду з католицьким населенням дозволяє покращити свій стан і соцініянським громадам. Адже соцініяни воювали на боці королівської влади, а не розкольників-схизматиків! Отже, вірні не можуть бути гіршими від невірних...

Розмірковуючи над цим пунктом договору, Юрій уперше відчув нехай дуже непевну, та все ж симпатію до бунтівників. Хоча своїми діями вони й намагалися розколоти Річ Посполиту, що не могло не зашкодити русинським землям, проте про духовність все ж таки дбали – цього у них не віднімеш!

Далі бунтівники наполягли, щоб у Київському, Браславському, Чернігівському та Руському воєводствах все урядування та всі земські суддівства велися виключно руською мовою. Окрім того, книги й усі виписки із книг надалі мали видаватися також руським письмом, руська мова і руське письмо запроваджувалися у земствах, каштелянствах,

підкоморствах, старостах і гродствах. Привілейовані руські школи у прадавньому духовному центрі – Києві, а також в інших містах мали перебувати на казенному утриманні. Віднині отці єзуїти не мали права засновувати у тих містах свої школи або «переносити» єзуїтські школи на місце руських. Викладання тут мало вестися також руською мовою.

Поки тривали перемовини з кожного пункту, почало сутеніти. Люди втомилися, але всі були задоволені знайденими рішеннями. За вказівкою його королівської величності та при узгодженні гетьмана Богдана Хмельницького переписувач змінив порядок розташування пунктів, написав коротеньку преамбулу й заключну частину. Потім переписав усе набіло латинською мовою у двох примірниках, обидва були негайно підписані Яном II Казимиром, до обох була прикладена канцелярська печатка. Й хоча договір ще належало затвердити на сеймі, всі прекрасно розуміли: так і станеться, бо іншого виходу у шляхтичів просто немає.

Отаким чином був укладений знаменитий Зборівський договір, що підбив підсумки першого етапу Хмельниччини. Завдяки цьому документу була легалізована самоврядність українського козацтва у межах Речі Посполитої, втілена у новому державному утворенні – Війську Запорозькому, або Гетьманщині. Й навіть такі затяті скептики, як генеральний полковник посполитого рушіння Київського та Волинського воєводств Юрій Немирич, дивились на те, що народжувалося у них на очах, з певною зацікавленістю.

Глава 9 Томас

Кисилин, початок вересня 1649 року

Немирич сидів, втупившись собі під ноги у підлогу й нічого не бачачи затуманеними очима. В узголів'ї труни, що стояла поруч, на високому свічнику потріскувало з півтори дюжини тоненьких свічок, а в тій ошатній чорній труні...

Господи, Боже милостивий, за що караєш Ти німецьких людей, скидаючи на їхні плечі непереносимий тягар?! Це ж найтяжче випробування для батька – ховати власного сина, на якого поклалися всі сподівання.

Томасику мій любий, як же це ти, синочку?..

* * *

Вертатися додому одразу ж після жахливої поразки, якої польське військо зазнало на берегах Стрипи, Юрій не міг: полковникові посполитого рушіння належало терміново відвідати Київське воєводство, територія якого відходила Гетьманщині. Що станеться з людьми, яких поглине ця хвороблива виразка на здоровому до останнього часу державному тілі Речі Посполитої?!

Ні-ні, полковник посполитого рушіння мусив завершити на території Київського воєводства всі нагальні справи, а вже потім думати про щось інше. А сім'я?! Сім'я зачекає, нічого страшного... Отже, Немирич відправив до дружини гінця з коротким листом, в якому попросив чекати на нього в Горожках.

На залагодження справ пішло днів десять, лише після того Юрій полишив Київське воєводство. У дорозі переймався переважно майбутньою долею Речі Посполитої у світлі Зборівського договору та його можливих наслідків. Подорож минула без жодних пригод і нічим особливим не запам'яталася. Проте опинившись у Горожках, Немирич був неприємно здивований, коли назустріч йому не вийшов ніхто.

З глибини дому долинали розпачливі зойки. Що тут сталося?!

Юрій увійшов до вітальної зали й остовпів, побачивши дике видовище: його люба Ельжбета лежала непритомною просто на підлозі, а довкола неї клопоталися перелякані челядники.

– Що сталося?! – спитав він, широким кроком наближаючись до дружини. Вона вагітна,

можливо, неприємність пов'язана з цим?..

– Біда, пане, жахлива біда: синок ваш Томас впав з коня і дуже-дуже забився!!! Нам щойно повідомили, тож пані Ельжбета...

...Отямився дуже вчасно, бо ще мить – і придушив би старого Самійла, який на свою біду опинився найближче до пана. Тим часом челядники привели до тьми також дружину й повідали наступне.

Нещастя з їхнім сином Томасом сталося в социніянській школі у Кисилині. Звідти одразу ж відправили двох гінців – до батьків постраждалого учня й до дядька Стефана Немирича. Оскільки маєток останнього розташований ближче, мабуть, Стефан вже на місці.

Не перевдягнувшись і не з'ївши ані крихти, Немирич лише переконався, що з дружиною все гаразд, коротко мовив до неї:

– Я їду сам негайно. Потурбуйся про Барбару і наздоганяй.

І відбув до Кисилина на свіжому коні, завбачливо приведену зі стайні. Гнав гнідого немилосердно, по дорозі змінював скакунів двічі, щоразу лишаючи нещасних змиленних тварин у найжалюгіднішому стані. Тепер докоряв собі, що відправився до Київського воєводства і таким чином не скористався шансом бодай трохи побути із сім'єю. Якби повернувся додому одразу після битви, якби відвідав любого синочка в Кисилині – хтозна, як би все обернулося...

І ще молився, аби з Томасом нічого не сталося до його прибуття. Нещастя сталося вчора, до Горожків гонець примчав сьогодні, у школі він буде тільки завтра... Чи встигне?.. Дай-то Боже!

До Кисилина Юрій дістався вже перед світанком наступного дня. На щастя, синочок був живий, і брат Стефан справді встиг дістатися сюди раніше від усіх. Новоприбулий тільки й вимовив:

– Дякую тобі, Господи...

Зважаючи на роль, яку Немирич відігравав у створенні й утриманні социніянської школи, а також на його значущість у середовищі польської шляхти, Томаса розмістили в особистих покоях пана ректора. Та коли стурбований батько висловив бажання негайно побачити сина, місцевий лікар заперечив категорично:

– Що ви таке кажете, пане?! Я дав юнакові снодійне, він ледь-ледь зміг заснути! Не будіть його, нехай поспить бодай трохи.

– Але він живий?! Живий?! – Юрій схопив лікаря за плечі й щосили трусонув.

– Живий, пане, звісно, що живий! От тільки будити його не треба. Повірте, зараз міцний сон для нього – це найкращі ліки!

– Ну, гаразд, – мовив Немирич стомлено і додав: – Залиште мене у спокої.

– Так-так, пане, і вам також перепочити не завадить...

Та Юрій раптом передумав.

– Хоча ні. Принесіть спочатку кілька скибок хліба й води, а потім розкажіть хто-небудь, як усе сталося.

Хліб і вода – це все, що він здатен був з'їсти у нинішньому стані. Хоча й відчував, що навіть така більш ніж скромна їжа не лізтиме в пересохлу горлянку, оскільки...

Томасику, любий синочку!!!

– То як же це сталося? – спитав похмуро, ні до кого конкретно не звертаючись. Пан ректор зробив лікареві і двом присутнім служникам знак вийти геть і заходився давати пояснення.

* * *

По завершенні літніх вакацій³⁷ учні повернулися на навчання. Про катастрофічні для польського війська наслідки битви під Зборовом знали вже всі, тому і учнів, і викладачів кисилинської школи охопив пригнічений настрій. Водночас жодної небезпеки ніхто не відчував. Справді, воєнні зіткнення відбулися значно південніше земель Волині, мир з бунтівниками було укладено. Нехай поганий і невігідний для Речі Посполитої, але навіть такий

³⁷ Канікул.

мир є кращим, ніж війна. То які ж можуть бути сумніви щодо необхідності продовжити навчання?..

І все ж таки у Кисилині панував смуток. Щоб трохи розвіяти його, на теренах чудової місцевої природи, у першу ж неділю одразу після урочистого вранішнього богослужіння учні соцініянської школи зібралися разом зі своїми викладачами на великій галявині на березі Стоходу. Все було тихо-мирно, коли раптом з боку міста долинув і почав поступово наростати розпачливий лемент.

Як виявилось згодом, на східну окраїну Кисилина вдерся розлючений натовп якихось негідників, що назвалися «чесними любельськими»³⁸ месниками». Прибульці швидко дісталися центру міста й почали бешкетувати, вимагаючи негайного виконання рішення Любельського трибуналу кількарічної давнини, а саме: закрити соцініянський збір в Кисилині, ліквідувати соцініянську школу, вигнати з міста всіх провідників-аріян, стягнути зі шляхтича Юрія Чаплича-Шпановського серйозні штрафи (по півтисячі злотих) на користь Луцької католицької капітули та чесного суду у місті Володимирі.

Поразку під Зборовом «любельські месники» чомусь пов'язували саме з невиконанням цих рішень. Мовляв, що козаки-схизматики, що соцініяни – всі одним миром мазані, всі проти чесних латинян. А тому чим скоріше ці еретики заберуться з Кисилина, тим краще для них самих... інакше нехай начуваються!!!

Доки жителі міста намагалися заспокоїти «чесних месників» зі славетного Любеля, від їхнього натовпу відділилися кількадесят здорованів та пішли в соцініянську школу, щоб вигнати звідти учнів і в такий спосіб бодай частково зреалізувати свої наміри. Проте оскільки у школі було порожньо, бешкетники дуже розлютились, почали трощити двері в будівлях, бити шибки, ламати меблі...

У цей момент на місці подій несподівано з'явився один з молодших учнів: допитливий хлопчина непомітно втік з галявини на березі Стоходу, щоб подивитися, що ж це коїться у школі?! Його негайно схопили, люто настрахали і змусили показати, куди поділася решта учнів з усіма викладачами. Природно, нажаханий хлопчина повів здорованів на місце прогулянки старших товаришів.

Коли на дорозі, що йшла уздовж берега річки, здійнялася курява, всі перелякалися. Здалеку неможливо було визначити, наскільки численний натовп суне до них і з кого, власне, він складається. До галявини долинали тільки нечленороздільні, проте явно ворожі вигуки та голосний дитячий плач. Як школярі, так і викладачі відверто розгубилися. І тут несподівано для всіх заговорив Томас:

– Масток мого дядька Стефана знаходиться не надто далеко. Якщо дозволите, я спробую попередити його про нашу біду...

Так і не розібравшись достеменно, що ж відбувається, хтось із викладачів дозволив юнакові діяти на власний розсуд. Томас одразу ж кинувся виконувати свій задум.

Між тим нажаханий молодший учень привів «чесних любельських месників» на галявину, де учні й викладачі соцініянської школи чекали подальшого розвитку подій. Однак нічого жахливого не сталося: прибульці передали товаришам заплаканого молодшого школяра і вкотре запропонували полишити межі Кисилина. Доки «чесні любельські месники» йшли до Кисилина, потім громили школу, потім діставалися берега річки – притомилися, і їхній войовничий запал мимоволі розвіявся. Отже, з'ясування стосунків з учнями та викладачами так і не вийшло за межі словесної баталії.

У її розпалі з'явився пан ректор власною персоною. Річ у тім, що він не пішов зранку з усіма на прогулянку, бо на запрошення кисилинського війта подався до нього у гості. Благополучно пересидівши там розпал безладів, пан ректор поспішив до школи, тільки-но небезпека минула. Побачивши тамтешній розгардіяш, сполошився й поспіхом кинувся на берег Стоходу.

Як вже було сказано, своє обурення «чесні любельські месники» вже встигли зірвати, розтрощивши шкільне майно, – отже, тепер красномовства пана ректора цілком вистачило, аби

³⁸ Любель – старовинна назва сучасного польського Любліна.

вмовити бешкетників залишити учнів та викладачів у спокої. Наостанок пригрозивши новим судовим трибуналом й іншими неприємностями, «месники» забралися геть. Тоді учні й викладачі нарешті змогли повернутися до школи, де до самого вечора довелося наводити лад.

Через ці клопоти відсутністю Томаса Немирича ніхто не переймався. Всі вважали, що юнак давно вже дістався маєтку свого дядька і що невдовзі останній привезе племінника назад до Кисилина. Коли їхньої появи не дочекалися навіть після вечірньої молитви, вирішили, що юнак залишився ночувати у дядька Стефана. І знов ніхто не переймався його відсутністю.

Як раптом Томаса привезли якісь селяни просто посеред глухої ночі! Закусивши губи, блідий, немов смерть, юнак лежав в обшарпаному селянському возі на довгій дошці. Коли дошку обережно підняли, щоб перенести до особистих покоїв пана ректора, і при цьому трішечки перекосили, бідолаха не стримався й засичав від болю: виявляється, у нього була зламана шия.

Один з переляканих селян, від яких зажадали негайних пояснень, розповів наступне. Томас прибіг до цього чоловіка вдень і спочатку вимагав, потім благав дати коня. Попри відсутність при собі грошей, обіцяв солідну винагороду або від свого батька, або від дядька – в залежності від того, хто першим з'явиться в Кисилині. Божився, що там сталася жахлива біда, що йдеться буквально про вибір між життям і смертю!..

Кінь у селянина був – от тільки не було ні вуздечки, ані сідла: бо навіщо хліборобу оте сідло з вуздечкою?! Тепер би воно, звісно, ще й як згодилось, та хто ж міг знати заздалегідь... Отже, не слід вченому заможному паничеві їздити верхи, немовби бусурманська нехристь – без сідла!

Але Томас не бажав слухати ніяких умовлянь. Наполягав на своєму: там, у Кисилині жахлива біда, можуть загинути люди, то невже відсутність сідла повинна його зупинити?! Юнак і без нього обійдеться. Можна ж триматися за кінську шию чи принаймні за гриву... Їхати ж зовсім недалеко – тож нічого страшного, він упорається!

Що ж, нехай так, вирішив селянин і поступився. Привів зі стайні свою кобилку, допоміг вченому паничеві вмотитися на кінській спині, лягнув на прощання буланку по крупу. Трохи постояв, поглядом проводжаючи вершника, та й пішов займатися своїми справами.

Вже вечоріло, коли до селянина прибіг схвильований сусіда й розповів, що на далекій межі його земельного наділу стоїть кобилка, біля ніг якої лежить незнайомий юнак, вдягнений так, як зазвичай вдягалися социніянські школярі. Сусіда легко упізнав знайому буланку, тож одразу побіг до її власника, щоб повідомити про все побачене. Було очевидно, що без сідла і вуздечки юнак таки не втримався на кінській спині і впав. Причому, очевидно, впав не дуже вдало...

Поки переполохані селяни бігали до юнака, щоб з'ясувати його стан (бо сусіда, на жаль, не здогадався зробити того одразу), поки споряджали воза, укладали юнака на спеціально принесену дошку, поки везли до социніянської школи в сам Кисилин, минуло чимало часу. Отже, до школи Томаса доправили вже глухої ночі. Хоча селяни поспішали, як могли, та розуміли, що найменше трясіння воза на дорожніх вибоїнах та камінчиках під колесами відлунює пораненому лютому болем.

Звісно, жахливий стан юнака і надані селянином пояснення неабияк переполохали усіх присутніх. До ректорського будинку негайно покликали лікаря, але той всього лише констатував очевидне: Томас Немирич дуже невдало впав з коня і скрутив собі в'язи. Те, що він досі не помер, можна пояснити хіба що надзвичайними життєвими силами юного організму. Але вести мову про його лікування не доводиться. На жаль, можна лише гадати, скільки часу він ще проживе, і чи встигнуть родичі дістатися Кисилина, щоб попрощатися з ним...

Втім, сказати щось напевно лікар не ризикував до тих пір, доки пан ректор не напустив на себе дуже-дуже суворий вигляд. Тільки тоді мовив вельми обережно:

– Що ж, при належному догляді... Втім, на все воля Божа! Будемо сподіватися на диво. Бідолашний юнак. Такий молодий...

Ректор не відповів нічого, наказав тільки винагородити селян, які мали в серці ласку попідкуватися про хлопця. Окрім того, пан ректор повелів відрядити двох гінців: одного до батьків скаліченого учня, іншого до його дядька Стефана.

* * *

Коли Томас прокинувся вранці, батько сидючи дрімав на невеличкому ослоні поруч з його ліжком: адже все-таки вимолвив дозвіл тихенько сидіти біля сина. Втім, варто було юнакові поворухнутися, як Юрій стрепенувся й розплющив очі.

Їхні погляди зустрілися. Немирич уважно придивлявся до любого свого синочка і, здавалось, не впізнавав його. Не розумів, як і коли одинадцятирічний хлопчина встиг перетворитися на цього суворого юнака?! Вони ж бачилися зовсім нещодавно. Ще під час літніх вакацій... Ні, не влітку: тоді він займався ополченням. І не навесні... Тоді, можливо, взимку?..

Кляті бунтівники!!! Через впертість цієї голоти, через небажання жити під управлінням демократичного сейму і мудрого короля єдиною великою родиною розкололася величезна могутня держава, люди повстали проти людей... і окошилось усе це на його любому синові!..

Кров приплинула до скронь і натужно закалатала у вухах, мозок, здавалось, закипав, все довкола завертілося шаленим хороводом. Але могутнім зусиллям волі Немирич здолав напад лютого гніву: адже поруч на широкій дощі, покладеній просто на ліжко, страждав його хлопчик, його ненаглядний Томасик!

Невідомо, про що думав юнак, проте він спробував посміхнутися... і мимоволі поворухнув головою. Очевидно, тієї ж миті різкий засліплюючий біль пронизав усе його тіло, бо бідолаха жакливо вереснув, немовби поранене зайченя, і закотив очі з неймовірно великими зіницями, хапаючи повітря широко розкритим ротом.

Наступної ж миті двері в кімнату розчахнулися, з сусіднього приміщення влетів стривожений лікар і забурмотів, стурбовано схилившись над хлопцем:

– Ох, пане, пане! Попереджав же я вашу милість, що краще було б не вам, а мені перебувати невідривно поруч із юнаком, коли він прокинеться! І от тепер маємо...

Лікар завмер на деякий час, немовби обдумуючи наступні слова, потім додав вельми обережно:

– Пан ректор попередив мене, що з вашою милістю краще не сперечатися. Тим не менш, я дуже просив би залишити мене сам на сам з хворим. Повірте, пане, так буде краще для всіх – але насамперед, поза всяким сумнівом, для самого юнака.

Вкрай засмучений і роздратований Немирич не надто охоче пішов до дверей, але тут його мало не збив з ніг учень лікаря, який нісся стрімголов, не розбираючи дороги та тримаючи на витягнутих руках якусь склянку з густою рідиною невизначеного кольору. Кімната одразу ж сповнилася різким запахом якогось зілля.

– Йому можна, а мені зась? – невдоволено пробурмотів Юрій, спостерігаючи за учнем ескулапа, який поштиво завмер біля ліжка.

– Він допомагатиме мені, ви ж лише заважатимете, – пробурмотів лікар, водночас роблячи якісь незрозумілі маніпуляції над нерухомим тілом Томаса. Немирич лише зітхнув невдоволено, проте з кімнати все ж вийшов.

Решту дня Томас перебував у напівзаціпенінні. Лікар категоричним тоном попросив більше не турбувати хлопця за жодних обставин – в іншому разі погіршення може настати неочікувано, що матиме найтрагічніші наслідки для постраждалого.

Тому першу половину дня, якщо не враховувати простецького легкого сніданку (як і досі, їжа не лізла в перетиснуту нервовим спазмом горлянку), Юрій провів у компанії брата Стефана. Вони не обмінялися й десятком слів, прекрасно розуміючи почуття один одного. А після обіду до кисилінської школи нарешті дісталася Ельжбета: через вагітність вона мусила їхати в закритому екіпажі якомога повільніше, щоб її не заколисалो і не розтрусило у дорозі. Решту дня Немиричу довелося втішати дружину. Хоча, відверто кажучи, зараз він і сам потребував неабиякої підтримки.

– Юрію, за що це нам?.. За що?! – якомога тихіше, але все ж таки доволі чутно схлипувала нещасна матір час від часу.

– Не знаю, серденько моє, не знаю, – відповідав Юрій. – Якби ж то простій смертній людині насправді пізнати волю Божу!..

Пан ректор намагався не з'являтися у своєму домі, якщо ж і заходив, то робився більш

непомітним, ніж його власна тінь. Адже відчував перед Немиричем неабияку провину за все, що сталося з його сином.

Справді, поважний пан полковник стільки всього робив для процвітання як соцініянської общини Кисилина, так і безпосередньо школи, що жодними словами не описати! І що ж виходить?! Він довірив виховання свого найстаршого нащадка, любого свого Томасика вчителям цієї школи і безпосередньо йому, ректорові, – а вони не уgliedили, не вберегли!.. Тож юнак і влетів у халепу...

Якби ж того фатального ранку пан ректор не відправився у гості до вйта, а залишився разом з учнями!.. Можливо, все було б інакше? Можливо, він би заспокоїв усіх і не дозволив би Томасові йти з галявини на березі Стоходу, щоб дістатися до дядька Стефана. Адже «чесні любельські месники» не хотіли вчиняти їм шкоду, вони збиралися хіба що настрахати ненависних соцініян...

Отже, Томас не випросив би у селянина булану кобилку без сідла і вуздечки, не впав би і не звернув би в'язи. А тепер...

А тепер пан ректор у власному домі намагався перетворитись на подобу власної тіні. А над скаліченим юнаком чаклував лікар зі своїм учнем.

* * *

Наступна ніч минула спокійно. Але ближче до ранку пульс хворого стрімко впав, що дуже занепокоїло ескулапа: все ж таки агонія тривала третій день поспіль...

Вислухавши це, пані Ельжбета несподівано спокійним, навіть холодним тоном попросила допустити її до сина, а також по можливості й інших родичів. Нещасній матері не змогли відмовити у цьому проханні.

Тож коли на ранок хворий прийшов до тями, вона сиділа біля скорботного ліжка й лише час від часу беззвучно здригалася, щосили подавляючи схлипування, Юрій з братом Стефаном стояли позаду. Томас слабо посміхнувся, з ніжністю подивився на матір, ворухнув пошерхлими губами, намагаючись щось сказати, але у нього довго нічого не виходило. Нарешті через силу вимовив:

– Шкода...

Але чого саме чи чому юнакові «шкода»?! Батько схилився над ним, уважно прислухаючись до шипіння і стогонів, що вилітали крізь зчеплені від болю зуби. Нарешті почув:

– Тату... бережіть ма-а-а...

Після чого юнак знепритомнів. У Ельжбети почалася істерика, і Стефан обережно вивів її з кімнати. Тим не менш, не зважаючи на все, лікар доволі впевненим тоном заявив: якщо княжич Томас доволі спокійно провів минулу ніч – отже, тепер йому набагато краще! Якщо і наступна ніч пройде так само спокійно, то, попри невтішні попередні прогнози, на щось все ж таки можна сподіватися.

– А ти упевнений?! – загрозливим тоном спитав Немирич. На обличчі ескулапа з'явився прикрий вираз, він не відповів нічого, лише мовчки відвернувся і зник за дверима кімнати, де перебував скалічений.

Але ще до обіду стан Томаса погіршився, намацати пульс було майже неможливо, дихання стало ледь помітним.

– Що з моїм сином? – тужливо простогнав Немирич, вислухавши звіт лікаря. – Ти ж обіцяв...

– Це раніше я обіцяв, але тепер змушений...

– Врятуй мого синочка! – скрикнула Ельжбета. – Адже ти можеш, можеш?.. Відповідай нарешті!

– Не знаю, ваш хлопчина і без того надто довго протримався. Три дні – це для такого кепського стану ого-го скільки!.. Якби не його молодість і не сила здорового загартованого організму...

Нещасна матір схопилася за серце і знепритомніла. Служниці винесли її з кімнати, розгублений лікар розвів руками і знов пішов до безнадійного, як усі зрозуміли, пацієнта.

Через кілька годин Томас опритомнів, тоді послали за священником. Після сповіді всі зібралися разом. Юрій тримав маленьку руку сина у своїх великих долонях. Спочатку юнак був при тямі, але невдовзі почав марити, весь час поривався щось сказати. Батько і дядько щосили стримували сльози, нещасна матір плакала. Не ховаючись.

Під вечір Томас замовк, тільки тихенькі стогони час від часу виривалися з його грудей. Близькі згуртувалися біля ліжка вмираючого ще тісніше. Стогони припинилися тільки опівночі, їх змінили різкі хрипи, дихання юнака стало уривчастим і нерівним, потім взагалі припинилося. У кімнаті запанувало глибоке мовчання: все було скінчено.

Слідом за тим залунали крики й ридання. Стефан вивів вагітну Ельжбету геть із кімнати, Юрій же залишався біля щойно померлого. Перебуваючи в повному розпачі, він вкривав поцілунками його досі ще тепле обличчя і нерухомі руки. Невтішного батька неодноразово намагалися вивести слідом за дружиною, проте він не дозволяв цього зробити. Піддався, тільки коли Стефан повернувся і, схилившись до нього, обійняв за плечі та ласкаво потягнув за собою.

Втім, коли померлого синочка обмили, перевдягнули у чисте і поклали в труну – повернувся й мовчки сидів, не звертаючи увагу на тих, хто час від часу заходив до приміщення.

Душу Немирича терзав нестерпний біль. Під суворою зовнішністю полковника насправді ховалося любляче трепетне серце. І тепер, сидячи біля скорботної домовини, Юрій картав і звинувачував себе у смерті любого синочка. Він відмовлявся зрозуміти, як же сталося, що його Томасик, на якого батько покладав величезні сподівання, отак раптово, безглуздо віддав Богові душу?! Чому Всевишній не врятував його любого синочка, чом не зупинив, не утримав від необдуманого кроку?!

Чому влаштував усі справи в розколотому, розореному королівстві Польському таким чином, щоб у критичну мить поруч з юнаком не було мудрого батька?..

А може, зовсім не Господь у цьому винен, а... люди?..

Може, винна социніяньська громада міста Кисилина?!

Або недолугі викладачі тутешньої социніяньської школи...

Пан ректор, який пішов у гості до вїята замість того, щоб бути з дітьми...

Пан вїйт, який запросив у гості ректора...

Він же приділяв їм усім стільки уваги!.. Обстоював їхні інтереси у сеймі!.. Щедрою рукою сипав гроші!.. А земля, виділена під цю кляту школу?..

І ці телепні не зуміли пригледіти за любим його синочком...

Томасику, Томасику, маленький мій, як же так сталося?! Ти ж зростав таким талановитим, таким розумним і успішним!.. Якби твоя душа не неслася зараз вищими сферами назустріч Господові – та ми би з тобою, коли б ти виріс... Ми б таке...

Але тепер не виростеш. Томасику, Томасику, як же так сталося?! Звісно, Ельжбета вагітна. Не можна виключати, що вона народить ще одного сина.

Іншого синочка...

Маленька донечка Барбара в них є, вона зараз вдома зі служницями. А раптом народиться ще одна донька? Чи все ж таки син...

Так, виключати не можна ні одного, ані іншого, але...

Але в будь-якому разі, хто ж замінить у зраненому батьківському серці тебе, любий мій Томасику?! Ніхто не замінить, ніхто й ніколи! Тебе – ніхто. Господь дав старозаповітному Йовові інших дітей замість тих, яких забрав під час випробувань. Біблійний Йов зрештою змірився з цим і був щасливим. Чи все ж таки не змірився, все ж таки нарікав у глибині душі?! Як же тут зміришся, якщо дитина, яку зараз носить під серцем Ельжбета, – то буде інша дитина?! Й невідомо ще, хлопчик народиться чи дівчинка...

А Томасик?! Хто ж тебе замінить, синочку...

Знов і знов Немирич то картав себе, то задавався одними й тими ж запитаннями, сидячи поруч зі скорботною труною.

І не знаходив жодної прийнятної відповіді...

Варшава, столиця Королівства Польського, кінець вересня 1649 року

– Отже, Немиричу, вибачай, але нічим тобі допомогти я не в силах.

– Ваша величносте!..

– І не проси навіть.

Голос Яна Казимира був сповнений твердої рішучості:

– Знаю про твою відданість не тільки вірі твоїй та общині социніянській, але й Короні Польській. Знаю і враховую це. Пам'ятаю також і про те, яку неоціненну допомогу надав ти особисто мені в критичну мить, коли у перший день битви під Зборовим кляті бунтівники налетіли на табір, який ми так і не встигли розбити на правобережжі Стрипи. Подібні речі негоже забувати будь-якому шляхетному пану, тим паче королю...

І тим не менш, я не можу піти назустріч навіть тобі, який особисто допоміг мені урятувати ситуацію. Не можу звинуватити людей у неіснуючих гріхах, бо винними їх не вважаю ні в чому... Отаке моє слово.

Немирич похнюпився, король же заговорив дещо м'якше:

– Всі ми знаємо, наскільки величезне горе спіткало тебе і всю твою родину. Смерть неповнолітнього сина, батькового спадкоємця – це жахливий удар, згоден. Проте навіть скуштувавши такий величезний келих гіркоти, ти мусиш змиритися з ситуацією й поховати в глибинах власної душі всю оту гіркоту, що приготувала тобі лиха доля! А щоб нести свій розпач іншим людям, навмисно чинити їм неприємності й усілякі капості?.. Ні-ні, про це навіть не думай! І моєї підтримки у таких намаганнях ти не дістанеш. Можеш навіть не розраховувати, все це даремно.

Вони побесідували ще приблизно чверть години, доки Юрій не зрозумів остаточно: його королівська величність не жартує, всі його потуги домогтися справедливості даремні!

Ледь-ледь минуло два тижні після жахливої й безглуздої загибелі Томаса, як «чесні любельські месники» навідалися до Кисилина знов. Проте цього разу вони нічого не громили, не троцили, ані бешкетували. По-перше, цього разу «чесних месників» було як не удвічі, то, можливо, утричі більше, ніж на початку вересня. По-друге, тепер вони всім гуртом пішли прямо до в'їта й поставили просту вимогу: якщо социніяни не хочуть добровільно полишити межі Кисилина – нехай пан в'їт усією своєю владою вижене їх геть, таким чином виконавши волю, чітко й недвозначно висловлену Любельським трибуналом. Інакше нехай начувається...

В'їту не лишалось нічого іншого, як тільки звернутися до социніян: мовляв, такі справи, що мусите полишити одне з двох: або свою ересь аріянську – або Кисилин. Після того брати социніяни (включно з ректором кисилинської школи, якого ще два тижні тому в'їт запрошував у гості) були змушені сформувавши депутацію до Юрія Немирича і благати його про заступництво перед вищою владою.

Хоча прохання виходило з вуст людей, які щойно не вберегли від загибелі Томаса, а тим паче, що пан полковник разом із сім'єю перебував у жалобі, він змушений був погодитися. Бо вигнання з міста обернулось би трагедією для десятків, якщо не сотень сімейств. До того ж досі у Речі Посполитій социніяни намагалися придушити, але ж зовсім потроху... Навіть рішення Любельського трибуналу он скільки часу не виконувалось! Що ж змінилось тепер, наскільки реальною є загроза?.. І чому зараз?! Адже социніяни пліч-о-пліч з католиками боролися проти козацького бунту! І от мають...

Втім, звернення особисто до Яна II Казимира виявилось абсолютно пустопорожньою затією. Можливо, розізлившись в душі на братів-социніян за те, що не вберегли Томаса, Юрій обстоював їхню позицію не надто рішучо. А його намагання звинуватити «чесних любельських месників» у перевищенні повноважень лише потішило короля... а може, й роздратувало. Добре, що його величність (завзятий католик, який вирізнявся нетерпимістю до іновірців) бодай приховав справжні свої почуття з поваги до горя, пережитого Немиричем. Але ж результату не було, жодного результату!..

Доводилось вертатися в Кисилин ні з чим. Схоже, якщо по завершенні війни з бунтівними козаками католики взяли за виселення социніянської громади з міста, то цього разу вони таки досягнуть своєї мети.

Юрій Немирич мріяв про своєрідне царство справедливості, яке можна було, на його думку, побудувати на теренах Речі Посполитої. Вирив у це щиро та пристрасно. Брати-социніяни, здавалось, мали би стати основою такого ідеального царства, а першим

його оплотом мали б виступити південно-східні землі, що належали шляхті переважно русинського походження.

Проте всі його плани невідомо чому зазнавали краху. Спочатку бунтівні козаки під проводом Богдана Хмельницького забрали саме ці благословенні землі під свою Гетьманщину, а згодом ректор і всі викладачі кишиньської школи не вберегли лютого синочка Томасика.

Та що ж це таке?! За що його переслідує зла доля?! А може, зовсім не землі русинської шляхти... а всієї Речі Посполитої мали би перетворитися на ідеальне царство справедливості?! Всі й одразу... Причому... під владою зовсім іншого правителя!..

Отак погляд Юрія Немирича і впав на Швецію, яка буквально через кілька років влаштувала на польських землі Потоп ³⁹.

Глава 10 На хвилях Потопу

Королівський замок, Варшава, жовтень 1655 року

Чесно кажучи, нині королівський замок являв собою видовище відверто жалюгідне! Немиричу доводилось бувати тут неодноразово, але в мирний час. Відтоді пам'ять зберігала якесь узагальнене уявлення про небачену розкіш, хоча окремі деталі зі спогадів зникли назавжди.

А тепер?! На стінах немає ні величних картин, ані чудових гобеленів. Навіть гардини з вікон позривали! Меблів підозріло мало, а ті, що є – геть розтрочені. Витончені статуетки поламані. Половина шибок у вікнах розбита. Подеколи у стінах і в підлозі зустрічаються величезні проломи. У бібліотеці замість книг повно якогось мотлоху...

Просто на першому поверсі влаштували шпиталь, де розмістилася сила-силенна пораниених і хворих. Скрізь тяжкий сморід, гнітюче видовище, часті скрикування та зойки.

Коротше кажучи, куди не кинь оком – скрізь розруха й запустіння.

Жахіття, суцільне жахіття!

«Нічого, нічого, от коли завершиться війна, тоді нарешті лад наведемо! А за реставрацію цього чудового палацу візьмемося насамперед». Так зазвичай відповідав Карл Густав, почувши нарікання на нинішній стан донедавна ще величних споруд. Цим обіцянкам дуже хотілось вірити... Проте, наскільки його королівська величність був щирим?! Хтозна, хтозна...

Принаймні Немирич уже починав потроху сумніватися в цьому, бо з побудовою під шведським заступництвом царства справедливості, керованого прогресивними законами на кшталт голландських, м'яко кажучи, складалося не надто добре.

Зокрема, можна було сподіватися, що, ламаючи хребта Речі Посполитій, розтоптавши її гордовиту пиху, повелитель протестантської Швеції насамперед поставить на місце тутешню католицьку церкву. Принаймні соціняни з явним нетерпінням очікували, коли ж нарешті воно станеться. Очікував разом з усіма й Немирич. Очікував, сподіваючись, що відродження їхньої попраної віри аریانської відродить до життя і його самого...

Адже після безглуздо-трагічної загибелі старшого синочка Юрій не оговтався й досі. Ніщо не могло його втішити: ні народження молодшого сина Теодора (ну як тут не згадати старозаповітне «Бог дав, Бог прибрав»?!), ні кохання чарівної дружини Ельжбети, ані успішне прирощування маєтності. Чим далі, тим палкіше Немирич звинувачував у тій жахливій біді соцінянську громаду Кисилина. Дійшло навіть до серйозної сварки: Юрій вважав, що кишиньські соціняни загрузли у моральному занепаді, тому на них почали валитися біда за

³⁹ «Потоп» – вторгнення на територію Речі Посполитої війська коаліції на чолі зі Швецією у 1655–1660 рр. (див. Хронологічну таблицю).

бідую. Тому й синок його улюблений загинув, бо чиста душа втрапила у «грішне» оточення. Социніяни ж відповідали, що Немирич від горя з'їхав з глузду, не інакше...

Як би там не було, та Юрій полишив братів по вірі сам на сам з «чесними любельськими месниками». І навіть із прихованим задоволенням спостерігав за тим, як після кількох дрібних сутичок кисилинську школу закрили, а окремих социніян примусили або покаятися у гріхах та показово перейти у католицизм, або ж назавжди залишити місто.

Раніше Немирич сприяв «польським братам», жертвував аріянській громаді чималі кошти, а тій клятій школі – землю. Якщо його любий Томасик пішов із цього несправедного світу, чом же мають благоденствувати вони – кисилинські социніяни?! І навіщо йому захищати цих безладних безвідповідальних нехлюїв?! Нехай тепер потерпають...

Але Шведський потоп змінив геть усе. Ця недолуга війна виникла абсолютно несподівано, як-то кажуть, на рівному місці. В 1653 році Річ Посполита і Королівство Шведське мали укласти двосторонню союзницьку угоду. Ніщо не віщувало майбутньої біди... Аж раптом в процесі узгодження тексту з'ясувалося, що у преамбулі після перерахування титулів шведської королеви Христини I словесна формула «і таке інше» повторюється двічі, а після перерахування титулів польського короля Яна II Казимира – тричі!!!

Здавалось би, дрібниця, незначуща помилка писаря, виправити яку неважко... Проте шведські дипломати так не вважали: вони угледіли у цьому прецеденті спробу шановної (поки що) польської сторони принизити гідність шановної (безумовно) шведської сторони! Тим паче, шведську корону носила жінка, а ображати королеву – це, можна сказати, подвійна підлість!!! Тому шведські дипломати написали своїм польським колегам дуже розлогого і дуже уїдливого листа, найвишуканіші латинські фрази якого від першої до останньої мали подвійний сенс.

Прочитавши листа, гонорові польські дипломати мало не оскаженіли від люті. З відповіддю також не забарилися... Чим далі розгорявся скандал, тим відвертішими ставали взаємні образи. Про початковий намір укласти союзницький договір обидві сторони вже забули. Коли королеву Христину змінив на троні її брат Карл Густав, ображена Швеція розпочала вже відверту підготовку до війни: дуже вже йому закортіло приміряти ще й польську корону!

Якщо королі почали чубитися, виборюючи один в одного право на польський трон, як же їхнім підданам утриматися від з'ясування стосунків? Звісно, брати социніяни, чії права були неодноразово й нагло потоптані, масово перейшли на бік шведських загарбників, сподіваючись дочекатися справедливості від нової сили. Та хіба ж Карл Густав Шведський почує розрізнені голоси окремих шляхтичів?! Їм конче потрібен був делегат, який би авторитетно презентував їхню громаду на найвищому рівні.

Хоча за Зборівським миром Київське воєводство відійшло до Гетьманщини, й полковник посполитого рушіння Немирич втратив посаду підкоморія київського, однак він і досі зберігав за собою місце у сеймі як один з найзаможніших магнатів. А отже, зберігся й авторитет. Тому не зважаючи на теперішнє прохолодне ставлення пана полковника, социніяни все ж наважились надіслати до Немирича цілу депутацію.

Мабуть, він би не піддався на вмовляння, якби не Ельжбета. Після загибелі Томаса дружина місця собі не знаходила аж до самісіньких пологів. А потім у неї з'явився новий об'єкт для турботи – маленький Теодорик. Звісно, Юрій розумів, що це природно, що так і мусить бути, бо немовля потребує насамперед материнської ласки й опіки. Та все одно в його очах підвищена увага до сина молодшого означала зраду пам'яті про синочка старшого – про свого улюбленця Томасика. І чим далі Ельжбета заглиблювалася в роль люблячої матері, тим міцніший мур непорозуміння виростав між нею й чоловіком.

Тепер, після трагічної загибелі найстаршої дитини, вони, колись закохані до глибини душі, щасливі та взаємно приязні, майже не розмовляли. Проте коли навідалася депутація братів-социніян, дружина раптом виявила інтерес до клопотань незваних гостей. А пізно увечері, коли пан полковник усамітнися перед каміном у своєму кабінеті, Ельжбета без жодного попередження увійшла до нього і доволі прохолодно мовила:

– Допоможіть їм, прошу! Відгукніться, підтримайте їхні заклики хоч би в ім'я тих стосунків, що були колись між нами.

Немирич аж здригнувся від несподіванки: адже перед цим розмірковував, варто чи не

варто примикати до шведів та як використати у цих маневрах соцініянську депутацію? Звідкіля дружина довідалася про його думки?..

Але прочитавши у стомлених чоловікових очах німе запитання, Ельжбета тільки підігнала губи й додала:

– Заради колишнього нашого кохання знову прошу: допоможіть прохачам, підтримайте їх! Не намагайтеся дізнатись, як я здогадалася про ваші думки. Це насправді несуттєво. Просто зробіть саме так, як я прошу. Ви ж можете... і в глибині душі навіть хочете допомогти нашим одновірцям.

Сказала – й полишила кабінет.

Хтозна, які струни в чоловічій душі зачепила пані Ельжбета тими скупими словами, та все ж ніде правди діти: ставлення Юрія до соцініян відчутно змінилося. Наступного дня він вислухав їх вже доволі прихильно. Більш того, погодився пристати на їхній бік. Дійсно, чом би не пошукати правди у короля шведського, якщо король польський виявляє безсилля?..

Як вирішив, так і зробив. Опинившись у таборі Карла Густава, Немирич тільки виграв, бо з полковника посполитого рушіння його підвищили до генерал-майора кавалерії. До того ж король знайшов час для того, аби особисто прийняти настільки визначного перебіжчика. Вони бесідували цілу годину, після чого у Юрія склалося стійке враження: попри зверхньо-бридливий вираз обличчя, Карл Густав – людина справедлива та чуйна. Він не тільки ставиться з величезною симпатією до всього Польського братства соцініян, але й готовий посприяти особисто Немиричу з реалізацією його задумів щодо царства справедливості, яке житиме за прекрасними збалансованими законами.

– Так, генерале, кажу вам чисту правду: цю війну я затіяв заради торжества справедливості, бо то єдина гідна підстава, яка виправдовує кровопролиття й насильство над людьми. Проте інакше правда не переможе. Отже, мушу воювати, просто мушу, генерале!.. Та й усі мусять, якщо чесно, хіба не так?..

Немирич надавав дуже великого значення цим словам його королівської величності. Карл Густав мав рацію: проливати кров, переривати людські життя, винищувати цілі міста варто лише заради справедливості – от у чім розгадка війни як суспільного явища! Тому Потоп – війна справедлива. А якщо гордовита Річ Посполита щосили опирається торжеству правди Божої та справедливості людської, то й не треба жаліти її.

Справді, Річ Посполита заросла гріхом, немовби недоглянутий город бур'яном – тож треба її добряче виполоти! Якщо Всевишній відвів роль «городників» шведам, нехай так! Рано чи пізно на цій землі торжествуватиме справедливість, і Немирич разом з усіма дочекається цього радісного моменту. Ніхто, ніщо й ніколи не замінить йому померлого синочка Томасика, тож він забуде про особисте людське батьківське щастя. Натомість мрії про майбутнє царство справедливості, можливо, нарешті все ж таки втіляться у життя? Як-то кажуть, Бог дав, Бог узяв...

Узяв любого Томасика.

Дав можливість збудувати царство справедливості.

Тільки б тепер виполоти землю Речі Посполитої від гріха, викоренити його звідси! Хай як земля ця опиратиметься...

Хоча...

Чи таким уже несамовитим є той опір?! Щось підозріло велика кількість польських підданих підтримала шведів. Якщо ж так, торжеству справедливості неодмінно треба допомогти. І новоспечений генерал-майор кавалерії почав один за одним розсилати до шляхтичів листи із закликом приєднуватися до шведського війська, на яке самим провидінням покладена висока місія... Ну й таке інше в тому ж дусі.

Листи ці справили на адресатів далеко не однозначне враження. Так, лави шведських прибічників поповнилися кількома новими соцініянами. Проте Немирича це поповнення не дуже втішало, оскільки двоє людей, чия думку він особливо цінував, відреагували на його листи вельми своєрідно.

Пан Кшиштоф Арцишевський не відповів узагалі. Не відповів притому, що другому посланцеві, який поїхав до родинного маєтку Арцишевських під Гданськ, було наказано найсуворішим чином: без відповіді щоб і не думав вертатися! Проте...

– Ваша світлосте! Я вже і благав, і в ногах у пана Кшиштофа плазував по пилюці, як той вуж – нічого не допомогло... Тільки й мовив до мене стримано: «Вертайся назад, небораче, твій господар мою відповідь і без писаної мною власноруч цидулки зрозуміє. Мені ж не хочеться пальці чорнилом бруднити». Тож не веліть карати мене, горопашного!..

Так виправдовувався посланець, який повернувся ні з чим від Кшиштофа Арцишевського. Немирич і справді не покарав хлопця, відпустивши одним лише роздратованим порухом руки. Звісно, драгувався Юрій не тому, що старий упертюх так і не спромігся накидати кілька рядків, попри його наполегливе прохання. Просто таку відповідь справді можна було витлумачити двояко!

По-перше, пан Кшиштоф міг не відповісти тому, що не вважав за потрібне приставати до шведського війська, а по-друге – бо колись і Немирич не відгукнувся на його запрошення їхати до Голландської Бразилії, щоб збудувати справедливу державу у далеких землях за Атлантичним океаном. А віце-губернатор Арцишевський кликав дуже наполегливо... Хтозна, можливо, старий упертюх тепер мстить Юрію у такий от спосіб?

Втім, давній приятель ще по студентській лаві Андрій Вишоватий виявився значно відвертішим. Його дуже розлогий лист був, по суті, одним суцільним докором, який повторювався з різними нюансами. Проте найбільше Немиричу запамятались фінальні рядки:

«Колишній друже моєї юності, колись люб'язний моєму серцю! Зрозумій нарешті: які би претензії на польський трон не висував Карл Густав Шведський, але шведи на цій землі – зайди, і їхній король – також! Твій перехід на бік незваних зайд – це твоя особиста зрада інтересів вітчизни. Тому свій келих блекоти за вчинену зраду ти ще питимеш, довго питимеш...

Але прошу уклінно: не пиши більше ніяких листів іншим! Бо в кожному написаному тобою рядку міститься гірка краплина блекоти з келиха, призначеного особисто тобі. Хочеш полегшити свою власну долю? Хочеш розділити свій келих ганьби на тисячу порцій, щоб роздати їх людям?! Ти не маєш ніякого права чинити так, колишній мій друже! Пий блекоту своєї зради сам і залиш інших у спокої, не отруюй їхні життя презирством з боку тих, хто зберігає вірність королю Яну Казимиру. Якщо й досі маєш бодай дрібку совісті – зрозумієш мене й інших социнян, котрим тепер і без того важко. І більш не турбуватимеш нікого своїми нікчемними закличками до зради».

Звісно, після такої відповіді Немирич розгубився. Адже по всьому виходило, що за теперішнього лихоліття між социнянами немає єдності! Що ті, хто надіслав до нього депутацію, разом з його дружиною Ельжбетою прагнуть одного, а його давній приятель Андрій Вишоватий (а також, дуже ймовірно, і старший, значно досвідченіший товариш Кшиштоф Арцишевський) – зовсім іншого...

З одного боку – союз зі шведами заради очищення Речі Посполитої від бур'яну гріха. З іншого боку – необхідність протидії Шведському потопу заради вірності вітчизні, честі й гідності. Як сумістити ці дві несумісні лінії? Де тут особисті інтереси генерал-майора шведської кавалерії Юрія Немирича? В який момент загубилося між чужими суперечливими прагненнями омріяне царство справедливості та загального рівноправ'я, наділене прекрасними законами?..

Варто було тепер заговорити на подібні теми з його величністю, як вираз обличчя Карла Густава ставав ще більш зневажливим, ніж зазвичай, і король швидко переводив бесіду на своє:

– Дочекайтесь, генерале, моменту нашої спільної перемоги! От коли стане польський престол моїм, тоді й говоритимемо про рівноправ'я, про справедливість і все таке інше. А поки що приділяйте якнайпильнішу увагу своїй кавалерії: невдовзі може статися наступна сутичка, ваша кіннота стане нам у великій нагоді...

Те ж саме і з королівським замком у зайнятій шведами Варшаві. Та й загалом з усією країною! Мовляв, зачекайте до перемоги, тоді й подумаємо, як усе відновити та додатково причепурити. А тепер не час для наведення лоску. Буде мир і перемога – тоді, тільки тоді, не раніше!..

І ще більша зневага на обличчі, ніж зазвичай.

Між тим як прихована недовіра між людьми, так і відверта ненависть з кожним днем лише

посилювалися. Зростало і розчарування від невиконаних шведами обіцянок. Схоже, це лише казочки для дурників-соцініян...

А полякам як бути, якщо гору візьмуть все ж таки прибічники Яна Казимира, а не Карла Густава?! Як жити поміж людей, що зберегли вірність вічизні?! Чи таки доведеться тікати в Голландську Бразилію, як пропонував свого часу Кшиштоф Арцишевський?.. Тільки от біда: останній більше не є віце-губернатором заокеанських колоній. А як складеться доля соцініянської громади на чужині без високого покровительства – хтозна!

То чи варта шкурка вичинки? Може, лишитися тут, у Речі Посполитій, пошматованій усобицями й охопленій Шведським потопом? І хай буде, як буде... як Бог дозволить, щоб було!..

Непросте питаннячко.

Тим паче, останнім часом у загальному протистоянні почала вимальовуватися ще одна сила, що могла претендувати на місце під сонцем, – козацтво. Та сама Гетьманщина, утворена за результатами Зборівського договору, безпосереднім свідком укладання якого був Немирич, набирала дедалі більшої сили й авторитету. Відбувалося це настільки стрімко, що ось просто зараз у розореному королівському палаці Варшави на козацьку депутацію очікував не хто інший, як його королівська величність Карл X Густав власною персоною.

Очолював козацьких посланців такий собі Даниїл Олівеберг де Грекані, а якщо по-простому – то Данило Грек. Немирич не міг пригадати, чи був він присутній у Зборівському замку під час перемовин. Правду кажучи, тоді сам Юрій перебував у пригніченому настрої від прикрої поразки, тому намагався не придивлятися до ворогів. От кого він тоді пильно розглядав – то це їхнього ватажка Богдана Хмельницького! Та й тому лише, що зморений втомою і розчаруваннями від несподівано провального початку битви, раннім ранком побачив на березі Стрипи якийсь дивакуватий, чудернацький сон...

Але окрім Хмельницького, нікого іншого під час переговорів Немирич не розгледів і не запам'ятав. Та й навіщо? Як і решта присутніх там шляхтичів, він щиро вважав поразку від козаків і підписаний внаслідок цього мирний договір прикрим непорозумінням, яке з часом розвіється. Про те, що Гетьманщина – утворення тимчасове, свідчили подальші загравання козаків з царем Московським. Немирич анітрохи не здивувався тому, що все скінчилося помпезною радістю у Переяславі – невеличкому містечку Київського воєводства. Не здивувався тому, що Переяславська рада позначилася двома характерними прецедентами.

По-перше, вже тоді особливо волелюбні й непримиренні козацькі ватажки на кшталт полковників Івана Богуна, Осипа Глуха, Григорія Гуляницького, Петра Дорошенка, Івана Сірка, Михайла Ханенка та інших завзятців відмовилися підтримувати Переяславські статті. Мовляв, краще померти гордими самотніми вовками, ніж ситими ланцюговими псами на подвір'ї Олексія Михайловича, царя Московського. Згодом ці буйні голови взагалі відкололися від загальної маси, а розкол єдиних до того козацьких лав Немирич вважав (як йому здавалося – цілком справедливо й закономірно) першою ознакою недалекого вже занепаду Гетьманщини.

По-друге, самовпевненість Богдана Хмельницького і вірних своєму гетьманові проводирів заходила настільки далеко, що вони мали нахабство вимагати від царського представника – окольничого і боярина Василя Бутурліна... присягнути козацтву від імені свого володаря, що Переяславські статті ніколи не порушуватимуться ні самим повелителем Московії, ані жодним його підлеглим!!! Як згодом переповідалося скрізь і всюди, боярин Бутурлін довго не міг уторопати, про яку таку «відцареву присягу» йдеться. Коли ж нарешті уторопав – то заявив, що повелитель Великої Московії нікому й ні за яких обставин не присягався і не присягатиметься, але дане від його імені слово твердіше від криці.

Звістка про цю відповідь потішила Немирича ще більше. Бо, оцінивши характери козацьких проводирів, які лишалися солідарними з Богданом Хмельницьким і насамкінець підтримали Переяславські статті, не міг уявити, щоб союз новоутвореної Гетьманщини з Московським царством протримався довго. Ну, а позбувшись потужного покровительства царя Олексія Михайловича, козаки швидко програють...

Так би неодмінно і сталося, якби не Шведський потоп. Тепер Річ Посполита перебувала в занадто скрутному становищі, щоб приборкувати непокірну Гетьманщину, раз і назавжди ліквідувавши цю кляту виразку на своєму державному тілі. Стан цей був настільки скрутним,

що його королівська величність Ян Казимир змушено заручився підтримкою вчорашніх ворогів – кримців.

Здавалось би, у тій-таки Зборівській битві вони рубалися на смерть, при цьому татари всіляко опікувалися ясиrom... а тепер – уже союзники?! Та отримати під свою руку величезну кількість вправної кінноти Ян Казимир не зміг би в жодний інший спосіб. Тому й домовився з ханом. І вважав цей союз дуже вдалим, попри навіть те, що незадоволена потужною татарською присутністю частина шляхти перебігла на бік шведських загарбників.

Що ж до Гетьманщини, то з нею все сталося, як Немиричу й гадалося. Не відчуваючи більше загрози з боку Польщі, Богдан Хмельницький послав під три чорти Переяславські статті. До відкритого розриву все ще не дійшло, проте козацька депутація на чолі з Данилом Греком навідувалася у ставку шведського короля вже не вперше. Й якщо раніше діставатися сюди було вельми складно, то тепер підкорені шведською й козацькою арміями території були дотичними.

Тому зараз, у жовтні року 1655-го від Різдва Христового, депутація на чолі з гетьманським посланцем Данилом Греком прибула до Варшави у супроводі бундючного тритисячного почту. Та й зупинився гетьманський посол не деінде, а в особистому будинку пана Радзейовського.

І збирався зустріти козацьку депутацію не хто інший, як його королівська величність Карл X Густав власною персоною. Причому зустріч мала відбутися у королівському палаці Варшави, а не в якійсь другорядній споруді. Нехай палац розорений війною, та все ж таки королівська резиденція лишалася королівською резиденцією, попри будь-які тимчасові супутні обставини.

Отакі тепер склалися справи!

Що ж, безперечно, високого авторитету набула Гетьманщина. І якщо її справи й надалі підуть так само успішно...

Може, варто придивитися до цієї виразки на колісць здоровому державному тілі Речі Посполитої більш серйозно?! А раптом виявиться, що ота клята Гетьманщина – зовсім ніяка не виразка, як вважалося попервах...

Тому Юрій Немирич з нетерпінням очікував приїзду козацької депутації на чолі з Данилом Греком, стоячи у натовпі шляхтичів-перебіжчиків довкола простенького похідного трону Карла X Густава. Судячи з кінського іржання, що долинали з другого поверху, гетьманські посланці вже прибули. Якщо перший палацовий поверх займав шпиталь, то не стайня у звичайному розумінні, але невеличка конов'язь для королівських гостей розташувалася чомусь на другому. Хтозна, з яких міркувань король розпорядився зробити саме так, а не інакше – але розпорядився про це саме Карл Густав. Коли ображені у найкращих почуттях шляхтичі-перебіжчики заводили обережні розмови з його королівською величністю на цю дражливу тему, той зазвичай зневажливо кривив губи й відповідав:

– Не переймайтеся такими дрібницями, дуже прошу! От переможемо – наведемо порядок скрізь і весь цей палац поремонтуюмо від горища до підвалів. А поки що... мені це зручно.

Справді, з певної (і потрібно визнати – якоїсь збоченої) точки зору, зручність проглядалася. Король займав найвищий – третій поверх палацу, саме тут збирав усі наради та приймав відвідувачів. На другому поверсі розташовувалися всі служники й увесь почет, тому довго викликати й розшукувати нікого не доводилося, кожен був неподалік. Коли до короля прибували гості, з другого поверху долинали кінське іржання або фуркання – ось приблизно як зараз. Ну, а спустившись у шпиталь на перший поверх, Карл Густав міг особисто поговорити з вояками, пораненими у битвах за честь і славу шведської корони.

Нічого не скажеш, все вельми практично. А що коней доводилося на другий поверх по сходах заводити, то це дрібниці. З кіньми обережніше треба, обережніше, щоб на мармурових сходах не послизнулися! Зате коли прибували відвідувачі, коні завжди іржали, сповіщаючи про їхнє прибуття краще від будь-якого мажордома...

– До вашої величності прибув отець Даниїл де Грекані, посланець найсвітлішого пана гетьмана Богдана Хмельницького! – доповів мажордом, який з'явився біля вхідних дверей парадної зали. Його королівська величність коротко кивнув, мажордом широко розчинив двері й пропустив уперед поважних, небідно вдягнених козаків, попереду яких крокував невеличкий на зріст чоловік у звичайній, без жодних прикрас чорній рясі. Попри чернечий одяг, обличчя гетьманського посланця випромінювало неочікувану хитрість, немовби він прибув до Варшави зовсім не зі шведським королем зустрічатися, а на місцевому базарі торгуватися.

Юрій Немирич бачив Даниїла Грека вперше у житті, тому вирішив не робити надто поспішних висновків, а краще простежити за його поведінкою в ході перемовин. До того ж треба зрозуміти, з яких міркувань найсвітліший гетьман Хмельницький поклав місію зносин зі своїм перспективним союзником на особу духовного звання.

Хоча... все ж таки сумнівно, що Даниїл Грек насправді є особою духовною, хоч і вдягнувся в рясу. Та хоч би десяток ряс на себе нап'яв! Адже всі знали давній козацький звичай: перебуваючи у тривалих походах, січовики могли на цей час обирати з-поміж себе якогось козарлюгу, котрому сповідували свої гріхи. Іноді роль так званих «похідних священників» виконували їхні ватажки-отамани.

Щоправда, Немирич особисто не стикався з чимось подібним, але ж інші говорили про це, немовби про само собою зрозумілі речі! То як же не вірити людському поголосу?.. Тим паче, це пояснював надто хитрий, як для священнослужителя, вираз обличчя Даниїла Грека. Мабуть, насправді він такий священник, як і де Грекані.

Ач, рясу нап'яв!.. із розбійницього прізвиська «Грек» шляхетне прізвище зробив!.. Голота-сволота.

Доки Юрій обмірковував це, гетьманські посланці завершили розкланюватися з королем, і його величність доволі-таки лагідно спитав:

– Ну то як, легше вам тепер діставатися до нашої ставки?

– Дякувати Богові й звитяжній руці вашої величності, таки легше. Не те що минулого разу⁴⁰.

Натовп шведських придворних і польських шляхтичів тихесенько загомонів, тоді як Карл Густав повів далі невимушеним тоном:

– Як почуваетесь після подорожі? Де зупинилися?

– Дякуємо, ваша величносте! З Божої ласки на постій нас прийняв пан Радзейовський.

Почувши згадку про себе, шляхтич миттю роздувся від пихи, зверхньо оглянув оточуючих і дуже енергійно кивнув, підтверджуючи слова де Грекані.

– Разом з усім почтом прийняв чи одного тільки посланця?

Тон запитання його величності залишався безневинним, але пан Радзейовський миттю змалів, бо почет у три тисячі козаків насправді розмістився окремо від посольства, що квартирувало в будинку пихатого шляхтича. Розмістилися козаки, правду кажучи, за законами воєнного часу – хто як зміг... Втім, з невідомої причини посол вирішив не говорити всієї правди, бо відповів дуже обтічно й розпливчasto:

– Милість пана Радзейовського до усіх гетьманських людей така сама безмежна, як і ласка Божа, від якої залежимо ми усі.

Шляхтич, про якого йшлося, на мить замислився над сказаним. Але після цього знов гордовито набундючився, розцінивши порівняння з Богом як явний комплімент. «Що ж, відповідь цілком достойна як для дипломата, так і для священнослужителя. Цей Данило Грек явно не дурний», – вирішив Немирич. Між тим король запитав:

– Ну гаразд, годі про це, давайте до справ. Що саме наказав передати мені найсвітліший гетьман Богдан Хмельницький?

Даниїл Грек (чи може таки справді де Грекані?..) прийняв від одного зі своїх людей і передав Карлу Густаву запечатану великою червоною печаткою грамоту, потім пояснив:

– Найсвітліший гетьман Богдан Хмельницький, всі звитяжні запорозькі лицарі й усе славетне козацтво висловлює вашій королівській величності всіляку пошану. Нині Гетьманщина вважатиме за честь і велику Божу ласку, якщо складеться союз між обома нашими державами. Куди ваша величність піде – туди і козаки із радістю подадуться під справедливою рукою вашої величності.

– Це все є тут?

Король трохи здійняв праву руку й помахав запечатаною грамотою. Даниїл Грек лише

⁴⁰ Взимку 1655 року посольство на чолі з Даниїлом Греком спочатку невдало намагалося проїхати через Литву, згодом разом з Янієм (Іваном) Тафралі – через Волощину, Молдову і навіть Туреччину. Яким маршрутом козаки проїхали насамкінець (але ж таки проїхали!), й досі невідомо.

глибоко вклонився, не прохопившись жодним словом. Слідом за ним вклонилося і все посольство.

– Гаразд. А якщо я вирішу піти проти царя Московського, як у такому разі козаки поведуться?

– Ми не вважаємо, що ваша величність поведе зараз доблесне шведське воїнство проти Московського царства.

– Чому?

– Бо принаймні зараз вашій величності було б навпаки дуже вигідно укласти союз з царем Московським. Хто в усій Європі здатен встояти проти такої сили?

– І про це тут також йдеться?

Король знов потрусив у повітрі грамотою. Посольство повторило дружний глибокий уклін, тільки цього разу Даниїл Грек мовив:

– Ваша королівська величність дуже прозорливі. Настільки прозорливі, що здатні читати навіть запечатані грамоти.

– Ну гаразд, – ледь помітно посміхнувся Карл Густав, – але все ж таки скажи, якщо я раптом затію війну з Московією, на чиєму боці в такому разі воюватимуть козаки?

– Можу знов запевнити вашу величність: від союзу непереможного королівства Шведського із царством Московським з'являється чимала вигода для обох боків, – наполягав на своєму посол.

– Але якщо все ж таки припустити?..

– Поки що союз з Московією є дуже вигідним для Гетьманщини, – обережно мовив Даниїл Грек.

– Отже?..

– Отже, ми утретє закликаємо доблесну Швецію дослухатися до козацького послання. Ми би дуже не хотіли втратити такого потужного союзника, як царство Московське, хоча...

– Хоча?..

– Хоча союз зі славетною Швецією може виявитися для нашої звияжної Гетьманщини ціннішим навіть за обумовлену Переяславськими статтями військову допомогу московитів.

Юрій мимоволі здригнувся, почувши сказане послом. Невже це так?! Якщо цей Даниїл Грек (чи все ж таки де Грекані?..) не бреше, то це дуже навіть добре! Адже шведський кавалерійський генерал Немирич аж ніяк не відмовлявся від «Роздумів про війну з московитами» – свого трактату, написаного ще в юні роки. Юрій інстинктивно вважав усіх московитів прихованими ворогами – темними, безжальними, нахабними й жорстокими. Усі союзники цих людей одразу ставали для нього підозрілими, тому після Переяславської ради ставлення Немирича до Гетьманщини погіршилося ще більше, ніж після поразки під Зборовом.

Але якщо Переяславські статті не настільки важливі для Богдана Хмельницького, як здається на перший погляд... Цікава комбінація виходить, дуже цікава! Виявляється, от який вибір зробила Гетьманщина насправді, позбувшись загрози з боку Речі Посполитої й разом розчарувавшись у московитах?

Треба подумати над словами гетьманського посланця... Треба дуже добре подумати над такими... над саме такими словами!..

– Таким чином, союз між нашими державами є дуже бажаним для найсвітлішого гетьмана Хмельницького? – спробував уточнити король.

– Якби вдалося досягти потрібного союзу між королівством Шведським, царством Московським і Гетьманщиною, перед ним би не встояв ніхто в усьому світі! Навіть велична імперія Османів...

– І про це тут також написано?

Карл Густав утретє потрусив запечатаною грамотою. Цього разу Даниїл Грек кланятися не став, а повівся більш ніж дивно. Будь-який натяк на хитрість раптом зник з обличчя посла, він весь підібрався, витягнувся майже струнко. Так само вчинили й інші козаки, що супроводжували Даниїла Грека. Тільки після того козацький посол прорік майже урочисто:

– Ваша величність весь час запитує, що ж саме написано в листі нашого найсвітлішого гетьмана Богдана Хмельницького, немовби не розуміє, що там не може бути нічого іншого, окрім правди.

– Але ж...

Карла Густава трохи спантеличили ці дивні слова й поведінка посольства. Та хоча король заговорив, де Грекані (все ж таки де Грекані?..) наважився перервати його:

– Все наше козацтво б'ється за правду Божу і тільки за неї. Й не битиметься ні за що інше, якщо лишатиметься справжнім козацтвом. За правду Божу б'ємося, живемо й помираємо. І хто з нами, ваша величносте, той за правду, а хто з нами не хоче... Тоді що ж – це його вибір. На тому стоїмо і стоятимемо довіку, бо тільки правду Божу варто обстоювати.

Вимовивши урочистим тоном це, пан посол ревно перехрестився. Депутація повторила цей жест слідом за ватажком з такою самою ревністю. Його королівська величність явно не знав, як можна гідно відповісти на такі прості слова Даниїла де Грекані. Тому король зміг тільки пробурмотіти розгублено:

– Он воно що... Цікаві речі кажеш! Цікаві й незвичайні.

Але слідом за тим вираз обличчя Даниїла Грека знов зробився непередавано хитрим, і він додав тихо, розтягуючи слова:

– В усякому разі, ваша величносте, козаки дуже сподіваються на укладання союзу з королівством Шведським. Якщо так станеться, усі від союзу цього тільки виграють. А на все інше... Нехай на все інше, ваша королівська величносте, буде воля Божа, а не людська!

На тому прийом і закінчився:

Його королівська величність Карл X Густав пообіцяв уважно вивчити гетьманську грамоту, а вивчивши – скласти відповідь і вручити її Даниїлу де Грекані для передачі найсвітлішому гетьману Богдану Хмельницькому. Після чого козацьке посольство було відпущене з палацу.

Немирич же вирішив, що варто приділяти значно більше уваги всьому, пов'язаному з Гетьманщиною. У момент зародження цього державного новоутворення, коли ще не висохло чорнило на щойно укладеному Зборівському договорі, тодішній полковник посполитого рушіння щиро вважав його болісною виразкою на колісць цілісному тілі Речі Посполитої. Звісно, один самозваний священик, до того ж з непередавано хитрючим обличчям, не зміг би нікого переконати ні в чому серйозному. Тим паче, не переконав би таку досвідчену людину, як Юрій Немирич. І все ж таки саме знайомство з Даниїлом де Грекані (особливо почуті від нього слова про правду Божу, яку довіку обстоюватимуть козаки) змусило пильніше придивитися до погано зрозумілого, багато в чому загадково-успішного новоутворення – Гетьманщини.

А що як раптом вона – то ніяка не виразка?.. Зовсім, зовсім не виразка!.. Цілком можливо навіть, що її досвід стане в нагоді, коли йому, Юрію Немиричу, нарешті випаде шанс втілити в реальність мрію усього свого життя – допомогти народженню земного царства справедливості.

Глава 11 Останні дні проводиря

Особисті покої гетьмана Богдана Хмельницького, Чигирин, кінець червня 1657 року

Юрій попрямував до дверей опочивальні, але зупинився, бо раптом на його плече лягла важка долоня, й за спиною зловісно прогудів грубезний бас:

– Зачекайте, пане!

Він озирнувся й побачив позаду старого козарлюгу, кремезного, але приземкуватого. Та як він сміє, що за фамільярність?!

Проте на зморшкуватому обличчі було написано стільки непідробного смутку і жалю, що це мимоволі розчулило Немирича, й він завмер мовчки, очікуючи пояснень. Смішно й водночас якось безпорадно смикнувши сивими кошлатими бровами, козак попрохав:

– Ясновельможному пану гетьману дуже зле, тому будь ласка, не треба його турбувати

понад міру...

– Подібні речі я й без твоїх зауважень розумію, – зітхнув Немирич, водночас невдоволеним порухом плеча струшуючи з нього важку долоню. – Тим паче, про стан ясновельможного гетьмана мене вже попереджали.

– А-а-а... Ну, то й добре, якщо так. Тоді вибачайте.

Козарлюга зажурено кивнув, знов ворухнув кошлатими бровами і пробурмотів у пишні вуса:

– Панству що – панство приходить сюди і йде знов. А мені на все це дивитися, мені потім відпоювати пана гетьмана цілющими настоянками, до тьми приводити... Бо він для вас – усе суще, нічого ви без свого гетьмана не зможете зробити. Але ж пожаліли би його краще, він же на всіх на вас сам-один!.. Отут мені крається, отутечки!!!

Козак стукнув себе дужим кулаком у груди.

– Можна нарешті все ж таки пройти? – спитав Юрій доволі-таки м'яко, без жодної нотки гніву у голосі. Адже попри абсолютно непоштиву поведінку старого, бажання добряче висварити його чомусь не виникало. Можливо, тому, що цієї миті Немирич згадав свого старого челядника Самійла: той би в подібній ситуації, мабуть, повівся так само – доглядав би хворого господаря пильно й самовіддано, сварив би навіть дуже поважних і шляхетних відвідувачів...

– Та проходите! Звісно, проходите. Я ж лише з кращих міркувань про нашого ясновельможного пана гетьмана, і більш нічого.

Немирич не відповів на це виправдовування, тільки кивнув та увійшов у двері. Одразу в ніс вдарили різкі пахощі висушеного зілля. Він мимоволі озирнувся довкола й побачив, що розтертим на порошок сухим листям та травою була рясно притрушена вся підлога гетьманської опочивальні. Здається, так православні схизматики роблять на Зелені свята – але ж Трійця давно проминула... Мабуть, просто повітря у кімнаті тяжко хворого таким чином оздоровлює старий служник.

– Хто це... хто там прийшов? Я чекаю на князя Немирича.

– Це саме я, ясновельможний пане гетьмане.

– А-а-а... Ну, тоді... тоді підходь побли...

Той, хто лежав під товстими ковдрами на величезному ліжку, раптом захлинувся повітрям на півслові. Деякий час він відсапувався, а потім забурмотів слабким голосом, постійно запинаючись:

– Зле мені, Немиричу. Дихати... важко... Зір щось зовсім... притупився... Зовсім... І не тільки... зір... Слабкість... клята. Заслаб я. Геть зовсім... заслаб. І тебе... не бачу. Зовсім. Тож підійди. Ближче підійди.

Юрій наблизився до узголів'я ліжка й завмер, здивований. Якби не їхня попередня зустріч кількарічної давнини, він нізащо не упізнав би у цьому літньому чоловікові з розсіяним поглядом потьмянілих очей, з рясно спітнілим чолом і прилиплою до нього коротенькою, якоюсь смішною й навіть жалюгідною чупринкою гордовитого полководця-переможця, якого бачив у Зборівському замку. Аж дивно, як іноді змінюється людина під час важкого занедужання!

– Чи ми вже колись... колись раніше... чи зустрічалися? – між тим прорипів хворий.

– Так, у Зборові на укладанні й підписанні миру.

– У Зборові...

На мить тьмяні очі спалахнули жвавим вогником, потім хворий мовив:

– Так, це була... була перемога... добра... наша перемога. Але ти... тоді ти був... серед поляків. На іншому боці. Хіба ні?

– Саме так, того разу я бився на боці короля Яна Казимира.

– Так, так... пригадую. Мені... мені розповідали. Вже потім...

– Що саме розповідали? – здивувався Немирич.

– Як у таборі... як шляхта злякалася... Як панічі... поховались... попід возами. А король даремно... намагався вигнати їх... звідти... з-під возів. А ти йому... ти допоміг... королю...

Хворий запосміхався, але знов задихнувся й почав немилосердо кашляти. Двері кімнати прочинилися, іззовні зазирнув старий козарлюга, спочатку ковзнув докірливим поглядом по відвідувачу (от, мовляв, я ж просив!), потім подивився на господаря. Та варто було гетьманові

слабко махнути долонею, як служник зник за дверима.

– Не ображайся, – Хмельницький слабо мотнув головою у бік дверей. – Він... він піклується... переймається... занадто.

– Я розумію, – кивнув Юрій. – У мене самого є такий же старий відданий челядник. Та й у кожного, мабуть, є.

– Мабуть...

Трохи помовчали, потім заговорив гетьман:

– Отже, мені... мені розповіли, як ти... як разом із королем... погнав шляхту... битися... З нами битися. Погнав...

– Було й таке.

Немирич потушив очі, тож Хмельницький одразу спитав:

– Стидаєшся вибору?... Того вибору... що проти нас...

– Ні, ясновельможний, не стидаюсь.

– А чому ж?..

– Мені соромно за боягузтво, виявлене у тій битві деякими шляхтичами, – Юрій презирливо скривив губи й додав: – Ну, якщо навіть твій табір обстрілювати почали, що з того? Ех-х-х!..

– Еге ж... Зрозуміло. Але я... не пам'ятаю... геть не пам'ятаю... як ти... на підписанні... договору. Ти був там?

– Звісно, що був. І тебе я бачив, як ти, ясновельможний...

– Гарзд... годі.

Немирич слухняно замовк, тоді Хмельницький продовжив:

– Спочатку поляки... потім шведи. Тепер до нас... Хочеш до нас? Приєднатися... хочеш?

– Авжеж хочу, ясновельможний! Тому і прийшов зараз до тебе.

– Чому?

– Про що ти хочеш дізнатися, ясновельможний?

– Чому хочеш... від шведів до нас?.. Чому?

– Справедливості я шукаю, гетьмане.

Й не очікуючи нових запитань від хворого, якому важко було навіть одне-єдине слово вимовити, Юрій пояснив якомога коротше:

– Знаю я, що цей світ несправедливий, авжеж. Я не маленький наївний хлопчик, щоб тішитися ілюзіями з цього приводу. Багато чого у житті бачив... Але ж якщо Святий Бог керує нашим життям – так бути просто не може! Адже Бог справедливий – чом же тоді керований ним земний світ настільки несправедливий?!

Отож я й подумав... колись давно подумав, ще в молоді роки... Бог – Він хоч і справедливий, але... Але ж перший чоловік Адам з дружиною своєю Своєю стали на шлях гріха добровільно – тож тепер Бог і чекає, доки люди самі, своєю волею візьмуться побудувати царство справедливості на несправедливій землі. Природно, зробити таке можна не будь-де, а лише під заступництвом величного земного правителя, який і сам найбільше прагне справедливості.

– От тому ти й шукаєш...

Навіть після такої коротенької фрази у гетьмана знов збилося дихання. Скориставшись цим, Немирич продовжив:

– Так, немає серед людей абсолютних праведників – усі ми грішники! Усі, включаючи царів і королів. Та можна ж відшукати найбільш праведного навіть поміж них!.. Отож я й шукав. Спочатку думав, що царству справедливості судилося вирости на землях Речі Посполитої в одній з тамтешніх аріянських общин.

– Ти теж аріянин? – швидко спитав Хмельницький.

– Так. Проте тут я вочевидь помилився.

– Чому?..

– Бо як заведено у нас, віддав свого старшенького синочка на виховання в одну з наших аріянських шкіл, долею якої постійно опікувався, жертвував чималі гроші, а там...

Юрій проковтнув грудку, що несподівано підкотилась до горла, й докінчив:

– А там, у цій школі, синочка мого не вберегли, й він загинув абсолютно безглуздою смертю. І тепер я, правду кажучи, багато до чого у житті збайдужів – бо для кого жити, як

немає на світі мого старшенького?

– Співчуваю... – прохрипів гетьман. – Як він загинув?

– З коня впав, в'язи скрутив.

– Мій старшенький синок... мій улюбленець... загинув також⁴¹. Але то була війна... оборона фортеці...

– І я тобі співчуваю, ясновельможний гетьмане.

– А як... як звали?.. його?..

– Томасом.

– А мого Тимошем. Схожі імена... хіба ні?

– Схожі, ясновельможний гетьмане, схожі! Просто мій Томасик був ще занадто юним для війни. Він навіть не встиг вирости, він тоді ще у кисилинській школі навчався.

– Я не про те... Дітей шкода. Діточок наших любих...

Хворий знов задихнувся повітрям. Дочекавшись, доки він оговтається, Немирич пояснив:

– Я теж любив свого синочка. І коли він загинув, то подумав: ні, не можна збудувати царство справедливості у володіннях Речі Посполитої! Не готові до того наші социнянські общини, не готові!.. Інакше мій Томасик і донині був би живим-здоровим. Якщо ж у найкращій социнянській школі його не вберегли – отже, немає й Божої волі на побудову царства справедливості на теренах Речі Посполитої.

– І тоді ти... до шведів... переметнувся до них...

– Й тоді я переметнувся на бік шведів. Бо подумав, що не дарма вони завойовують землі Корони Польської! Мабуть, Бог допустив таке, щоб чужоземні завойовники виправили несправедливі порядки у Речі Посполитій. Принаймні я так думав.

– Думав... тобто раніше?..

Юрій мовчки кивнув.

– А тепер?

– Тепер же бачу, що Швеція просто є різками в руках Божих. Тим самим буком, яким Бог карає гордовитих шляхтичів і зарозумілих магнатів. Не більше, але й не менше.

– А як щодо справедливості?..

– І справедливості від шведів з їхнім королем не дочекаєшся так само, як і від вишуканого польського панства. Король їхній Карл Густав насправді лише обіцянками на всі боки розкидається, але виконання тих обіцянок постійно відкладається.

– І тоді ти вирішив...

– І я вирішив, що збудувати царство справедливості можна спробувати у межах Гетьманщини, – Немирич посміхнувся власним думкам, таким простим і зрозумілим зараз, як ніколи раніше. – Можна хоча б тому, що вже саме по собі існування Гетьманщини я вважаю дивом. Мені це не треба доводити, я воював проти козацького війська й можу заприсягтися: ваші перемоги – це щось незбагненне! Інакше як дивом не назвеш і те, що від козацької руки здригнулася могутня Річ Посполита. Адже спочатку постав ти, ясновельможний гетьмане, а вже потім шведське військо долинуло сюди всеохоплюючим Потопом.

– Цікаві роздуми, – зітхнув хворий. – А чи знаєш ти... чи тобі відомо... що й я... що також боровся... за справедливість? Повсякчасно...

– Я...

Але під пильним поглядом хворого Немирич розгублено замовк, бо не знав, як реагувати на його слова. Невже правда?! Хоча... навіщо Хмельницькому брехати?! У нинішньому стані кажуть правду.

– Бачу, ти не знав, – хворий знов запосміхався. – Але це так... так і є... Колись Даніель... Чаплинський... Чигиринський підстароста... мерзотник той... коли на Суботів налетів... Тимоша мого... синочка побив⁴²... і моя любя Ганнуся... від усього того... від горя

⁴¹ Тиміш Хмельниченко загинув під час оборони Сучави 15 вересня 1653 року від гангрени, що розвинулася внаслідок тяжкого поранення. Був похований у церкві в Суботіві 27 (за іншими відомостями 30) грудня 1653 року.

⁴² Маються на увазі події 1647 року, що передували Хмельниччині.

померла⁴³... Я також намагався... шукати правди...

– Чув про ту історію, – Юрій наважився перервати хворого гетьмана, оскільки побачив, що він знов починає захлинатися повітрям. – Ти звернувся тоді зі скаргою до його королівської величності Владислава, він же сказав у відповідь: хіба не має козак шаблі, щоб захищатися – і чом тоді сам король повинен розв'язувати дріб'язкові непорозуміння між окремими шляхтичами?..

– Десь так, – кивнув хворий і заплющив очі, поринувши у спогади.

– Все це із неприхованим задоволенням переповідає кожен охочий, кого тільки не спитаю. Що тобі сказати на це, ясновельможний гетьмане... Я розумію, чому ти витягнув з піхов шаблю й пішов воювати за ту справедливість, якої не міг тобі забезпечити король. І можеш мені повірити, що я також довго обмірковував усе це.

– І що ж... що ти надумав?..

– Нарешті мені стало очевидно, що Бог зробив тебе, ясновельможний, вказівним пальцем на своїй справедливій десниці.

– Ти справді так вважаєш?

Очі гетьмана тепер були широко відкриті, він дивився на Немирича настільки пильно, немовби намагався зазирнути просто на самісіньке дно душі відвідувача.

– Я і справді так вважаю. Без волі Божої козацьке повстання не розкололо би самих основ Речі Посполитої. Без волі Божої не народилась би Гетьманщина. А отже, найшвидше, і царство справедливості народиться саме тут, у нинішніх козацьких землях!

– Тому ти...

– Тому я й полишив шведського короля, який тільки обіцяє, але дивиться на навколишній світ зневажливо й нічого не робить. Тому більш ніколи не повернусь до поляків, бо сама земля Речі Посполитої уражена численними гріхами, від яких потерпає. Ні, гетьмане, царство справедливості має постати на чистих землях, де живуть чисті помислами люди, яким Бог дарує перемогу за перемогою! Тому тепер я і прийшов до козаків. Це мій вибір. Сподіваюсь, нарешті мені вдасться втілити бодай цю мрію. Після загибелі мого старшенького синочка я вже не розраховую на особисте щастя. Але царство Божої справедливості – воно ж не для мене особисто, це для людей!.. То, можливо, бодай під завісу власного життя я нарешті побачу, яке ж воно – торжество волі Божої?!

Після цих слів Немирич мовчки прикипів поглядом до обличчя гетьмана. І чим довше вдивлявся в його потьмянілі очі, тим більша непевність огортала його. Поступово Юрій навіть захвилювався: а раптом хворий... не повірить йому?! Адже, якщо бути чесним, всі його роздуми про царство істини і Божу волю звучать надто пафосно. А якщо гетьман раптом вирішить, що він говорить не від щирого серця?! Тоді...

Проте в ту саму мить, коли Немирич збирався щось додатково пояснювати, якое виправдовуватися, вкрите рясним потом чоло хворого розгладилося, куточки губ під пишними козацькими вусами піднялися, і Хмельницький прошепотів одне-єдине слово:

– Мрійник.

– Що ти сказав, гетьмане? – перепитав відвідувач і додав про всяк випадок: – Вибач, ясновельможний, я не дочув...

– Ти мрійник, – повторив Хмельницький вже голосніше. – Рідкісна людина. Не надто багато... небагато у світі таких... таких, як ти. Але ще менше мрійників... ще менше тих... яким судилося побачити... побачити втілення своїх... втілення мрій у життя. Я таки дожив... я побачив... як народилася омріяна... моя омріяна Гетьманщина... Зовсім трішечки... та навіть за це... за це вдячний Богові... Шкода, не дано мені... не дано бачити... що з нею... що надалі... з Гетьманщиною станеться...

– Чому?!

Немирич був здивований настільки щиро, що навіть не думав приховувати свого здивування.

– Ну, ти ж бачиш... Бачиш, в якому... в якому стані...

⁴³ Ганна Сомківна – перша дружина Богдана Хмельницького.

– Ти захворів, ясновельможний гетьмане, тільки й усього. Одужаєш і забудеш про дні, коли неміч...

– Я не захворів. Мене отруїли... Причому отруїли... двічі.

– Тобто?..

Від здивування Юрій аж очі вирячив. Як це – «отруїли двічі»?! Що воно означає?! І чи може говорити таке людина при...

– Я при здоровому глузді... Якщо ти щось подумав... Мені просто важко... важко дихати... Отрута. А так я... при здоровому... Я все тямлю.

– Але ж хто насмілився зробити таке?!

Немирича аж пересмикнуло. Якщо ці слова не є наслідком марень розуму, затьмареного хворобою... Якщо це таки правда?..

Господи!!! Боже всемогутній!!! І щоб таке коїлося у верхівці Гетьманщини, у середовищі старшини?! Невже Хмельницький натякає, що хтось із його наближених підніс йому отрути... Хіба ж у такому разі можна вважати цю державу ідеальною землею, на якій варто розбудовувати царство справедливості?!

З іншого боку, якщо не тут, то де ж іще шукати здорову й чисту територію, що не заплямована гріхом?.. Знов десь за океаном, у Голландській Бразилії...

– Ти мене... ти не слухаєш.

– Ні-ні, гетьмане, я – сама увага!

Немирич і справді замислився ненадовго, а тому поквапився прогнати найменшу тінь смутку, що затьмарила його мрію про царство справедливості на землі. Так, якщо він все ж допущений на особистий прийом до гетьмана, який скасував усі відвідиня через хворобу – треба насамперед послухати, що скаже гетьман. Все інше – потім.

– Я кажу, що вперше... вперше мене отруїли... ляхи з московитами... вони разом. А вдруге – це хтось... хтось із них... але нарізно. Окремо.

– Тобто?.. – Немирич намагався не демонструвати щирого здивування, хоча у нього це не надто добре виходило. – Я тебе знов не розумію, ясновельможний гетьмане.

– Тобто... першу порцію отрути... мені в горлянку... спершу влили спільно... ляхи з московитами... разом влили... коли уклали... Віленське перемир'я⁴⁴. Не знаю... відомо це тобі... відомо чи ні... але нашу депутацію... наших послів козацьких...

Голос хворого затремтів від напруги, тому Немирич поспішив запевнити його:

– Так, ясновельможний, я чув про це.

Юрій і справді знав, що на вимогу польської сторони до торішніх переговорів у Вільно козацьку депутацію не допустили загалом. А отже, переговори ці пройшли практично за спиною Гетьманщини, без жодної участі з її боку. Відповідно, інтереси молодого козацького держави в домовленостях між Польською Короною і Московським царством були повністю проігноровані.

Чув Немирич також, що Віленське перемир'я настільки обурило Богдана Хмельницького, що він наказав скликати козацьку раду тут, у Чигирині. На самому початку у палкому слові, зверненому до полковників, осавулів і сотників, гетьман звинуватив підлих московитів у зраді їхнього військового союзу та заявив, що підписані внаслідок «безумства» Березневі статті втратили будь-яку чинність. Після чого усі присутні полковники, осавули й сотники наново присягнулися гетьманові Хмельницькому, що спільно боротимуться за Україну-неньку і тільки за неї!..

Як же про настільки бурхливі події можна було не чути?! Хоча він і перебував тоді у зовсім іншому місці, поруч зі шведським королем Карлом Густавом... проте значення всіх цих подій не можна недооцінювати. Їхня значущість вимагала досконального вивчення.

– Так, це добре... добре, що чув... – гетьман сумно зігхнув. – Це презирство... це гребування нашими... нами... Оце й була перша... перша порція отрути... у серце. У самісіньке серце. Бо я побачив... побачив, що... нікого навколо... нікого немає. Тиміш загинув. Тиміш,

⁴⁴ Мирний договір між Річчю Посполитою і Московським царством, укладений 24 жовтня 1656 у м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва – див. Хронологічну таблицю).

синок мій улюблений... Ганнусенька померла... Мотрону⁴⁵ повісив... Тиміш повісив, ще коли... коли живим був... Зрадницю Мотрону... мою кохану зрадницю... А теперішня Ганна⁴⁶...

Хворий знов замовк надовго – очевидно, підбирав якісь особливі слова. Проте зрештою зітхнув і мовив просто:

– І після всього... і після того ще й депутацію... козацьку депутацію не пустили... Це ганьба – от що це!.. Отака перша отрута. А друга...

Потьмянілі очі гетьмана на мить блиснули презирством, коли він вимовив:

– Чи ляхи це зробили... чи московити... мені байдуже. Але хтось із них... хтось із їхніх людей... Хтось із ляхів. Або з московитів...

– Хто саме? – спитав похмуро Немирич. Бо здогади здогадами, але чия ж рука піднесла гетьманові смертельне зілля?!

– Байдуже, – повторив Хмельницький. – Ляхи мене ненавидять... сам знаєш, за що. Я тоді під Зборовом... під Зборовом ласий шмат... добрі землі для Гетьманщини!.. для моєї держави!.. урвав...

Сухе уривчасте свистіння вирвалося з горла хворого: хоча й понад силу, але він все ж таки сміявся.

– Так, ти видер у Речі Посполитої ласі землі, – дипломатично кивнув Немирич.

– Не журись... і не ображайся. Якщо ти з нами... якщо до нас прийшов... це тепер і твоя земля. Твоя також.

– Звісно, ясновельможний, погоджуюсь, – ще раз кивнув Юрій. – Але то про поляків. А московити як же?..

– А московити... Вони мене теж ненавидять... Їх дуже образило те... та рада у Чигирині... торік. Після Віленського... примирення. Московити з ляхами... з ляхами злигалися. Козакам у цьому... цьому союзі... Козакам немає місця. А тому...

Хмельницький трохи здійняв перед собою тремтячу від напруження, послаблену хворобою десницю, махнув запрошувально долонею й попросив:

– Нахились до мене... Сядь на ліжку... поруч сідай... слухай уважно.

І тільки коли Немирич присів поруч та ще й нахилився, зашепотів йому у самісіньке вухо:

– От що скажу тобі... Я помираю... помру невдовзі... зовсім незабаром. Мені вже недовго... Ганнусенька моя... і кохана зрадниця Мотрона... кличуть обидві...

Немирич аж відсахнувся від несподіванки. Подумав, що у подиху гетьмана відчувається якийсь неприємний кислий запах – можливо, його і справді отруїли?! Та слабкі гетьманові пальці вхопили його за лікоть, і хворий заговорив далі:

– Стривай, я не про те... Я про те, що я... що помру невдовзі. А ти прийшов до нас... до козаків. Ми були ворогами... під Зборовом. Але ти прийшов... все ж таки прийшов... зараз. Це знак. Вищий знак!.. Я у знаки вірю. Ти прийшов... це не дарма. Отже... врятуй Гетьманщину. Врятуй, Немиричу!..

Юрій вже вкотре за час їньої коротенької бесіди був здивований, проте не давши йому жодної можливості для запитань, Хмельницький продовжив:

– Тиміш загинув... а Юрась⁴⁷... він ще молодий надто. Мені нема кому... передати владу... Я помираю... а Юрасю ще... ще трохи підрости... Ти перейшов до нас... до козаків. Ти

⁴⁵ Мотрона – Гелена (Олена) Чаплинська, спочатку дружина підстарости Даніеля Чаплинського, а згодом друга дружина Богдана Хмельницького. За відсутності чоловіка й неможливості захищатися була страчена Тимошем Хмельниченком 14 червня 1651 року за звинуваченням у зраді.

⁴⁶ Ганна Золотаренко – сестра полковників Івана та Василя Золотаренків, третя й остання дружина Богдана Хмельницького. Була дуже норовистою, гоноровою, від свого імені видавала універсали на зразок гетьманських, негласно завідувала гетьманською скарбницею, вельми авторитарно керувала сімейними справами родини Хмельницьких. Усіх її дітей від попередніх шлюбів Богдан Хмельницький всиновив і дав їм своє прізвище.

⁴⁷ Юрій Хмельниченко – другий рідний син Богдана Хмельницького, майбутній український гетьман.

– наш ворог... учорашній ворог... будеш одним з наших... одним із нас. Ти – Юрій... і мій Юрась... він теж Юрій. Це знаки... суцільні знаки. Тому й кажу... що ти допоможеш. Саме ти, Немиричу!.. Саме ти. Мрійник. Люблю таких. Ти мрієш... ти будуватимеш... своє царство... справедливості. Ти врятуєш... Гетьманщину. Кого б рада... кого б не обрала... хай кого оберуть. Але доки Юрась... доки не підросте... Ти допоможеш... допоможеш тому... тому, кого оберуть... замість мене? Допоможеш чи ні?

Після цих слів Хмельницький нарешті замовк і втупився тьмяними, але на цей раз сповненими благання очима в обличчя гостеві. Й намагаючись говорити якомога спокійніше та твердіше, Немирич відповів:

– Так, допоможу неодмінно. Як же не допомогти?..

– От і добре, – гетьман зітхнув з явним полегшенням. – От і добре... що зголосився. Я вірю... вірю, що допоможеш! Я твій трактат... твої роздуми... роздуми про те... як воювати... воювати з московитами... читав їх. Добре мислиш. Дотепно. Вірно.

– Дякую, ясновельможний!

Юрію і справді було приємно, що, перебуваючи вже на смертному одрі, Хмельницький згадав його «Роздуми про війну з московитами» – трактат, написаний і виданий колись у Парижі. Якщо гетьман належним чином оцінив цю працю, то його перехід на бік Гетьманщини справді не є випадковістю. Це такі вищі сили розпорядилися, безсумнівно!

Між тим хворий повів далі:

– У нас... станеш у нас... полковником станеш. Козацьким. Ти ким був... у шведів?

– Генералом кавалерії. А тоді, під Зборовом – полковником посполитого рушіння.

– Ну, генералів... генералів у нас немає... але полковником... так, станеш. Згоден?

– Звісно.

– Це добре. І ще віру... віру православну... віру нашу приймеш?

– І віру прийму, ясна річ, – кивнув Юрій та додав: – Це моя бабуся першою у соцініянство перейшла, хоча дід Андрій до самої смерті православним лишався. От з бабусі все й розпочалося, а до неї всі мої предки православними були. Або, як кажуть поляки – схизматиками.

– Ну що ж... тоді з поверненням... з поверненням у наші... у наші лави... полковнику Немиричу!.. схизматику... такий же, як ми. Як усі ми... народ козацький...

Зовсім невдовзі Юрій Немирич прийняв православне хрещення і разом з тим – чин козацького полковника. Так завершилися його блукання поміж Річчю Посполитою, Швецією та Гетьманщиною: для побудови земного царства справедливості він остаточно зупинив вибір на останній.

Зовсім невдовзі – 6 липня (27 червня за старим стилем) 1657 року у Чигирині помер гетьман Богдан Хмельницький. Але святе місце довго не порожніє: 21 жовтня 1657 року на старшинській Корсунській раді новим гетьманом України було обрано генерального писаря (відтоді вже колишнього) Івана Виговського – досвідченого політика, вмілого адміністратора й дипломата, хороброго і талановитого воєначальника. Завершилась одна епоха, розпочалась інша... Хоча ніхто про це ще достеменно не знав – хіба лише здогадувався.

Частина III Заповіт засновника

Глава 12 Богданові діадохи

Особисті покої гетьмана Івана Виговського, Чигирин, початок листопада 1657 року

– Кого тепер покликати накажете, ясновельможний?

Виговський відірвався від споглядання рівної білої стіни навпроти себе, повільно повернув голову праворуч і оглянув старого козака, який завмер біля дверей, чекаючи на його вказівку. Ач, як прикипів очима до гетьмана: так і дивиться, так і дивиться...

Втім, хоча поза його поштыва, проте у погляді жодного сліду тієї поштывості немає! Так, очі ніколи не брешуть, в очах же у того козака саме лише роздратування. Мовляв, давай-но, телепню, думай швидше – бо навіщо сидиш і мене біля дверей на ногах тримаєш?!

– Немирич нехай прийде до мене.

– Слухаюсь, ясновельможний!

– Негайно.

– Звісно, що так, пане гетьмане! Ніхто баритися не стане.

– Ну що ж, тоді чекаю.

– Так, ясновельможний!

Останній погляд на нього – і козак зник за дверима.

Ні-і-і, коли живий був Хмельницький, на нього ніхто так не дивився! Бо просто... Просто не насмілювався б ніхто подивитись спідлоба, як той сич, на покійного гетьмана... на істинного проводиря й володаря Гетьманщини. А на нього – насмілюються. Ще й як насмілюються!.. І найголовніше, що очі виказують всіх. Так, усіх поголовно – від пересічних козарлюг до гонорових полковників, від безрідних челядників до шляхтичів. В усіх очах одне запитання: «У нього виходило все, що могло... ба навіть не могло вийти! А от чи вийде в тебе?! Чи ти спроможешся?..»

І так щодня, щогодини.

Навіть щохвилини.

А між тим треба діяти. Причому діяти рішуче, невідкладно, інакше...

Виговський розвернувся, широким кроком підійшов до столу і вкотре вже заходився вивчати розкидані на ньому папери. Одначе, наскільки мудро він вчинив, не погодившись на негайне призначення нового генерального писаря одразу на Корсунській раді! Не погодився, хоч як його просили: мовляв, тебе, генерального писаря, гетьманом обрали – як же ти обійдешся без такого потрібного помічника?! А хто твоєю генеральною військовою канцелярією⁴⁸ керуватиме, хто всю дипломатію в міцній руці триматиме?! Ні-ні, ясновельможний, не роби дурниць – давай одразу ж, негайно вирішуй це питання! Інакше не можна, ніяк не можна...

Хтозна, чому, та Виговський вперто наполягав на своєму: лишіть мене у спокої, відчепіться, панове добродії – призначу я генерального писаря, от тільки не зараз. І зрештою, свого таки домігся. Може, заздалегідь відчував щось?! Можливо, й відчував... У будь-якому разі, дуже добре, що не погодився! Інакше оце все паскудство, що лежить тепер на столі, потрапило б не особисто в руки гетьману, а до генерального писаря. А як би він цим скористався – хтозна...

Непросто на світі жити, ой, як же ж непросто!

Хоча з іншого боку – козацька старшина має рацію: довго обходитись без генерального писаря ніяк не вийде. Бо не може одна й та сама людина керувати і Гетьманщиною в цілому, й генеральною військовою канцелярією, і ще всією дипломатією! Тут щось та й постраждає... як не усе одразу! Тому треба когось-таки призначити генеральним писарем. От тільки питання: кого саме?! Хто у нинішній козацькій старшині, отримавши в руки оці листи, використає їх виключно на користь держави, спільної справи, а не для одержання особистого зиску?!

Що ж, от і придивимось якнайпильніше до кандидатів.

Взяти хоч би того ж Юрія Немирича... Звісно, за інших обставин Виговський розраховував би на таку людину найменше: позбавлений земель магнат, який потайки прагне повернути свої колишні володіння... пристосуванець і подвійний перебіжчик, який зрадив спочатку короля польського, згодом шведського... правівірний аріянин у недалекому

⁴⁸ Найвища адміністративна установа Гетьманщини у XVII–XVIII століттях. Вперше була заснована Богданом Хмельницьким. Керував нею генеральний писар, першим з яких став майбутній гетьман Іван Виговський.

минулому... Що іще потрібно, аби вважати таку людину найменш достойним кандидатом у генеральні писарі?!

Але біда у тім, що як за минулі дні, так і нині Виговський вже встиг надивитись досхочу на усіх інших. І дійшов висновку, що випробувань ніхто з них не пройшов. Доводилось тепер перевіряти Немирича...

Перелицьованого шведського генерала.

Вчорашнього соцініянина, теперішнього православного християнина.

Багатія, позбавленого маєтності.

От із ким працювати доводиться...

Та що вдієш?

Мусиш!..

– Ти просив мене прийти, ясновельможний?

Виговський підняв очі від паперів і мовчки подивився на прибулого.

– Я до твоїх послуг, ясновельможний пане гетьмане.

От про кого з усіх побачених сьогодні людей не можна було сказати, що він готовий «до послуг» ясновельможному пану гетьману Івану Виговському, то це про полковника Немирича! І його погляд, і вся поза, у якій він завмер біля дверей, виказували гордість і перекірливість. Скидалося на те, що все навпаки. Що це він, Юрій Немирич є милостивим паном, який завітав у гості до якогось там посполитого⁴⁹ і тепер поблажливо цідить крізь стиснені зуби: «Я сьогодні в доброму гуморі – то якою незначущою дрібничкою можу тебе, сіромаху, потішити?.. хочеш, ламаного шеляга подарую?..»

І от цього гордовитого, самовпевненого пана – та й у генеральні писарі?! Іване, та ти, либонь, збожеволів! Немирича ж голота ні в якому разі не сприйме, бо він – пихатий гнобитель, який повсякчасно мав справи з ляхами, а не з козаками!

А з іншого боку – як би це сказати делікатно... Що таке голота і де насправді має бути її місце?..

Ну, гаразд, пане Немиричу, якщо вже прийшов сюди, давай-но з'ясуємо, на що ти здатен.

І Виговський спитав прибульця, водночас недбало кивнувши підборіддям на розкидані папери:

– Як гадаєш, що це розкладене переді мною?

– А тут нема чого гадати.

Немирич не те щоб не розгубився – з відповіддю він забарився лише тому, що підшукував малознайоме московитське слівце:

– У них це зветься кляузою – от що воно таке.

Гість зробив всього лише один крок углиб кімнати. Проте гетьман вже зрозумів, про що й як його розпитувати. Тому зробив заперечувальний жест, наказуючи лишатися біля дверей, і повів далі:

– Отже, ти вгадав, що за цидулки там лежать. А чи здогадаєшся, кому вони призначалися?

Губи Немирича презирливо скривились.

– Здогадуюсь, ясновельможний, як же не здогадатися!

– І кому ж?

– Його царській величності Олексію Михайловичу.

– Гм-м-м! – гетьман позирнув спочатку на прибульця, потім на стіл з паперами. Ні, навряд чи він побачив від самого входу, що у розкладених на столі листах написано. Отже, просто здогадався. Або ж...

– А може, ти задалегідь знав, про що там йдеться?

– Звідки мені про таке знати...

Голос полковника був абсолютно рівним і спокійним.

– Звідки, питаєш?.. Наприклад, інші розповіли. Тебе ж не першого сюди викликали, перед тобою багато хто заходив.

– Це дійсно так, ясновельможний. Але сам подумай: хто і що розповідатиме мені –

⁴⁹ Належний до міщан чи, швидше, селян, простонародний.

полковнику Юрію Немиричу?!

На одну-єдину мить в його голосі прозвеніла легка іронія, й Виговський второпав: так, справді, якби навіть йшлося про саме життя Немирича, то й у цьому разі полковникові ніхто не сказав би жодного слова! Бо здебільшого представники старшини його просто не люблять, меншість – зневажає... а є й такі, хто відверто ненавидить.

До речі, один з листів (або «цидулок», як презирливо назвав їх Виговський) свідчив саме про це: Немирич має серед козацької старшини відвертих ненависників. З цієї точки зору зробити його генеральним писарем можна. Це буде навіть дуже вдалий вибір!.. Що ж, продовжимо.

– Ну, гаразд. Отже, ти здогадався, що цидулки ці є скаргами на мене московському цареві?

– Так, ясновельможний.

– А чи можеш ти вгадати також, хто написав їх?

– О-о-о, це вже дещо складніше.

– І все ж таки спробуй, пане полковнику.

– Ну, гаразд.

– До речі!..

Виговський склав папери акуратним стосом таким чином, щоб написаного у них не можна було прочитати, й запросив:

– Можливо, розмова наша затягнеться, тому ходи-но сюди, сідай проти мене за стіл, поговоримо.

– Дякую, ясновельможний!

Немирич присів навпроти Виговського.

– То що, пане гетьмане, просиш мене вгадати, хто написав ці кляузи до московського царя?

– Так, будь ласка!

– Що ж, якщо скарга не одна, якщо їх декілька, то... – полковник зробив невеличку паузу й мовив: – То писали, як мінімум, двоє.

– Можливо.

– Тоді почну з найочевиднішого: найперший, хто міг написати кляузу на тебе московському цареві, – це кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш.

– Ти певен?

– Звісно!

– А чому?

– Це доволі просто. Коли тебе обрали гетьманом на Корсунській раді, то я не бачив там депутації від Запорозької Січі. Як ніхто, зрештою, не бачив жодної депутації низового козацтва... Отже, запорожців на виборах не було, та й сама рада була виключно старшинською. Певна річ, тепер запорожці писатимуть на тебе кляузи московському цареві – бо голота не обирала тебе гетьманом. От хочеться їм мати гетьмана, обраного не тільки старшиною, але й голотою також – що тут поробиш?! Звісно, я можу помилятися...

Немирич трохи помовчав, збираючися з думками, потім запитав:

– Так, я можу помилятися, але коли Богдан Хмельницький тільки починав свою війну, то тривалий час переховувався на Запоріжжі й саме звідти розпочав свій тріумфальний шлях, вірно?

– Ти не помилився, – підтвердив Виговський.

– От бачиш! – полковник полегшено зітхнув. – Отже, як не крути, проте ніхто інший, як Запорозький кіш висунув на гетьманування самого Богдана Хмельницького! А вже той започаткував козацьку державу. На вибори ж наступника ні запорожців, ані депутації від низового козацтва навіть не запросили. Природно, Січ відтепер ображена.

– Але навіщо кляузи цареві писати?! Чому б не діяти відкрито, за допомогою рушниць і шабель?! Бо кляузи...

Виговський презирливо скривився, перш ніж закінчити думку:

– Кляузи – якимось воно не по-козацьки.

– Януш Клищенко⁵⁰ спробував діяти відкрито, шаблею й рушницею – і що з того вийшло?..

– Твоя правда.

– Отже, я вгадав?

Виговський обережно (так, щоб гість не побачив змісту решти паперів) витягнув зі стосу клязу, написану новим кошовим отаманом, і віддав її Немиричу:

– Так, новий кошовий Яків Барабаш вирішив діяти спочатку хитрістю, а вже потім силою. Тому й відправив цареві оцю цидулку. Читай.

Поки полковник вчитувався у написане, гетьман уважно придивлявся до його обличчя: вираз власної гідності на ньому зберігався, тоді як емоції майже не відбивалися. «Він уміє володіти собою, це добре», – вирішив нарешті Виговський.

– Отже, я не помилюся, – мовив Немирич, повертаючи листа гетьманові.

– Щодо першої цидулки, то вгадав повністю. Але водночас так і не сказав, хто міг би написати другу.

– То їх все ж таки дві, не більше? – негайно зреагував Немирич. Виговський здригнувся, та виправляти помилку було занадто пізно, лишалося підтвердити:

– Так, зі скаргами на мене до царя Олексія Михайловича звернулися двоє наших... принаймні поки що двоє. Хто ж другий?

– Дай-но подумати, ясновельможний...

Немирич помовчав і додав, трохи затинаючись:

– Можна припустити, що, окрім Якова Барабаша, московському цареві на твою буцімто незаконну владу поскаржився... полтавський полковник Мартин Пушкар, вірно?..

Замість відповіді Виговський знов покопався у стосі паперів і простягнув співбесідникові другу клязу. Немирич так само мовчки вивчив її, повернув назад гетьманові й мовив розважливо:

– Ну гаразд, тепер я знаю зміст цих двох листів. Що далі? Навіщо ти, ясновельможний, дозволив мені прочитати це все?

– Щоб ти порадив, як мені поведеться у цій ситуації.

– Я не гетьман. Я всього лише полковник...

– Якщо мене влаштує твоя відповідь, ти станеш більше ніж полковником.

– Навіть так?..

Їхні погляди схрестилися, й дивлячись співбесідникові невідривно в очі, Виговський повільно мовив:

– Ти ж знаєш... і всі знають, що на чолі генеральної військової канцелярії досі немає генерального писаря.

– Генеральним писарем?.. Мене?..

– А чом би, справді, й ні?

– Велика честь, – Немирич нарешті відвів очі. – Велика честь. Непроста справа.

– Головне, аби ти зголосився допомогти мені у розбудові нашої Гетьманщини. Мені випав жереб продовжити велику й величну справу, започатковану нашим славетним гетьманом Хмельницьким. Маємо довершити те, на що у нього забракло сил.

– Не ми удвох маємо, а лише поки що ти маєш, ясновельможний.

– Як накажеш розуміти твої слова?!

– Я ще не дав згоди допомагати тобі на посаді генерального писаря.

– А хіба ти відмовишся?

– По-перше, ясновельможний, я ще не порадив тобі, як поведеться в нинішній ситуації, – посміхнувся Немирич. – А раптом порада моя не сподобається, тоді про що станемо розмовляти?

Виговському зробилося трохи незручно, бо він і справді занадто поквапився, виказавши

⁵⁰ Очільник найпершого у Гетьманщині бунту запорозької голоти, що стався у жовтні 1657 року. Бунтівники вимагали позбавлення щойно обраного Івана Виговського гетьманської булави. Виступ завершився негайним арештом ватажка.

потаємні наміри... які, схоже, вже зміцніли в його душі. Щоб якось вийти з неприємної ситуації, гетьман спитав:

– Це по-перше. А що ж по-друге?

– А по-друге... Вибачай, ясновельможний, але справжнім спадкоємцем Богдана Хмельницького може бути тільки одна людина: його син Юрій і більш ніхто. Отже, всі тільки й чекають, коли Юрій Хмельниченко підросте й успадкує батьків титул. А ти є всього лише тимчасовим заступником кривого сина Богдана Хмельницького. Є ще один варіант...

Сказавши це, Немирич замовк і запитально подивився на Виговського.

– Кажи все, що думаєш, – дозволив той, задалегідь відчуваючи, куди хилить співбесідник. Передчуття не зрадило гетьмана:

– Два Богданові шуряки⁵¹. Кожен з них рівною мірою може претендувати на гетьманську булаву. Але саме тому жоден з них її не може отримати, бо це буде кривна образа конкурентові. Тому тільки Юрій Хмельниченко.

Виговський промовчав, але саме це мовчання було красномовнішим за будь-які слова. Й Немирич продовжив:

– Отже, ти при владі тимчасово, доки булава не перейде Хмельниченкові. А мені погоджуватись на посаду генерального писаря тимчасово – це було би з мого боку...

– Хай так. Але у цьому розумінні тимчасовість – це кілька років. Навіть за такий час багато корисного зробити можна.

– Маєш рацію, ясновельможний. Тим паче, перед смертю сам Богдан Хмельницький просив мене допомогти новообраному гетьманові, ким би він не був.

– Просив?! Особисто Богдан?..

– Ти ж знаєш, ясновельможний, що буквально за кілька днів до смерті покійний гетьман виказав мені честь, допустивши до своєї персони.

– Звісно. Про це тоді весь Чигирин говорив. Мовляв, як це так: Немирич – перебіжчик, кілька років тому воював із нами, потім до шведів переметнувся, потім вже до нас. І тут сам Хмельницький йому таку честь робить, прийнявши особисто!..

– І Пушкар про це у кляузі пише, – Немирич мотнув підборіддям на стос паперів, куди повернулись обидві «цидулки» зі скаргами. – А тому, ясновельможний, скажу тобі от що: покійний гетьман Хмельницький насправді виказав мені велику честь, я це розумію. Отож якщо він попросив потім про послугу, то я її виконаю. Із задоволенням допоможу новому гетьманові керувати, доки не підросте істинний спадкоємець свого батька – Юрій Хмельницький. А тому послухай, що пораджу тобі. Дослухатись чи ні – справа твоя, але я раджу...

І присунувшись до Виговського якомога ближче, полковник мовив тихо, майже пошепки:

– Накажи військам, що перебувають під твоєю рукою, перекрити усі шляхи між Полтавщиною й Запоріжжям! Чим швидше зробиш це, тим краще. Отакою є моя порада.

– Ти-и-и... Ти добре подумав, перш ніж радити мені подібні речі?

Гетьман прикипів очима до співбесідника, розраховуючи побачити в його очах бодай найменший відблиск нещирості. Проте обличчя Немирича лишилося незворушним, коли він підтвердив:

– Так, звісно, я дуже-дуже добре все обмізкував, перш ніж радити тобі відрізати Запоріжжя від Полтавщини.

«Або він справді незрівнянний лицедій, або... дійсно гідний того, щоб стати генеральним писарем», – подумав Виговський, відвертаючись. Сказати, що відповідь Немирича вразила його – це не сказати нічого! Бо майже вся козацька старшина, з якою він сьогодні спілкувався, радила замиритися, насамперед, з Мартином Пушкарем, у другу чергу – з Яковом Барабашем. Бо посадити під арешт Януша Клишенка – це одне, натомість із самим кошовим отаманом Запорозької Січі належало поводитися дуже обережно й виважено.

А стосовно Мартина Пушкаря що казали!.. Аякже: досвідчений сивочолий командир, який стільки славетних перемог одержав й у стількох битвах брав участь, якого сам Хмельницький

⁵¹ Маються на увазі Яким Сомко (брат Ганни Сомківни, першої дружини Хмельницького) і Василь Золотаренко (брат Ганни Золотаренківни, третьої дружини Хмельницького).

глибоко шанував. Тож інших варіантів дій просто не могло бути – тільки повне замирення і виконання всіх вимог полковника Пушкаря, які б він не висував. Якщо навіть старий вимагатиме, аби гетьман Виговський принизився – наприклад, на колінах попросив би у нього, Пушкаря, вибачення за припущені помилки... Що ж, Мартин Пушкар – людина настільки поважна, що навіть самому гетьманові перед ним на коліна стати – не ганьба!

Один лише Григорій Гуляницький запропонував інше: при всій повазі до сивочолого ветерана, на його думку, Іван Виговський не мусив сліпо приставати на всі його умови. Бо полтавський полковник – це всього лише полтавський полковник, а от гетьман – це повелитель усієї Гетьманщини, яка більша і від Полтавщини, і від Запоріжжя. Й якщо гетьманом обрали не Мартина Пушкаря, але Івана Виговського, перший мусить схилитися перед другим, а не навпаки. Бо інакше не буває. Й ніякі інші міркування, на кшталт поважного віку чи минулих заслуг, непокору полтавського полковника не виправдовують і виправдати не можуть.

Що ж до Барабаша, то його у разі потреби можна заарештувати так само, як і Клишенка. Бо нині Запорозька Січ вже далеко не та, якою була з десятирок років тому. Тепер на Січі назбиралося до біса немуштрованих селяків, які покозачилися буквально в останній рік, може, навіть в останні місяці. Що таке Хмельниччина, вони знають лише з переказів старших, більш досвідчених товаришів. Епізодична участь у кількох останніх військових сутичках дала їм привід іменувати самих себе «справжніми козаками», хоча до «лицарів степу» їм ще рости й рости.

Отакий набрід і складав переважну частину куренів теперішньої Запорозької Січі. Отакими, з дозволу сказати, «козаками» командував Яків Барабаш. В жоден реєстр цей набрід ніхто й ніколи не запише. Повертатися додому і знов ставати посполитими ці люди не хочуть, бо встигли насолодитися вільним життям. Після того сіяти гречку, пасти череду та й загалом займатися мирною працею видавалося їм принизливим знуцанням з їхнього вже набутого «козацького» стану. Єдине, що могло більш-менш влаштувати цих людей – то промисли: рибальство, полювання, чумакування, бортництво... Але ж промислів на всіх не вистачить...

Якби ж війна... але з ким?! Московське царство – союзник, Річ Посполита знекровлена Швецією, Швеція та Кримське ханство – не союзники, але й не вороги також... Новоспечені «козаки» лише вихвалялися один перед одним вигаданими подвигами, байдикували та чекали на якісь зміни. Й зовсім недарма... ой, недарма Григорій Гуляницький радив у разі потреби поводитися з ними суворо.

Але своєю рекомендацією Немирич перевершив навіть Гуляницького! Бо порада перерізати вірними гетьману військами геть усі шляхи з Полтавщини на Запоріжжя означала відкритий виступ одразу проти двох сил: і проти загонів полтавського полковника Мартина Пушкаря, і проти Запорозької Січі. Бо всім відомо, що, відчуваючи неабияку взаємну симпатію, Пушкар і Барабаш уклали своєрідну домовленість про постачання Запорозького коша рясними плодами полтавської землі. Стати між ними стіною – це все одно, що оголосити війну і першому, і другому...

– Тебе не влаштовує моя порада, ясновельможний?

Виговський повільно озирнувся на Немирича. Той навіть не збирався кепкувати, вигляд мав дуже серйозний, як і раніше. Отже, таки одне з двох: або неабиякий лицедій – або неймовірно щирий.

– Ти, пане полковнику, пропонуєш протистояння, якщо не відкриту війну, – відповів гетьман якомога спокійніше й чіткіше.

– Так, пропоную. А на війні, як відомо, краще напасти першим. Утім...

Очі Немирича на мить спалахнули іронією, коли він покосився на стос паперів з двома цидулками.

– Але, як не крути, війну цю розпочав не ти, ясновельможний, а вони своїми скаргами на ім'я нашого союзника – московського царя Олексія Михайловича. До речі, ти маєш лише ці кляузи, чи московський цар тобі від свого імені щось іще написав?

– Так, написав, що пересилає мені обидві скарги, – кивнув Виговський. – І додав, що не хоче втручатися у цю справу й загалом бруднитися через участь у ній. Тому тільки мені належить вирішувати, як повестися і з Мартином Пушкарем, і з Яковом Барабашем, зважаючи на їхні скарги.

– Чи можна мені ознайомитися також із царевим посланням?

Гетьман мовчки витягнув зі стосу паперів та передав Немиричу відповідний папір. Полковник вивчив його не менш уважно, ніж кляузи. Та цього разу під час читання його обличчя посумнішало. Вертаючи Виговському листа, він мовив заклопотано:

– Або ти, ясновельможний, не все сказав мені, або сам дещо випустив з уваги.

– Тобто?.. – відверто здивувався гетьман.

– Тобто, його царська величність Олексій Михайлович серед іншого повідомив, що зберігає свою прихильність до Запорозької Січі. Цар пише, що повстанських посланців Михайла Стринжу й Івана Донця у Москві прийняли дуже прихильно. І про все це його величність повідомив кошового отамана Якова Барабаша окремою грамотою. І тобі також написав. Але ж ти, ясновельможний, про це зараз жодним словом не прохопився.

– Ну то й що?

– А те, що наш союзник – цар московський – за твоєю, пане гетьмане, спиною заводять окреме листування із Запорозькою Січчю, приймає її посланців... Здається мені, що дехто розраховує таким чином відколоти Січ від усієї Гетьманщини! Хіба ти не второпав цього, ясновельможний?

«Немиричу, Немиричу... Але ж ти маєш рацію!» – із неабияким здивуванням подумав Виговський, вкотре пробігаючи очима цареве послання, раніше читане-перечитане вже неодноразово. Так, чим далі, тим більше гетьман переконувався, що саме з теперішнього відвідувача вийшов би неперевершений генеральний писар!

– Отже, за таких умов я ще і ще раз пропоную тобі: перекрий усі шляхи між Полтавиною й Запоріжжям, причому невідкладно.

– Це обернеться відкритим протистоянням не тільки із Мартином Пушкарем, але і з Запорозькою Січчю.

– Це буде не просто протистояння, ясновельможний. Це буде війна.

– Так, можливо...

– Не просто можливо – так буде!

– Тоді це ще гірше.

– Але цієї війни не уникнути, пане гетьмане.

– Ти настільки впевнений у цьому?

– Авжеж.

– Чому?

– А ти війни діадохів⁵² згадай, ясновельможний.

– До чого тут діадохі? – здивувався Виговський.

– А до того, що вони два десятки років ділили між собою спадок великого полководця Олександра. Ділили з такою ж несамовитістю, з якою сподвижники Богдана Хмельницького згодом почнуть ділити Гетьманщину.

– Немиричу, ти про що говориш?! Отямся!

Не маючи сил терпіти аж надто зухвале передбачення, Виговський скочив так різко, що випадково скинув стос важливих паперів на підлогу. Кляузи Мартина Пушкаря та Якова Барабаша, відповідь царя Олексія Михайловича, список з царської грамоти, адресованої запорожцям, та деякі інші листи розлетілися на всі боки. Втім, гетьмана це аніскільки не хвилювало. Він обіперся обома руками на стільницю і прикипів очима до Немирича, який продовжував собі спокійненько сидіти, ніби нічого й не сталося. Сидячи, полковник спокійно дивився на Виговського знизу вгору і вів своє:

– Це ти отямся, ясновельможний. Отямся і краще подумай над моїми словами, а не обурюйся бозна-чого.

– Але ж ти стверджуєш...

– Так, я стверджую, що приблизно чотири місяці тому припинило битися серце великого

⁵² Діадохі – полководці Олександра Македонського. Кривава борня між ними за володіння кавалками гігантської імперії, що залишилась по смерті великого завойовника, тривала 22 роки і закінчилась битвою при Іпсі 301 року до н. е., у якій загинув Антигон.

полководця й засновника Гетьманщини. По ньому залишився син – та він недостатньо дорослий, щоб перехопити правління батьківською державою. Але не забувай, що є ще цілий гурт полковників! Кожен з них по-своєму хоробрий і звитяжний, кожен є лицарем. Щоправда, нікого з них не можна і близько прирівняти до спочилого у Бозі гетьмана Хмельницького... А тому тепер ці полковники почнуть з'ясувати, хто з них є більшим достойником. Власне, судячи з показаних мені кляуз, таке з'ясування вже розпочалося.

– Чи ти збожеволів, Немиричу?! Адже згадані тобою діадохі нікому не скаржилися, вони просто воювали між собою...

– Так було лише тому, що Олександр Македонський загарбав півсвіту, й потреби скаржитися іншим не виникало. Натомість Гетьманщина – це держава козаків, вона менша і від Речі Посполитої, і від Московського царства. Тому наші сучасні діадохі... діадохі Богдана Хмельницького, я би так сказав... Отже, вони шукатимуть і вже шукають, на якого б союзника спертися у своїх міжусобицях. І ти, ясновельможний, ще мусиш неабияк подякувати Московському царю, що він не на їхньому боці, а на твоєму – інакше б не відправив тобі їхніх кляуз.

– Але ж вони ще не воюють! А ти пропонуєш мені першому висунути війська...

– Той з діадохів, хто вдарить найпершим, матиме перевагу над рештою.

– Але я не хочу братовбивства! А всі ми – майже брати...

– Тоді тебе швидко знищать, ясновельможний. Натомість якщо зараз ти вдарити першим, то матимеш шанс виграти.

– Війни діадохів зруйнували, розкололи імперію Олександра Великого, й її рештки проковтнула Римська імперія! Я не хочу, щоб і Гетьманщину...

– Але Гетьманщина – це не імперія Олександра Великого. Отож вона не розколеться, а дістанеться тому з Богданових наступників, хто зуміє випередити усіх інших.

– Я й без того стою на чолі Гетьманщини.

– Тебе обрали гетьманом лише для того, щоб диктувати тобі свою волю. Тебе, ясновельможний, вважають слабкодушким...

– Немиричу, ти хоча б думаєш, що верзеш?!

Утім і цього разу полковник навіть бровою не поворухнув відповідаючи:

– Будь певен, ясновельможний, я дуже добре знаю, що кажу, і головне – про що кажу. Тебе обрали лише з того розрахунку, щоб за твоєю спиною робити зі спадком великого гетьмана Хмельницького що заманеться. От сьогодні ти й повівся, як і належить слабкій людині: почав викликати усіх полковників... усіх діадохів поодиноці й запитувати, а що ж його робити з кляузами Пушкаря та Барабаша?..

– Немиричу, востаннє кажу тобі!..

– Природно, всі схилили тебе до миру в той чи інший спосіб. Бо не вважають тебе здатним протистояти бунтівникам. Але тобі пощастило, що я обіцяв Хмельницькому допомогти новообраному гетьманові. Тож я тобі тричі радив повестися не так, щоб догодити решті діадохів, а так, щоб вберегти Гетьманщину від роздраю! Тому бий першим, ясновельможний. Мусиш вдарити, перемогти й покарати... чуєш?! Мусиш жорстоко покарати обох!!! Якщо треба – на горло їх скарай!!! Вчиниш так – тоді ніхто не насмілиться забрати булаву з рук твоїх, і свого часу ти передаси цей символ влади Юрку Хмельниченку. А я тобі допоможу, погодившись бути твоїм генеральним писарем. Якщо ж не вдарити першим... Якщо не переріжеш шляхи з Полтавщини на Запоріжжя... Що ж, ясновельможний, тоді прощай, бо недовго тобі лишилося гетьманувати.

– А іншого шляху немає?..

– Ні.

Цього разу мовчанка тривала дуже, дуже довго. Виговський напружено перебирав у пам'яті всі місяці, що проминули після смерті Богдана Хмельницького. Намагався пригадати день за днем. Усі події докладно. Що і про кого чув. Хто, як і на чію адресу висловився. І чим глибше занурювався у спогади, тим ясніше уявляв, наскільки правий Немирич. Все так і є: його, Івана Виговського, обрали гетьманом для того тільки, щоб чинити за його спиною що кожному заманеться. Єдиний вихід – вдарити зараз першим, перемогти Пушкаря з Барабашем. Тоді усі йому підкоряться...

Ну що ж, дякувати Немиричу, він це вчасно второпав! От і добре, що пан полковник погодився стати його генеральним писарем. Буде на кого спертися. Лишилося з'ясувати, мабуть що, останнє.

– А якої ти думки про Григорія Гуляницького? – спитав гетьман без будь-якого переходу. Та полковник відповів швидко, навіть оком не моргнувши:

– Гадаю, ясновельможний, пан Гуляницький буде тобі добрим помічником і не раз стане в нагоді.

Ну що ж... Можна вважати, і цю справу вирішено.

– Дякую тобі, пане полковнику. Дякую за вірність не тільки мені, але й нашому покійному гетьманові Хмельницькому.

– Ясновельможний!..

Здавалось, його співбесідник хотів щось сказати, та Виговський зробив заперечувальний жест:

– Стривай, Немиричу, стривай. Я спробую дослухатися твоїх порад. Визнаю, ти маєш рацію. І ще дякую тобі за згоду стати моїм генеральним писарем. І у винагороду під твою руку повернуться колишні твої володіння, конфісковані при утворенні Гетьманщини⁵³.

Цього разу на обличчі Немирича нарешті сяйнула задоволена посмішка, коли він вклоняючись мовив коротко:

– Красно дякую, ясновельможний!

– А тепер залиш мене, пане генеральний писарю. Хочу побути насамоті.

– Мене ще не затвердили на цій посаді... – спробував заперечити полковник, та гетьман і тепер не дав йому договорити:

– Ну, то нікуди не дінуться – затвердять!

І додав дуже тихо, ледь чутно:

– Богданові діадохи, кажеш?.. Гаразд, я їм покажу, хто з-поміж нас головний.

Вдоволений вираз обличчя Юрія Немирича у цю мить найкраще підкреслював, що гетьман вчинив вірно.

Полтава, 2 червня 1658 року

– Так їх, так!!! Провчіть голоту!!! Задайте знахабнілим гречкосіям такої прочуханки, щоб на все життя запам'ятали, мерзотники, як проти справжніх козаків бунтувати!..

Немирич озирнувся на крик. Прослідкувавши, куди дивиться вершник, він також поглянув у той бік. А потім навіть на стременах трохи здійнявся, щоб краще бачити, як німецька піхота проганяла полем загін охоплених відчаєм дейнек⁵⁴, які на бігу кидали свої коси та вила, щоб реманент не заважав рятуватися від списів.

А втім, насправді подібна картина могла зацікавити хіба що, м'яко кажучи, не дуже розумного витріщаку. Якщо професійні солдати-найманці планомірно знищують на полі бою вчорашніх селян, це нормально – бо так і має бути. От якби навпаки дейнеки перемогли німецьких піхотинців!.. Та це щось неймовірне, в реальному житті неможливе.

Значно цікавіша й важливіша водночас подія сталася годину тому: зрозумівши, що їхня битва остаточно програна, кошовий отаман Яків Барабаш утік з поля бою з усіма козацькими куренями. Утік, аж курява стовпом здійнялася! Оце такі тепер запорожці пішли... Здрібніли, ой і здрібніли ж їхні душі відтоді, як військо магнатів билосся з ними на березі річки Стрипи під

⁵³ У листопаді 1657 року гетьман Іван Виговський справді повернув Юрію Немиричу його колишні маєтності – села Кобеляки, Кишеньки, Переволочну, Білики, Нові Санжари та інші, конфісковані ще під час укладання Зборівської угоди.

⁵⁴ Дейнеки (від тюрк. – «кий», «дрючок») – одне з найменувань гайдамацького руху на півночі України, зокрема на Поліссі. Таку назву козацька старшина дала загонам збіднілих представників різних верств населення (селян та міщан), оскільки бунтівники-дейнеки озброювалися переважно сільськогосподарським реманентом (косами, вилами й ціпами), киями та рогатинами. Рух дейнек відіграв помітну роль під час Руїни у 1658–1665 роках.

Зборовом. Спаскудилися вкрай, якщо самі дременули, а горопашних дейнек кинули на вірну загибель. А шкода – гідні були суперники... років вісім тому!

Цікаво, яким словом напутив учорашніх посполитих кошовий отаман Яків Барабаш? Можливо, пообіцяв щось?.. Наприклад: «Стійте тут, помріть як герої, але не пропустіть навздогін нам ворогів! Хто виживе – вкриє себе вічною славою! Приходьте опісля на Січ – кожного прийму в Запорозький кіш». Отож ці дурники й купилися на обіцянку, зовсім не врахувавши, що найманці-піхотинці свою справу знають і мало кого в живих залишать. Хто ж із них виживе тепер, щоб надалі запорожцем стати?.. Йолопи вони, дейнеки ці! Звичайнісінькі йолопи, не варті уваги.

– Ясновельможний, розшукали!

– Він?!

– Так, він. Ще й із кількома наближеними.

– Показуй, де!

Гонець, який привіз добру звістку, поскакав попереду. Ясновельможний гетьман Іван Виговський з кількома представниками найвищої козацької старшини поїхав слідом. Немирич, звісно, теж...

Просуватися було важко, оскільки протягом останньої доби бій вівся просто на території табору гетьманського війська, на який повстанці налетіли минулої ночі. Налетіли, щоб знайти тут свою загибель. Але тепер доводилось об'їжджати не тільки скупчення трупів своїх та чужих, а й згорілі намети або шатри. Як раптом...

На схилі невеличкого, зовсім невисокого пагорба десятка півтора тіл загиблих були розкладені акуратно низкою, а не розкидані хаотично. Було помітно, що їх підготували для оглядин. У самісінькій середині цієї скорботної низки привертав увагу старий козак, сивочолий і кремезний. За кількістю рубаних, різаних і колотих ран можна було судити, з якою запеклістю відбивався він від ворогів, перш ніж віддати Богові душу.

Це й був полтавський полковник Мартин Пушкар, ватажок бунтівників, які насмілилися виступити проти влади гетьмана Івана Виговського. Тепер лишилось розібратися хіба що з Яковом Барабашем, проте це вже легше: втікши сьогодні з поля бою на чолі запорожців, кошовий укрити себе ганьбою, й відтепер навряд чи знайде широку підтримку будь-де, включаючи саму Запорозьку Січ.

Розмірковуючи над цим, генеральний писар раптом відчув на собі чийсь пильний погляд. Припинивши розглядати загиблого Мартина Пушкаря, озирнувся. Так і є! Його очі зустрілися з очима ясновельможного гетьмана, які немовби запитували: «Ну, пане генеральний писарю, що на це скажеш, як оціниш мій вчинок? Чи вірно я зробив? Адже перемога за мною, й відтепер війну діадохів можна вважати завершеною! А нашу Гетьманщину – врятованою від пошматування».

Не відповідаючи жодного слова й не відводячи погляду, Немирич дуже повільно й ледь помітно вклонився. Це мусило означати: «Так, ясновельможний, абсолютно вірно вчинив ти. Бунт придушеного, один з головних бунтівників загинув з честю, інший залишився жити з ганьбою – але небезпеки для тебе він більш не являтиме. Вважай, що війни діадохів Хмельницького скінчилися, ти переміг законно й чесно, підтвердивши свою силу, владу та гетьманські повноваження. І нашу Гетьманщину врятовано. Все тепер буде прекрасно, просто пречудово!..»

Коли тіло загиблого Мартина Пушкаря було виставлене на видноті, гарнізон Полтави викинув білий прапор і розкрив перед гетьманським військом ворота. Люди Івана Виговського увійшли до міста без спротиву, трохи «повітали» мешканців вогнем і мечем... Проте, ясна річ, вітали все ж таки доволі стримано: себто, не винищували, а швидше виховували. Щоб знали полтавчани, хто у Гетьманщині гетьманує... Пробувши тут до 4 червня, Виговський поїхав геть, наостанок призначивши полтавським полковником заслуженого воїна, славою вкритого – Івана Богуна.

Поквитатись із кошовим отаманом Яковом Барабашем вдалося зовсім невдовзі. Після ганебної втечі з-під стін Полтави приймати зганьбленого кошового Запорозька Січ

відмовилася. Барабашу не лишилось нічого іншого, окрім як відступити в порубіжжя Московського царства. Та виказуючи свою прихильність до нового гетьмана, на прохання останнього люди царя Олексія Михайловича полонили бунтівного отамана й відправили на суд до Києва. 24 серпня 1658 року люди Івана Виговського напали на цей обоз, викрали бранця й доправили до гетьмана у Чигирин. Тут Якова Барабаша і стратили...

Проте в розрахунки Юрія Немирича закралася помилка, про яку він навіть помислити не міг. Адже з розгромом повстання Пушкаря і Барабаша війни Богданових діадохів аж ніяк не скінчилися! На жаль, все тільки починалось, і період Руїни був ще попереду.

Та оскільки Немирич ні про що подібне навіть не підозрював, то й перейшов до втілення мрії всього свого життя – до побудови царства справедливості у межах Гетьманщини...

Глава 13

Кінець Переяславських статей

Приміщення генеральної військової канцелярії гетьмана Івана Виговського, Чигирин, 29 червня 1658 року

– Якщо так...

Гетьман опустил очі додолу, витримав паузу, потім мовив:

– Якщо все відбувалося саме так, прошу тебе повторити розповідь від самого початку. Стисло, по суті, але від початку. Зрозумів?

– Авжеж, ясновельможний.

«Нічого ти насправді не розумієш», – подумав Немирич. Дійсно, за час кількомісячного перебування на посаді генерального писаря він устиг добре вивчити поведінку гетьмана у різних ситуаціях. Отже, Виговський міг скільки завгодно приховувати серйозність моменту та свої емоції, проте Немирич розумів все ж таки дещо більше, ніж решта оточення – тим паче, пересічний посланець, який, можливо, бачить усіх їх вперше у житті... й імовірно, не побачить вже більш ніколи.

Серйозність моменту виказували дві обставини. По-перше, пан гетьман не став збирати потрібних йому людей у своєму будинку, а сам відправився до генеральної військової канцелярії. Особисто для нього це було менш зручно, проте якщо після наради Виговський зібрався віддати ті чи інші невідкладні розпорядження, краще було робити це саме в канцелярії.

По-друге, ясновельможний гетьман щойно «попросив» пересічного посланця повторити привезену звістку від слова до слова. Попросив – хоча згідно зі своїм статком мав би наказувати. А ще цей погляд додолу... щось усе це означає!..

І нарешті по-третє, до генеральної військової канцелярії Виговський прибув не один, а супроводі двох челядників і козака, притрушений порохом одяг якого також виказував посланця.

Отже, ще один кур'єр – втім, який примчав безпосередньо до гетьмана, оминувши генеральну канцелярію. Причому привезена ним звістка змусила ясновельможного негайно прийти сюди, до канцелярії, щоб віддати якісь термінові розпорядження. А тут на нього вже чекає звістка про бунтівного Якова Барабаша...

Цікаво, що ж відбувається?! Втім, Немирич прекрасно розумів, що зараз все повинно з'ясуватися.

– Отже, щойно приїхав я сюди, у Чигирин, то одразу й попрямував до...

– Це мені зрозуміло, не виправдовуйся, – хоча у голосі гетьмана найменших ноток невдоволення не прозвучало, тим не менш, Юрій прекрасно розумів, що за інших обставин Виговський не опускався би до подібних дрібниць. – Не треба пояснювати, чому ти одразу ж завітав зі своєю звісткою до генеральної військової канцелярії, а не до мене особисто. І чому тобі наказано було все на словах переказати без жодного листа. Отже, розповідай про те, що сталося два тижні тому?

– Ну, що... Князь Ромодановський як вирушив з Білгорода...

– Він вже і з Білгорода з військом вирушив, і на теренах Гетьманщини з'явився. Ти про п'ятнадцяте червня розповідай, прошу.

І знов Немирич подумки відзначив цю дивну нетерплячість Виговського разом з новим проханням, зверненням до простого посланця. Ой, щось зараз станеться!..

– Ну, то я ж і кажу: як опинився князь Ромодановський на теренах Гетьманщини, одразу ж прибув до нього миргородський полковник Довгаль. Прибув та й каже: «Звертаюсь до вашої княжої милості з проханням...»

– Ти не про Довгалья з Ляхом розповідай. Я ж просив: кажи стисло.

– Та-а-а...

– Мене цікавить кошовий отаман Яків Барабаш, – щоб випередити подальші пояснення, нарешті уточнив Виговський.

– Ага, отже, Барабаш...

Козак зніяковіло пом'яв свою смушкову шапку, трохи потупцював на місці й мовив:

– Як заарештував князь Ромодановський Довгалья з Ляхом, то з'явився перед ним за деякий час сам пан отаман Яків Барабаш. З'явився та й каже: заарештуйте мене, ваша княжа милість! Заарештуйте, бо краще мені й людям моїм померти за наказом царя, ніж від рук поганської татарви.

– Отже, Карач-Бей⁵⁵ добряче поганяв зарозумілих запорожців степами?

– Та, мабуть що, добряче, якщо кошовий Барабаш так сказав.

Відчувши у голосі ясновельможного гетьмана приховане задоволення, присутні стримано засміялися. Втім, Виговський швиденько навів у кімнаті лад і наказав коротко:

– Далі?..

– Ну, що ж далі... Не став князь Ромодановський заарештовувати Якова Барабаша. Сказав, що на відміну від Довгалья з Ляхом, кошовий отаман Запорозької Січі для нього – бажаний гість.

– Тим не менш, царя московського князь про це повідомив?

– Тим не менш, до Москви князь Ромодановський грамоту відправив. А згодом і відповідь від царя московського отримав: мовляв, такі справи – отамана Якова Барабаша треба заарештувати й до Києва на суд військовий доправити.

– Отже, заарештувати бунтівного кошового отамана Якова Барабаша було доручено князю Григорію Григоровичу Ромодановському, боярину московському і воєводі, я вірно зрозумів твої слова?

– Так, ясновельможний, – спокійно підтвердив посланець.

– А заарештувавши – було доручено доправити його у військовий суд воєводства Київського?

– Саме так, ясновельможний.

– Не до мене, тобто, а до Києва?

– Так.

– Це ж пряме порушення Переяславських статей! – не втримався від репліки Немирич, проте Виговський зреагував миттєво:

– Пане генеральний писарю! Будеш казати, коли тебе питають, а не коли тобі заманеться!!!

– Перепрошую, ясновельможний, – Юрій відступив на крок і трохи вклонився на знак каяття.

– Гаразд, вибачаю, – і гетьман кивнув посланцеві: – Що ж, усе це ми з'ясували. А підкажи-но тепер от що: коли саме Барабаш з'явився у розташуванні війська князя Ромодановського?

– П'ятнадцятого червня.

Було помітно, що репліка Немирича й різка реакція на неї Виговського трохи спателічили гінця, але він намагався триматися гідно, як і належало у присутності самого пана гетьмана.

⁵⁵ Мурза Карач-Бей – татарський полководець, який допомагав Івану Виговському придушити повстання Мартина Пушкаря і Якова Барабаша.

– Отже, п'ятнадцятого червня?

– Так, ясновельможний.

– А сьогодні у нас двадцять дев'яте червня, я не помилюся?

– Не помилились, ясновельможний.

– Добре... Отже, відтоді, як бунтівний кошовий отаман Барабаш з'явився у розташуванні війська князя Ромодановського, минуло рівно два тижні. За цей час воєвода встиг написати повідомлення до Москви й отримати звідти відповідь. А мабуть, що й почав її виконувати... Я нічого не наплутав, усе вірно кажу?

– Все вірно, ясновельможний.

– А чому ж мені про все це тільки зараз повідомляють?!

Тепер Виговський не приховував свого гніву. Намагаючись зберегти гідність, як і раніше, посланець розвів руками, знизав плечима й мовив:

– Ясновельможний пане гетьмане, я прибув до Чигирина якомога швидше, по дорозі ніде на жодну хвилину не затриму...

Виговський скочив із крісла, у якому сидів, так різко й несподівано, що гонець замовкнув на півслові, й проскреготав:

– Та це просто бозна-що!!! Тут до Чигирина скакати півдня, якщо не квапитися – то цілий день! Якщо ж кульгаву кобилу під хвіст цілувати після кожного шинку – щонайбільше два дні!!! А ти мені оце розповідаєш, що сталося два тижні тому?! Оце так шишацький сотник служить мені, своєму гетьманові?!

– Ясновельможний, я...

– Помовч!!!

Посланець розсудливо стулив пельку. Тоді гетьман кивнув козакові у запорошеному одязі, якого привів із собою, і той повідомив:

– Третього дня військо боярина Ромодановського отаборилося попід стінами Веприка⁵⁶, але самого князя там іще не було. Позавчора під вечір з'явився особисто воєвода, тоді його стрільці оточили укріплення. Добре, що оточення відбувалося дуже мляво й ліниво, тож я встигнув вислизнути й за наказом пана сотника помчав просто до пана гетьмана...

Це повідомлення неабияк схвилювало усіх присутніх на нараді. Але тільки-но Виговський махнув рукою, як усі слухняно замовкли. Тоді гетьман знов звернувся до посланця шишацького сотника:

– Шишаки значно ближче до Чигирина, ніж Веприк. До того ж тобі не було потреби вибиратися з оточення. Тим не менш, приїхали ви одночасно. І ти нічого не розповів мені про те, що князь Ромодановський вирушив зі своїм військом з Миргорода на північ, щоби взяти в облогу якесь місто. Кажі, але саму лише правду: ти знав про це?!

– Та щоб мені й на цьому світі, і на тому!.. – хотів побожитися гонець, але гетьман тільки рукою махнув та гукнув коротко:

– Геть!

– Але ж ясновельможний...

– Геть звідси!!! Повертайся до сотника і передай йому, що він більше не шишацький сотник!!! Нехай забирається з Шишаків хоч під три чорти, але тільки подалі від очей моїх – бо як зустрінеш, накажу голову йому відтяти!!! Все, забирайся!!!

Зрозумівши, що подальші перемовини не призведуть ні до чого доброго, посланець поквапився вийти геть. Невідривно дивлячись йому вслід, Виговський повернувся у своє крісло і проказав, зітхнувши:

– Кого призначити новим шишацьким сотником, вирішувати зараз не станемо. Сотник – не надто велика цяця, щоб аж так непокоїтися цією справою. Встигнемо... А поки що хотів би почути думку всієї старшини про цю справу. Почнемо з пана генерального писаря. Немиричу, скажи-но все, що маєш сказати. Слухаю тебе уважно.

Після чого так і в'ївся очима в Юрія. Той заговорив спокійно, майже невимушено:

– На мою думку, ясновельможний, Москва продовжує порушувати Переяславські статті

⁵⁶ Містечко на півночі сучасної Полтавської області.

ще брутальніше, ніж порушувала досі. По-перше, на теренах Гетьманщини перебуває достатня кількість стрільців, тому введення князем Ромодановським додаткового війська без узгодження з нами нічим не виправдане.

По-друге, у Переяславських статтях чітко прописано: козаків можна судити лише судом козацьким. Мало того, що миргородського полковника Степана Довгаля, полтавського полковника Степана Ляха й кошового отамана Якова Барабаша заарештував московський боярин, але він же з московським царем Олексієм Михайловичем за нашими спинами вирішив, куди відправити на суд Барабаша.

По-третє, початок облоги Веприка без висування тобі, ясновельможний, будь-яких претензій взагалі можна розцінити тільки як зухвале самоуправство чужого війська на теренах нашої Гетьманщини. Принаймні жодного розумного пояснення таким діям я поки що не почув. А враховуючи те, що менш кричущі порушення Переяславських статей мали місце й раніше... Я не знаю, чи варта ця угода паперу, на якому написана!.. Тому...

– Стривай-но, – владним жестом Виговський зупинив генерального писаря, й Немирич слухняно замовк. – Ти добре сказав, дай висловитися також решті, бо не все ж тобі говорити.

Протягом ще півгодини по черзі висловилися всі присутні на нараді. При цьому Юрій із прихованим задоволенням відзначив, що решта страшини так чи інакше підтверджувала його думки, висловлювалася в тому ж самому ключі. Вислухавши всіх присутніх, гетьман взявся підбивати підсумки. Почав з найголовнішого:

– Згоден з усіма вами, що своїм багатомісячним свавіллям Москва довела: тамтешній цар Олексій Михайлович з усіма своїми князями, боярами й воєводами не збирається сумлінно виконувати укладені й підписані у березні 1654 року Переяславські статті. Можу запевнити усіх присутніх, що незадовго до смерті про те саме говорив мій попередник – нині покійний гетьман Богдан Хмельницький, засновник нашої козацької держави. А тому, виконуючи його священну для усіх нас волю, я, гетьман Іван Виговський, наданою мені владою оголошую Переяславські статті віднині й надалі денонсованими.

Хоч як шанували гетьмана усі присутні, але вони не могли стримати полегшених зітхань і радісних вигуків. Заспокоївши їх рвучким жестом, гетьман продовжив:

– Доручаю генеральному писареві Юрію Немиричу повідомити про це у належний спосіб московського царя Олексія Михайловича. Окрім того, непогано було б розповісти про денонсацію також іншим європейським правителям. Що скажеш на це, пане генеральний писарю?

– Я назву цю відозву, наприклад, «Маніфестом до володарів Європи», – з радістю відгукнувся Немирич.

– Називай як хочеш, але щоб завтра, найпізніше – післязавтра ти свій «Маніфест» порозсилав по всіх усядах.

– Авжеж, ясновельможний, так і зробимо.

– Добре, але це не єдине, що ти мусиш написати... До переходу на наш бік ти дотримувався віри сочиніянської, я не помиляюсь?

– Не помиляєшся, ясновельможний, але...

– Тому ти, Немиричу, складеш і розішлеш також відозви до всіх своїх колишніх одновірців із закликком переходити на наш бік, причому негайно.

– А-а-а?..

Цей наказ був настільки несподіваним, що Юрій розгубився тепер уже відверто. А таке з ним траплялося вкрай рідко.

– Зараз нам потрібно зібрати якомога більше сил, бо московити розпочали війну – назвати вторгнення армії князя Ромодановського іншим словом язык не повертається. За таких умов кожен шляхтич зі своїм почтом або ж надвірною корогвою може стати нам у нагоді. Тож напишеш і таку відозву теж.

– Так, ясновельможний, – Юрій не міг не погодитися.

– Запонуєш гарні умови й земельні володіння у межах Гетьманщини. Про це ще поговоримо пізніше, не при всіх... Бо окрім «Маніфесту» й відозв, треба буде сьогодні ж

оголосити терміновий набір як пішого війська, так і охочекомонних⁵⁷. А ще або наздогнати й повернути Карач-Бея, який вже, найшвидше, поїхав з ясиром додому, або звернутися по допомогу до кримського хана. І неодмінно треба розіслати гінців у кожне місто, в кожную фортецю з наказом полагодити мури, де вони того потребують, і підготувати до бою всю наявну зброю. Отак.

– А з Веприком що станеться?.. – не втерпів козак у запорошеному одязі.

– Якщо Веприк досі не здався князеві Ромодановському – звісно, допоможемо насамперед. Якщо ж здався...

– Впевнений, вони тримаються! – голос козака здригнувся від образи.

– Не ображайся, козаче, це війна, на ній всяке може статися... Оже, якщо Веприк тримається – допоможемо місту насамперед, якщо ж здався – визволимо. Це все щодо термінових наказів, пане генеральний писарю. А тепер належить подбати ще про одну справу.

Й обвівши козацьку старшину суворим поглядом, Виговський мовив:

– Мені дуже не сподобалося, що бунтівного кошового отамана Якова Барабаша без нашого відома відправили на суд до Києва. Якщо негайно вислати надійних людей на перехоплення конвою з бранцем, гадаю, ми ще встигнемо. Треба цей конвой розшукати, Якова Барабаша у будь-який спосіб – умовляннями чи силою, але вирвати з рук московитів і привезти на наш, на козацький суд сюди – до Чигирини.

Трохи почекавши, чи не заперечуватиме хтось, гетьман додав:

– Зрозумійте, судити Барабаша нашим козацьким судом, а не за вказівкою московського царя – то є справа нашої честі й гідності. Зрештою, будь-якого козака має судити виключно наш – козацький суд, за нашими законами! Це треба довести московитам раз і назавжди.

Оселя Андрія Вишоватого, Краківське воєводство, липень 1658 року

– Пане Анджею, то ми...

– Не сьогодні, будь ласка.

Дитячі оченята дивилися на нього жалісливо і благально, та він був непохитним:

– На жаль, маю ще багато справ, не до вас сьогодні, хлоп'ята. Давайте-но все ж таки завтра, гаразд?..

По їхніх розчарованих дитячих личках було дуже добре видно, що пристати на цю умову їм нелегко. Проте оскільки іншого виходу все одно не було, діти відповіли урізної:

– Гаразд, ми підемо... Не насмілюємось вам заважати... Тоді до завтра, пане Анджею!.. Тоді вже завтра, нехай...

Потім усі шанобливо вклонилися й почимчикували до хвіртки. Андрій провів їх засмученим поглядом, подумки вибачився за брехню, до якої був змушений вдатися, та повернувся у двір. На відміну від попередніх місць проживання, у Краківському воєводстві, майже поруч із древньою столицею Польщі ніхто не став би терпіти чергової соцініянської громади. Але ж як міг онук Фаусто Паоло Соцціні – засновника цього прекрасного, дуже людяного вчення – не проповідувати у тій місцині, де жив?!

Тож Вишоватий робив усе, що міг зробити за таких обставин: повчав дуже-дуже тихо, ненав'язливо й непомітно. Повчав тих, на кого майже не звертали уваги дорослі – місцевих дітлахів: недарма ж бо Ісус наказував апостолам не чинити спротиву дітям⁵⁸, які навідувалися до Христа! Тому щодня до нього зліталися зграйками юні нащадки місцевих посполитих, а почасти навіть дрібних підпанків. Розмовляючи з ними, немовби з дорослими, Андрій завжди намагався вивести бесіду на якусь цікаву та корисну тему... Наприклад, на відповідність Святого Письма людському розуму... на те, що Святий Дух є втіленням сили Божої... на

⁵⁷ Найманець-вершник із власним конем.

⁵⁸ «А Ісус їх покликав та й каже: Пустіте дітей, щоб до Мене приходили, і не забороняйте їм, бо таких Царство Боже» (Лук., 18:16).

недоречні людські уявлення про гріховність малих діточок, якою вони буцімто наділені від самого народження, а отже – і про первородний гріх⁵⁹ тощо.

Ніхто не розмовляв з дітьми подібним тоном, тож вони й горнулися до дивакуватого пана Анджея. Він же сподівався, що колись, досягнувши повноліття, нинішні його підопічні згадають ці ненав'язливі уроки людяності та всім серцем оберуть соцініянство на протигагу догматичній католицькій вірі. Бог Істинний побачить, як це влаштувати, його ж нинішня місія полягає у підготовці майбутньої соцініянської пастви. Андрій сумлінно та смиренно виконував роботу, результати якої навіть не сподівався побачити.

Виконував повсякчасно.

Але тільки не сьогодні!

Бо зараз на його відповіді чекали аж ніяк не діти, а двоє дорослих людей, листи від яких посланці привезли майже одночасно...

Зважаючи на липневу спеку, Андрій увійшов до скромної, майже вбогої хатинки лише для того, щоб прихопити із собою папери. А далі прилаштувався на ганку в холодочку й заходився перечитувати їх.

Першим взявся за послання Юрія Немирича. Власне, то був не лист, а відозва як до всіх соцініянських громад Речі Посполитої, так і до окремих соцініян. Цією відозвою пан генеральний писар генеральної військової канцелярії ясновельможного гетьмана Івана Виговського закликав усіх своїх колишніх (колишніх – саме так!) одновірців пошукати притулок у вірі ортодоксів-схизматиків, під покровом козацької Православної церкви.

Єдиної церкви, у якій (за словами Немирича) і досі зберігся справжній Святий Дух, що зійшов колись на перших апостолів, які ще безпосередньо знали самого Господа Ісуса Христа.

У гостинному лоні церкви, догмати якої базуються безпосередньо на Святому Письмі у найповнішому його варіанті.

На тексті Святого Письма, не викривленому жодним зайвим словом людським, або навпаки – жодним мимовільним вилученням святих Божественних слів.

А якщо так, тоді усім соцініянам, які ще перебувають у межах Речі Посполитої, належало негайно облишити свою соцініянську ересь і негайно ж перехреститися у віру ортодоксів-схизматиків – єдино правильну, нічим стороннім не затьмарену... І все це заради того, щоб влитися у козацькі лави, як вчинив він – теперішній генеральний писар Юрій Немирич!..

Читати цю відозву Андрієві було анітрохи не легше, ніж християнському прозеліту давньоримської епохи виходити на арену цирку, де на нього чекали голодні леви. Втім, онук самого Фаусто Паоло Соцціні примусив себе прочитати написане слово за словом, від початку й до кінця. Лише після того взявся за друге послання – цілковито протилежне першому.

Цей лист написала пані Ельжбета – дружина того самого хвалькуватого самовпевненого бовдура, який склав щойно прочитану відозву. Дружина Юрія Немирича, котрий вільно чи мимовільно, але вкрай жорстоко образив як усе соцініянство, так і його мудрого смиренного засновника, і навіть товариша своєї юності. Коротше – всіх, кого тільки міг!..

З рядків цього схвильованого листа випливало, що про відозву до соцініян пані Ельбеті все добре відомо. І настільки нерозумний, невважений, необачний крок чоловіка її відверто налякав. Ясна річ, пані Ельжбета дуже зраділа тій обставині, що ясновельможний гетьман Виговський повернув їхній родині цілу низку маєтків – але чи вартувала отака «шкурка» настільки дорогої «вчинки»?! Адже заклики, адресовані колишнім одновірцям щодо переходу у віру схизматиків, не могли спричинити нічого, окрім холодного відчуження у кращому разі. Тоді як у гіршому – на все сімейство Немиричів чекала відкрита ненависть.

Невже Юрій не розумів цього, складаючи свою дурнувату відозву?! Бо покинути знесиленого невдачами польського короля Яна Казимира, щоб перебігти на службу до Карла Густава Шведського – це одне. Так багато хто вчинив і підстави для цього мав: адже його королівська величність не зміг вберегти вірних своїх васалів спочатку від козацьких шабель, а тепер – від Шведського потопа. За таке королю-невдасі варто «віддячити» переходом на бік

⁵⁹ Тут перелічені деякі засадничі догмати соцініянського вчення.

іншого правителя.

Натомість зміна релігії – це геть інше!!! Тепер родичі, друзі, знайомі, сусіди – всі відвернуться від вірян-відступників! Тому пані Ельжбета і насмілилася звернутись до пана Андрія Вишоватого, як до давнього, ще з часів юності приятеля свого чоловіка. Звернулася з єдиним проханням: зробити що завгодно і як завгодно... благати, тиснути, вмовляти, ляяти!.. Тільки б сталося диво! Тільки би пан Андрій намовив її чоловіка розкаятися і повернути все, як було раніше! Відкликати назад свою клятву відозву!.. Пояснити всім і кожному, що це – жахлива помилка!.. А ще краще – підробка. Справді, міг же хтось відозву підробити й від імені генерального писаря Юрія Немирича розповсюдити?! Звісно, що міг...

Отже, пані Ельжбета благала пана Анджея зробити все можливе й неможливе, аби тільки люди забули про це прикре непорозуміння – відозву. Благала, як тільки могла благати жінка, доведена до повного розпачу. Закликала пожаліти як не самого приятеля своєї юності, то бодай його нещасну родину. Відверто зізнавалася, що у цій скруті покладатися їй, нещасній, можна тільки на пана Анджея...

Пальці затремтіли, лист упав йому на коліна. Шляхетна пані Ельжбета сподівається на його допомогу – але що він може вдіяти?! Написати Немиричу?.. Саме так він вчинив минулого разу – майже три роки тому, коли цей, з дозволу сказати, сподвижник короля Карла Густава надумав розсилати до соцініян листи із закликами переходити на бік шведів. Причому тоді ним усе було сказано гранично чітко і зрозуміло: більше ніколи не пиши ніяких подібних листів іншим, бо в кожному з них міститься гірка краплина блекоти з келиха, призначеного особисто тобі.

Минуло всього лише три роки, й Немирич знов узявся за старе – за написання відозв. Тільки якщо минулого разу йшлося про зміну сюзерена, то тепер – про зраду шляхетно-виваженому вченню Фаусто Паоло Соціні. Й залагодити справу пропонується нікому іншому, як особисто онукові засновника соцініянського вчення. Хоча тепер...

Так, якщо чесно, тепер Андрій не хотів нічого й нікому доводити. Зовсім нічого! Ще три роки тому він відчув, що більше не може вважати Юрія Немирича своїм товаришем. Усе, що в юнацькі літа було – усе в небуття загуло. Вже тоді, на початку Шведського потопу замість товариша юності лишилась тільки зчужіла людина, генерал шведської кавалерії.

Хоча, попри упередженість, минулого разу Вишоватий взяв до уваги жахливу трагедію, яка спіткала родину Немиричів – загибель їхнього старшого сина Томаса. Він подумав, що це могло затьмарити розум нещасного батька, отож Юрій і утнув дурість. Якщо написати йому листа з роз'ясненнями, він отямиться...

Що ж, минулого разу це таки спрацювало. Але тепер?! За всі ці роки душевна рана мала би затягнутися. Час – це найвидатніший лікар, він виліковує зазвичай. Ну, не може дорослий чоловік і досі краяти душу через смерть дитини – не буває такого!!! Тоді чим можна пояснити нинішнє затьмарення розуму Немирича?! А якщо немає причини...

Так, у цьому разі Андрій просто не бажав знати, хто він такий – цей пан генеральний писар генеральної військової канцелярії гетьмана Івана Виговського. Вишоватий просто викреслив цього підлого мерзотника зі свого життя. Викреслив раз і назавжди. Тому навряд чи він чимось допоможе пані Ельжбеті в її сімейній скруті. Треба всього лише пом'якше відмовити їй – і все. І хай на тому окошиться.

А переконувати в чомусь Юрія Немирича?.. Андрій Вишоватий не знає такого. Не знав ніколи. І знати не бажає.

Околиці Лохвиці, 29 січня 1659 року

– Праворуч, хлопці!!! Праворуч заходьте хутко!!! Вони ж зараз ворота закриють!!! А-а-а!..

Утім, було вже запізно. Хоча правофлангові загони одразу посилили натиск, намагаючись охопити позицію супротивника, аби прорватися до воріт за спинами стрільців, маневр виявився запізним. Московити теж уторопали, чим загрожує прорив на правому фланзі, тому ворота негайно закрилися.

Це спричинило сум'яття в рядах стрільців, які все ще боронилися попід міськими стінами. Ті, які перебували в тилу, відкотилися назад, намагаючись вскочити у шпарину воріт, що

стрімко зменшувалась. Але спочатку на них полетіло згори каміння, потім у стрільницю висунувся сам воєвода Григорій Ромодановський, який ревнув щодуху:

– Назад, мерзото!!! – і завбачливо зник, бо негайно пара-трійка козацьких куль врізалася в товсті колоди стін зовсім поряд зі стрільницею. Отже, стрільцям не лишалося нічого іншого, як тільки гинути затиснутими між міцними фортечними стінами та загонами козацької й татарської кінноти. А хто не гинув від удару шаблею чи списом або ж намагався утекти – ставав здобиччю татар.

Багатючий ясир дістанеться сьогодні союзникам козаків! А все завдяки тому, що стрільцями вирішив пожертвувати сам воєвода Ромодановський чи хтось із московських князів, які замкнулися зараз за дерев'яними стінами Лохвиці... Майбутній долі татарських бранців не позаздриш, звісно. У глибині душі Немиричу було їх шкода. І можливо, по закінченні облоги він би навіть погодився викупити певну кількість бранців...

Але ж, з іншого боку, Юрій добре пам'ятав, що у європейських університетах, де йому довелося студіювати в молоді роки, всерйоз дебатовалися питання: чи можна вважати московитів християнами і чи є у них загалом людська душа?! Він і сам тепер бачив, що його давній трактат «Роздуми про війну з московитами» відображав реалії дуже блідо, кволо – лише наполовину, якщо не на третину! За останні півроку Немирич побачив стільки незбагнених речей, що...

От взяти хоч би нинішнє рішення воєводи Ромодановського: полишити на вірну смерть чи татарську неволю щонайменше сотню стрільців, аби лишень урятувати власну шкуру – як це зрозуміти?! Отак вони поведуться зі своїми – а з чужими що вчиняють!..

Ні, мабуть, московити – все ж таки не християни. Тому не стане Юрій викупляти їх з полону: нехай гинуть на галерах чи десь там у рабстві.

І як же вірно вчинив ясновельможний гетьман Виговський, що наказав скасувати Переяславські статті... Якщо півроку тому Гетьманщина була заплямована військовим союзом із цими бездушними нехристиями, то тепер угоду розірвано. А це означає, що земне царство справедливості на теренах Гетьманщини таки буде виплекано!

При цій думці зморшки на обличчі Немирича розгладилися. Він навіть відвернувся від стін Лохвиці, щоб не бачити, як татари в'яжуть полонених стрільців довгими вервечками. Навіщо псувати похмуро-безрадісною картиною прекрасні думки про майбутнє, що заволоділи ним... Адже згадав він, як у вересні уклалися Гадяцькі статті між Річчю Посполитою і Гетьманщиною. Ну все, тепер недовго вже лишилося. Десь навесні його королівська величність Ян II Казимир пообіцяв скликати сейм, де Гадяцькі статті неодмінно будуть затверджені, а тоді...

І тоді...

Гетьманщина офіційно перетвориться на велике князівство Руське, що очолюватиме триєдину федерацію з королівством Польським і Великим князівством Литовським. І великим канцлером новоутвореної триєдиної федерації стане він – Юрій Немирич. Й відтоді плекатиме державу-мрію – земне царство справедливості. До керівництва там допускатимуться лише кращі з кращих, закони писатимуться тільки й виключно справедливі!.. найсправедливіші у всьому світі...

Немирич вистраждав це майбутнє царство справедливості на цій святій землі. Вистраждав усім своїм життям. Не зламався, навіть втративши улюбленого синочка Томасика. Забув кохану колись дружиноньку Ельжбету заради того, щоб виконати заповіт Богдана Хмельницького й допомогти новому гетьманові Івану Виговському.

Утім, з його любим Томасиком сталося нещастя через нехлюйство його колишніх одновірців-социніян, а от Ельжбета сама в усьому винна: виявляється, вона насмілилась за його спиною звертатися до інших шляхтичів. Зокрема, попросила про так звану допомогу Андрія Вишоватого, бо вважала написані чоловіком заклики до аріян переходити у віру православну жорстокою помилкою... чи навіть виявом душевної хвороби!.. Хто би що не казав, але дружина не має жодного права вчиняти настільки ганебно зі своїм чоловіком! І яка ще ніжність можлива після отакої підступної зради?..

Господи Ісусе!!! Він вже стільки страждав – отже, заслужив побачити, як його мрія втілиться у життя! Чекати лишилося зовсім, зовсім недовго...

– Вельможний пане генеральний писарю!

Він здригнувся, виринаючи з полону омріяних думок у реальний світ, озирнувся ліворуч і побачив, як до нього підвели спішеного козака.

– Чого тобі?

Прибулець вклонився й подав йому запечатаного листа, мовивши при цьому шанобливо:

– Від ясновельможного пана гетьмана послання.

Немирич узяв простягнутого листа, зламав печатку, прочитав. Задоволено розсміявся, мотнув головою у бік готової до облоги Лохвиці й мовив:

– До нас на чолі козаків і татар наближається сам ясновельможний гетьман Виговський, який щойно виступив з Чорнух. Думаю, недовго лишилось московитам сидіти в облозі.

Присутні зустріли його слова задерикуватим сміхом і радіними вигуками. А Немирич подумав про те, що попри тугу за назавжди втраченим сімейним щастям, він все ж таки... Все ж таки спромігся бути щасливим! Ще б пак: тепер козаки виженуть завойовників-московитів не тільки з Лохвиці, але і з теренів Гетьманщини, Гадяцькі статті ось-ось будуть затверджені, посада великого канцлера майже у нього в руках. А власноручна побудова царства справедливості, служіння людям на високій посаді, написання справедливих законів – це теж неабияке щастя, що випадає далеко не кожному...

Утім, не все сталося, як гадалося. Лохвицю від московитів і справді вдалося звільнити, проте через невдачу облогу Зінькова успіхи армії Юрія Немирича у підсумку були зведені нанівець. Тож головне військо гетьмана Івана Виговського насамкінець повернулося на Правобережжя.

Оскільки остаточно вибити московитів з теренів Гетьманщини так і не вдалося, а цар московський Олексій Михайлович категорично відмовився визнавати денонсацію Переяславських статей, наслідки не забарилися. Навесні 1659 року кордони Гетьманщини перетнула 150-тисячна армія під проводом князя Олексія Трубецького...

Глава 14 70 кривавих днів

Конотоп, 21 квітня 1659 року

Полковник Конотопський і наказний гетьман Сіверський Григорій Гуляницький разом із почтом уважно спостерігав за московитським табором, стоячи на міській стіні. Хоча якщо чесно, назвати цю споруду стіною було важкувато: крутий земляний вал з палісадом на гребені, перед валом – рівчак... ото й увесь захист міста! Коли величезна армія князя Олексія Трубецького отаборилася під тим нещастям, що вельми умовно можна було іменувати «стінами» Конотопа, Григорій Гуляницький пошкодував, що ніхто з його попередників так і не спромігся звести довкола містечка пристойні мури. Та хто ж знав, що все обернеться саме отак, а не інакше?!

Тепер же спробуй встояти проти багатотисячної орди московитів. Втішало єдине: недарма це місто Конотопом назвали. Околицями тут можна досить безборонно їздити лише влітку, коли спека підсушить землю. Зараз хоча дощів немає, проте після танення снігів земля все ще насичена вологою – і в околицях міста особливо не роз'їздишся! Бо раптом через болотистий ґрунт коні загрузнуть, не кажучи вже про гармати...

Гармати, гармати... Що московити роблять зараз із гарматами?

Гуляницький примружився й почав придивлятися до того, що коїлося на півдні – там, де отаборилися московити. Проте густий вранішній туман заважав огляду. Ну, якщо так, то розпочати гарматний обстріл вони поки що не в змозі. І треба дякувати Богові, що звів сьогодні на землю такий щільний туман! Бо від третіх півнів вже скільки часу проминуло, а й досі не видно анічогісінько.

З іншого ж боку...

Так, якщо під прикриттям туману вони раптом полізуть долати частокіл!..

Пан полковник нетерпляче переступив з ноги на ногу, навіть здійнявся навшпиньках, намагаючись розгледіти все, що відбувалося за стіною сірої імлі, як раптом почув з-за плеча:

– От собачі душі! Моляться вони, чи мені це тільки здається?..

Озирнувшись, зрозумів, що сказав це один з вістових – молодий здоровань з його почту. А напевно, що моляться, собачі душі!!! І як він сам не дотумкав, що перед доброю битвою (якщо вона справді намічається сьогодні) належить як слід помолитися?! Вірно підмітив, молодець...

– Ти щось чуєш? – звернувся Гуляницький до козака-здорованя.

– Чую, пане, авжеж чую! – запевнив той. – Дячок там щось белькоче, причому і не по-нашому, й не по-польському.

– А по-московському ти розумієш?

– Досить кепсько...

– Хм-м-м...

Пан полковник прислухався, але тепер і йому здалося, що через завісу туману долинає тужливий спів дякона. Слів, щоправда, не розібрати, але ж саме у тому напрямі сховався за туманом московитський табір!

Щось надто рано вони сьогодні найперше богослужіння розпочали! Недарма це, ох, недарма...

– Так, тепер і я почув, – мовив Гуляницький. – А хто іще чує?

Козаки з його почту загомоніли наввипередки, підтверджуючи, що й їм чутно, як у таборі московитів дякон виспіває молитви.

– Ну, якщо так... тоді усі наші війська, що тільки в місті є, треба терміново на головній площі зібрати.

– Пане полковнику, то як ви гадаєте... – почав обережно молодий здоровань, який першим почув молитовний наспів московитського попа. Втім, Гуляницький лише грізно зиркнув на нього й наголосив:

– Про те я зараз думаю, що московський цар Олексій Михайлович стільки міст і містечок у Гетьманщині повипалював, стільки людей наших побив, що краще козакам на турецькій призьбі опинитися, ніж у московській хаті. Тож будемо битися, скільки сил вистачить. А про що іще думаю, зараз дізнаєшся не тільки ти один, але й усі інші. А для цього мерщій виводьте військо на центральну площу! Нумо, хутко!!! І щоб зайве не шумів ніхто, щоб тихо мені, тихо: адже повітря зараз сире, туман онде який стоїть – не варто московитам знати, що ми тут готуємось їх зустрічати...

Не минуло і півгодини, а пан полковник вже віддавав розпорядження окремим загонам. Це було зроблено дуже вчасно, бо на світанку, коли промені вранішнього сонця розігнали туман і розвиднілося остаточно, московити розпочали гарматний обстріл Конотопа – втім, не надто влучний. А ще через годину князь Олексій Трубецькой кинув своїх вояків на генеральний штурм.

Якби не застережливість Григорія Гуляницького, все могло би скінчитися значно гірше. Але козацькі загони встигли належним чином приготуватися до приступу жалюгідних міських укріплень, та й ядра московитських гармат не завдали великих ушкоджень ні дерев'яному палісаду, ані воротам. Тому хоча передовому загону супротивника і вдалося увірватися до міста, під вечір непроханих вояків все ж таки вибили назад, за земляну огорожу.

Нехай і з великими зусиллями, та все ж вибили...

У наступні дні (а потім і тижні) з невідомої причини князь Трубецькой до генеральних штурмів більше не вдавався, обмежившись переважно неприцільними гарматними обстрілами «по площах». Якщо ж і ставалися сутички, то тільки коли козаки самі виходили з-за міських воріт – як вони жартували, щоб трохи «розім'яти затерплі рученьки-ніженьки».

***Село Шаповалівка неподалік Конотопа,
24 червня 1659 року***

– Отже, кажеш, немає зараз князя Трубецького тут, під Конотопом?

– Немає, присягаюсь, як на сповіді, що немає!

- А чи не брешеш ти часом, воєводо?!
- Як можна, ваше...
- А чим заприсягнешся?
- Та хоч би власною головою, ваше!.. ваша милість!..
- Н-ну!..

Виговський замахнувся на бранця, той різко відсахнувся. Та в цю мить Немирич, який сидів упівоберта до ясновельможного, моргнув правим оком: мовляв, годі з цим, далі діяти треба, як домовилися!

Пан гетьман хрипко ревував: «И-и-их!!!» – доволі натурально вдавши роздратування, й мовив, підпустивши в голос розчаровані нотки:

– Шкода, сил для наступу у нас бракує, інакше я так погнав би звідси усіх вас, клятих собацюр недорізаних, що з ваших черев би на скаку чи на бігу усі тельбухи повипадали б разом з усім лайном вашим!..

– Ясновельможний, а якщо послати по допомогу... – з удаваною лагідністю заговорив Немирич і знов моргнув правим оком. Виговський миттю вибухнув новим криком:

- Та де ту допомогу візьмеш, га?! Де?!
- Ну, може, вістових послати по найближчих містечках та селах, щоб посполитих вони підняли...
- І це після того, як ми торік дейнек шаблями провчили?!
- Ну, може, хоч би хтось зголоситься!..
- И-и-их!!!

Виговський скочив з місця, пройшовся туди-сюди по хаті, потім зупинився і спитав Немирича:

- І коли ж ми нових дейнек назбираємо, як гадаєш?!
- Гадаю, ясновельможний, що днів зо два на це витратити доведеться. А можливо, і всі три.

Гетьман знов походив по хаті, потім зупинився просто перед Немиричем, різко рубонув рукою повітря й вигукнув:

- Гаразд, хай буде, як ти кажеш! За два дні назбираємо дейнек, а на третій нападемо на княжі війська, доки Трубецького з ними немає.
- Це мудре рішення, ясновельможний.
- Ну що ж, тоді так і вчинимо.

Далі звернувся до бранця:

- Цікаво було б дізнатися, повернеться князь Трубецькой через три дні чи не повернеться... Що про це думаєш, воєводо?
- Та звідки мені знати...
- А як гадаєш?
- Не знаю, ваше... ваша милість.
- А все ж?
- Ну-у-у... Навряд чи повернеться. Навряд.
- Отже, тоді через три дні, як я сказав!

Виговський задоволено посміхнувся, потім озирнувся на двері і, мотнувши головою у бік полоненого, мовив суворо:

– За цим воєводою наглядajte особливо, він нам іще згодиться. Якщо з ним щось станеться – з винуватця особисто шкуру спущу!!! А зараз приберіть його звідси.

Двоє козаків підійшли до бранця й вивели з хати назовні. Третьому гетьман зробив ледь помітний знак затриматися. Коли двері зачинились, між ними відбувся такий короткий діалог:

- Ти все пам'ятаєш, як треба з ним вчинити?
- Авжеж, ясновельможний!
- Коли?..
- Він втече десь опівночі.
- Добре. Дивись тільки, щоб не пізніше!
- Не переймайтесь, ясновельможний. Якщо я сказав...
- І щоб тільки цей бранець. Щоб ніхто більше.

– Все виконаємо, як наказано.

– Ну, тоді йди собі з Богом.

Коли третій козак полишив хату, Виговський звернувся до Немирича із запитанням:

– Ну, пане генеральний писарю, що ти про все це скажеш?

– Скажу, що все пройшло просто чудово, – Юрій обнадійливо кивнув.

– Отже, ти певен, що?..

– Так, ясновельможний. Поза всякими сумнівами, тепер Трубецької повернеться сюди.

Уяви себе на місці когось із полководців-московитів: одному з бранців хитрістю вдалося утекти з полону, повернутися до своїх і переповісти те, що він почув особисто від головного козацького полководця. А почув він, що на третій день цей зухвалець – козацький гетьман Виговський – збирається розбити московитів, тим самим знявши облогу з Конотопа. А тепер скажи: ти б повернув у московитський табір військо князя Трубецького чи ні?

– Але ж я сам сказав у присутності воєводи, що для удару у нас бракує війська!

– І водночас повідомив про намір поставити під свою руку посполитих.

– Усім зрозуміло, що у сутичці двох армій дейнеки – це тільки допоміжне військо...

– Тим не менш, якщо ти віддав наказ готуватися до атаки, то різниця у силах не така вже й велика. Отже, за рахунок свіжого набору дейнек ти намагаєшся принаймні зрівняти сили – от що я подумав би на місці полководців-московитів! Саме щоб не допустити цього, вони невідкладно пошлють гінця навздогін князю Трубецькому. Негайно – бо на ранок третього дня його військо має знов стояти під стінами Конотопа, щоб відбити твою, ясновельможний, удавану атаку.

Кілька хвилин Виговський напружено думав, наморщивши чоло і щось мугикаючи під ніс.

Потім заговорив знов:

– Ну що ж, пане генеральний писарю, припустимо, що все так і відбудеться. Але я все ж таки не розумію: навіщо нам домагатися повернення війська князя Трубецького, тим самим посилюючи ворожу армію? Якщо Бог зробив нам таку велику ласку – розділив ворогів, яких ми тепер можемо розбити поодиночі, навіщо знов поєднувати розрізнене?! У чім тут хитрість?

Немирич очікував цього запитання, тож із відповіддю не забарився:

– Насамперед, ми не знаємо, куди саме й як надовго подався звідси князь Трубецької. А раптом воєвода збрехав, і його вояки лишилися на місці?! Чи довіряєш ти його повідомленню остаточно?

– Та нібито...

– Отож: нібито! – генеральний писар здійняв праву руку з відстовбурченим вказівним пальцем. – Нібито віриш, нібито й ні... І вірно робиш, ясновельможний. А тому краще забаритися на пару днів, але бути точно впевненими, що князь Трубецької із військом повернувся під Конотоп.

– Але ж!..

– Тепер, до того ж, уяви собі: ну, так, насправді маємо достатню кількість війська, щоб і без всяких дейнек здолати московитів хоч зараз. Адже, окрім козацьких загонів, є ще охочекомонні зағони Потоцького та Яблонівського. Є у тебе також піхота Лончинського. Є сербські та молдавські найманці. Вже прибув з Криму на чолі тридцяти тисяч хан Мехмед IV Герай.

– Отже, можемо напасти на загарбників, не боячись поразки.

– Гаразд, нападємо. Але що станеться далі?.. А раптом бозна-коли і хтозна-звідки з'явиться князь Трубецької, щоб завдати нам неочікуваного удару в ту саму мить, коли ми святкуватимемо перемогу, але наші війська будуть геть виснажені щойно виграною битвою?.. Тільки уяви собі це, ясновельможний.

Виговський знов замислився й після тривалого міркування змушений був погодитися із генеральним писарем:

– Що ж, я і справді не уявляю, в яку бійку це виллється.

– А тому є сенс змусити московитів стягнути сюди усі свої сили! Ми будемо готові до цього й розіб'ємо їх. Після чого нам не загрожуватимуть раптові удари з тилу.

– А раптом вони розіб'ють нас?!

– Не думаю, ясновельможний. Адже на нашому боці – неочікувано велика для московитів

чисельність і... деякі пастки.

– Що маєш на увазі?

– Якщо роз'єднати їхні сили...

– Роз'єднати, он як?! – на обличчі Виговського було написано здивування. – Спочатку ми робимо все, щоб розрізнені московитські загони з'єдналися, потім знов роз'єднуємо їх. Щось я нічого не второпаю, заплутав ти мене зовсім, пане генеральний писарю!

– Немає тут нічого складного, – втішив гетьмана Немирич. – Місцевість в околицях Конотопа болотиста, перерізана річками і вкрита невеличкими гайочками. Робити тут засідки і водночас відтягувати сили супротивника у різні боки навіть дуже легко.

– А ти певен, пане генеральний писарю, що окремі загони московитів підуть урізнобіч, а не вдарять по нас усією спільнотою?

– Ясновельможний! Я впевнений, що принаймні частина цих військ точно залишиться під стінами міста й наздоганяти тебе не кинеться.

– А чому не всі?..

– Бо щойно вони повністю знімуть облогу, як Григорій Гуляницький вийде з обложеного міста і вдарить їм у тил. Отже, московитське військо розділиться щонайменше навпіл.

Утретє замислився Виговський, причому тепер мовчанка тривала найдовше. Нарешті зітхнув з полегшенням:

– Гаразд, пане генеральний писарю, переконав! Ох, який же хист маєш ти до різних хитромудрих витівок, скажу я тобі...

Немирич тільки-но хотів подякувати за похвали, як пан гетьман додав не надто тактовно:

– Але навіть такий розумака, як от ти, може втрапити в халепу. Приміром, із Гадяцькими статтями, що їх сейм безжально обкраяв, еге ж?..

Генеральний писар скривився так, немовби щойно кислиць об'ївся. Ще б пак! Він дуже пишався Гадяцькими статтями, укладеними минулої осені. Пишався не тільки тому, що у тих статтях був детально розписаний проект троїстої федеративної держави з Речі Посполитої, Великого князівства Литовського й Великого князівства Руського. Не тільки тим пишався, що Велике князівство Руське мало би стати провідним у цій троїстій федерації, а він, Юрій Немирич – канцлером Великого князівства Руського...

То лише оболонка, яку бачили всі, хто підписав Гадяцькі статті. Й тільки один Юрій Немирич бачив те, що було недоступне іншим: квінтесенцією як троїстої федерації, так і Великого князівства Руського мало би стати царство справедливості – втілена химера, за якою пан генеральний писар подумки ганявся протягом усього свідомого життя!

Саме на теренах колишньої Гетьманщини під дбайливим оком канцлера Немирича мали би бути ухвалені найсправедливіші у світі закони, яких світ ніколи не бачив. «Libertatem, Reverentia, Adiuvata, Fratrum»⁶⁰ – ось під яким гаслом розквітнув би справжній рай на землі! З часом Велике князівство Руське почало би приваблювати з усіх усюд найкращих інтелектуалів, найвправніших ремісників, найпрацьовитіших людей. Маючи Велике князівство Руське (велике вже не тільки за титулуванням, але й за значенням серед народів світу) за взірць, почалось би перетворення решти країн.

Справжнє Боже Преображення світу!..

Для втілення цього грандіозного плану в життя не вистачало однієї лише дрібниці: Гадяцькі статті мали бути затверджені сеймом, наміченим на травень року 1659-го від Різдва Христового. Юрій з таким нетерпінням чекав травня, так щиро вірив в успіх своєї справи!..

...що реальність виявилася аж надто вбивчою. Пихаті польські магнати абсолютно не перейнялися ні запальною промовою пана генерального писаря, ані досконало-прекрасними з усіх точок зору Гадяцькими статтями. Й обкремсали їх до невпізнаності, повикидавши з тексту всі новачі: і троїсту федерацію, і Велике князівство Руське, і канцлерську посаду. Коротше – геть усе, що наближало царство справедливості Божої на землі.

Після такої оглушливої поразки Немирич кілька днів поспіль прожив немовби у напівсні. З цього дивного стану пана генерального писаря вивела лише необхідність допомогти

⁶⁰ «Воля, Повага, Допомога, Братерство» (лат.).

Виговському розробити план кампанії із розблокування Конотопа. Дипломатичною поразкою ясновельможний гетьман не переймався. Хоча стан генерального писаря бодай приблизно уявляв, тому про спалюваний сеймом договір намагався не згадувати. За винятком поодиноких випадків – як-от зараз...

Утім, побачивши, як одразу ж засмутився Немирич, Виговський поквапився втішити його, як тільки міг:

– Ну, нічого, пане генеральний писарю, нічого страшного! От давай-но для початку скінчимо воювати, а тоді вже знайдемо час і сили, щоб на нових засадах Гадяцькі статті переукласти і через сейм їх таки проштовхнути! Зараз допомогти тобі не маю змоги. Сам знаєш: кляті московити Конотоп обложили, треба пана Гуляницького якось рятувати. А тому давай-но зараз обговоримо, де б нам засідки найкраще влаштувати?..

Почувши таке, Немирич спочатку здригнувся, потім спробував викинути з голови думки про жахливу поразку й мовив, трохи ніяковіючи:

– Так, ясновельможний, маєш рацію: насамперед, треба розбити армію московських зайд. Вислухай же мої міркування з цього приводу.

– Авжеж, пане генеральний писарю, слухаю тебе уважно...

Радилась ще довго. А на ранок гетьманові повідомили: посеред ночі один з полонених московитських воєвод незрозумілим чином спромігся розв'язати пута на ногах і руках, після чого втік. На що Виговський лише посміхнувся. І ясна річ – нікого з охоронців не покарав.

Околиці Конотопа, 27 червня 1659 року

Табір московитів жив звичайним вранішнім життям. У його частині, оберненій до обложеного міста, гармаші⁶¹ неквапом оглядали свої гармати, підносили і купками складали біля них ядра, бо невдовзі мав розпочатися черговий обстріл. В іншій половині табору готувалися відбивати можливу атаку козацького війська. Причиною підготовки до цього стала неймовірна розповідь воєводи Якова на прізвисько «Головня», якому пощастило вирватися з ворожого полону.

Нібито звільнившись від слабко затягнутих пут, він не спішив негайно втекти до своїх, а спершу вирішив розвідати, що там і як у козацькому таборі. Отак зовсім випадково й дізнався, що особисто гетьман Виговський збирається атакувати московитське військо. Здійснити напад на військо союзників-московитів, які прибули на терени Гетьманщини, аби нагадати зарозумілому козацтву, що воно не має жодних прав розривати Переяславські статті! Понад два місяці Конотопської облоги беззаперечно доводили, що полковник Гуляницький, який засів за жалюгідним палісадом цього містечка, в жодному разі не розумів свого союзницького обов'язку. Але якщо вже сам гетьман Виговський збирається їх атакувати, тоді!..

Щоправда, з підслуханого Яковом Головнею впливало, що у козаків бракує сил для нападу, а отже, вони не впевнені у перемозі. Саме для того Виговський відклав свою атаку на кілька днів, сподіваючись за цей час назбирати по довколишніх селах та поставити під свою руку озброєних реманентом селянок. Атакуватиме, тільки коли назбирає... й якщо назбирає.

Та в будь-якому разі, завдяки своєму мимовільному нишпорці, московські бояри тепер так само мали додатковий час на підготовку. Виходячи з підслуханих відомостей, вирішили терміново укріпити насипами південно-західну частину табору, бо козацька атака найімовірніше була би спрямована саме сюди. До того ж відрядили гінця навздогін князеві Трубецькому: якби його загін встиг повернутися, Виговський не мав би жодного шансу.

Московитам пощастило: все так і сталося, як гадалося! Загін, який під проводом Трубецького кілька днів тому вирушив з табору, таки повернувся сьогодні перед світанком. І нехай повернені вояки були вкрай виснажені цілодобовим, без сну й відпочинку прискореним маршем, це не мало особливого значення. Бо самої лише кількості московитів тепер мало вистачити для того, аби відбити бажання напасти на їхній табір навіть у найсміливішого у світі полководця! Що вже говорити про цих зухвальців-козаків, які тільки на великій відстані

⁶¹ Артилеристи (застар.).

сміливі, тоді як насправді...

Раптом загула земля, з північного краю табору долинув незрозумілий шум, потім – гучне кінське іржання. Коли ж зайняті приготуваннями до ймовірного бою вояки відірвалися від своїх справ і подивились туди, звідки долинали всі ці звуки, то побачили лише, як величезний кінський табун замість того, щоб мирно пощипувати травичку, мчить у відкритий степ з шаленою швидкістю, здіймаючи у повітря за собою хмару куряви.

Водночас з-за палісаду обложеного Конотопа почулися заповзяті вигуки, регіт і свист: таким чином вояки полковника Гуляницького вітали невдачу, що спіткала супротивника. А от уже й якийсь стрілець примчав з перекошеним від переляку обличчям, на бігу викрикуючи:

– Коні, коні!.. Чубаті коней у нас увели!..

– Що-о-о?! Коней?! Наздогнати!!! Негайно повернути!.. – наввипередки закричали бояри, прекрасно розуміючи, що без свіжих огирів і їхня кіннота, й артилерія почнуть програвати у порівнянні з козацькою армією. Проте тепер вже з південно-західного краю табору, від свіжонасипаних валів долинули розпачливі вигуки:

– Атака, атака!.. Чубаті наступають...

Що тут поробиш?! Довелося пожертвувати табуном добрих коней, бо якщо негайно не відбити озброєний удар на табір, наслідки можуть бути значно гіршими.

– Ваше сіятельство!

Князь Ромодановський озирнувся й побачив, що до нього підбіг Яків Головня – той самий воєвода, якому вдалося утекти з полону.

– Чого тобі треба?

– Ваше сіятельство! Там він, особисто!..

– Хто?!

Князь навіть перегнувся з сідла, щоб краще чути.

– Виговський, гетьман їхній!!! Я ж його бачив, коли...

– Виговський?!

– Так.

Від цього повідомлення князь Ромодановський впав у дикий захват. Отже, попри невдалий розклад сил, цей дурень вирішив особисто очолити своїх чубатоголових козачків, маючи нахабство сподіватися на успіх авантюрної атаки на заздалегідь підготовлені позиції хороброго війська московитського?! Ну що ж, гетьмане, зараз тобі кінець настане. Безславний кінець під стінами одного з твоїх жалюгідних містечок, саму назву якого забудуть вже через рік...

– Вперед, там особисто Виговський! – князь звівся на стременах і вказав вихопленою з піхов шаблею на південний захід. – Уб'ємо гетьмана, й чубатоголові самі дременуть від нас урозтіч!..

– А-а-а!.. – дружно підхопили його вигук усі, хто перебував поблизу. Й кинулися відбивати нахабну атаку самовпевнених козачків-чубатоголовців.

І зіткнулися дві армії: піший з пішим, кінний з кінним... Билися довго й заповзято, аж доки ближче до вечора козацькі лави не здригнулися й не почали дуже повільно, дуже потроху посуватися на захід.

– Вони відступають!!! Вперед!!! Ура-а-а!.. – зраділи московити і гранично посилили натиск. Та остаточно переламав ситуацію стрімкий кидок кінноти, яку вів особисто князь Трубецькой. Ось тоді нарешті хоробрі московити побачили голені потилиці чубатоголових козаків, які доволі безладно кинулися до єдиного мосту, перекинутого через річку Соснівку. А хто не встигав добігти до мосту – кидався у воду сам або спрямовував туди свого коня, намагаючись переплисти водну перешкоду.

Підсумок сутички був задовільним: чубатоголові ганебно втекли з поля бою, чим дуже потішили московитських бояр і воєвод. Щоправда, ані вбити, ані захопити у полон гетьмана Івана Виговського так і не вдалося, проте ніхто не заважав зробити це... ну, припустімо, завтра!

Отже, на недовгій військовій нараді було вирішено добре відпочити після славетної перемоги, а наступного ж дня відправити на правий берег Соснівки тридцять тисяч добірних вершників на чолі з боярином Семеном Пожарським: нехай знайдуть і одним хвацьким ударом перемелють чубатоголових боягузів! Решта вояків під проводом князя Трубецького мала

лишатися на місці, щоб не дозволити полковнику Гуляницькому і його людям навіть носа за міський палісад висунути...

Все складалося дуже вдало. Можна сказати, якнайкраще! Московити тріумфували, відчуваючи близьку перемогу.

Конотоп, 30 червня 1659 року

На честь зняття облоги щосили дзвонили усі дзвони, що тільки були у місті. Уперше за останніх сімдесят днів ворота розчахнулися добровільно, щоб прийняти своїх героїчних визволителів на чолі з гетьманом Іваном Виговським. Хоча ще позавчора...

...Зранку 28 червня московити перейшли до виконання плану, виробленого й ухваленого напередодні на невеличкій нараді: боярин Семен Пожарський повів своїх комонників⁶², щоб розтерти на порох чубатоголові боягузів разом з їхнім нікчемним ватажком. Але переправити тридцять тисяч кінноти по невеличкому місточку (та ще й єдиному на всю околицю) – завдання не з легких. Тож переправа зайняла мало не півдня. А доки знов пошикувалися на правому березі Соснівки, доки почали обережно рухатися вперед, за допомогою розвідників переконуючись у відсутності засідок у кожному зустрічному гайку, почало потроху сутеніти. Отже, у той самий день ніяких нових сутичок не сталося.

Утім, одна дуже важлива подія, що безпосередньо вплинула на долю десятків тисяч людей, відбулася саме тієї ночі – просто ні Семен Пожарський, ані будь-хто з його комонників навіть не підозрював про це! Хоча вирішувалися при цьому саме їхні долі: Степан Гуляницький (брат Григорія Гуляницького, славетного оборонця Конотопа) на чолі п'яти тисяч козаків прослизнув за спиною у московитів (непомітно, потайки, гайками-гайочками) до берега Соснівки. Скориставшись сутінками, козаки розібрали єдиний на всю околицю міст, після чого загатили у декількох місцях річище.

Обурена раптовим виникненням штучних перешкод Соснівка розлилася. Земля обох річкових берегів, як під час весняної повені, почала насичуватися вологою й поволі перетворюватися на справжнє болото. Сам же Степан Гуляницький розташував своїх людей уздовж річкового берега та в очікуванні ранку наказав добре замаскуватися, а потім відпочивати.

На світанку, щойно розвиднілося, передові позиції московитів були атаковані козацьким загonom, яким і тепер командував особисто гетьман Виговський. Очільник загону Семен Пожарський побачив у цьому знак долі. Адже це його дядько Дмитро Михайлович колись обезсмертив власне ім'я, врятувавши Москву від польської навали – що ж, тепер настає зоряна мить Пожарського-небожа! В усіх подробицях уявляючи, як він насадить на спис закривавлену голову козацького ватажка й повезе почесний трофей від міста до міста, щоб уся Гетьманщина знала, хто тут найвправніший воїн, боярин Семен Романович коротко наказав:

– Порубати всіх! Уперед!!!

Перебіг жорстокої битви спочатку нагадував позавчорашній наскок козаків на головний табір московитів: спочатку чубатоголові билися мужньо, потім здригнулися й почали дуже повільно відступати... відступати... відступати... Аж до самого укріпленого містечка Соснівки – «сухопутного тезки» річки, що протікала поблизу. Тут на московитів чекала перша несподіванка у вигляді свіжих, раніше не задіяних загонів піхоти й кінноти.

Але не встигли вони оцінити нову ситуацію, опинившись на околицях Соснівки, як у небо злетіло кілька стріл, обмотаних підпаленим клоччям. Не минуло й кількох хвилин, як на лівий фланг московитського загону налетіла стрімка татарська кіннота. Второпавши, що нібито «боягузливі» чубатоголові козачки були всього лише ласою принадою, насправді ж заманювали їх у пастку, де на них чекало набагато чисельніше зведене військо, Семен Пожарський віддав наказ негайно відступати.

Московити кинулись назад – і несподівано для себе наскочили на п'ятитисячний загін

⁶² Вершників (застар.).

Степана Гуляницького!!! А ці вояки звідки взялися в самісінькому тилу?! Як чубатоголові телепні спромоглися проскочити туди, де їх навіть бути не могло?!

Тепер московитів охопила справжня паніка. Вони кинулися урозтіч. Та навіть ті, хто, уникнувши гострих шабелів і списів, таки прорвалися до річкового берега, врятуватися не зуміли: міст через Соснівку загадковим чином зник, сама ж річка чомусь розлилася, немовби у весняну повінь, а земля під ногами перетворилася на суцільне болото, у якому загрузали коні й борсалися люди... яких безборонно розстрілювали козаки – з рушниць, татари – з луків... Щоб не загрузнути в болоті самим, останні вважали за краще пристрелити чергового московита, а не забирати його в полон як ясир. Тому загиблих було багато, надзвичайно багато!..

Тих, хто встиг здатися на милість переможців, зібрали на сухій місцині. Тут було багато московитської знаті: Бутурлін, Куракін, Львов, Ляпунов, Скуратов... Усі вони були спроможні заплатити за своє звільнення щедре відступне, й козаки разом з татарами задоволено потирали руки.

Ймовірно, викуп вимагали б і з князя Пожарського, проте він відмовився ставати на коліна перед самим Мехмедом IV Гераєм – кримським ханом, який особисто очолив атаку своїх вершників під час сьогоднішнього флангового удару. Більше того, роздратований фатальним невезінням Семен Романович плюнув ханові в очі й вигукнув:

– Ніколи московський боярин не стоятиме на колінах перед нечистим магометанським псом!..

Наступної ж миті у повітрі саянула крива шабля, й голова непоштового боярина покотилася по землі.

– Він не вмів програвати, не шанував супротивника. Так поводить не воїн, а м'ясник⁶³. Втім, усі вони лише м'ясники... Тож нехай стануть рабами ті, хто вижив! – наказав Мехмед Герай, витираючи закривавлений клинок об одяг щойно вбитого боярина. Потім додав, вказуючи на одного з бранців: – А тобі сьогодні пощастило. Ти зараз візьмеш голову цього негідника, відвезеш на лівий берег та віддаси тамтешньому вашому очільникові. Скажеш, що то є мій особистий подарунок...

– А може, не треба цього робити? – засумнівався Іван Виговський.

– А мені така витівка навпаки подобається, – підтримав хана Юрій Немирич. Звісно, того дня генеральний писар бився пліч-о-пліч з гетьманом, бо неодмінно хотів долучитися до реалізації плану розгрому війська загарбників, у найменших дрібницях розробленого під час перебування в Шаповалівці.

Відправивши «даруночок» князеві Трубецькому й порахувавши трофеї, союзники зайнялися наведенням тимчасової переправи – адже треба було покінчити з другою частиною московитського війська. Та коли під вечір перейшли на лівий берег Соснівки, з'ясувалося, що битись немає з ким: налякані кривавим дарунком – відрубаною головою князя Пожарського – і зрозумівши, що половина їхнього війська (переважно добірна кіннота) безславно загинула, князі Трубецької і Ромодановський терміново зняли з Конотопа облогу й прискореним маршем попрямували на північний схід, у бік кордону з Московією.

Зрозумівши значення раптової втечі супротивника, Григорій Гуляницький ледь устиг вивести своїх козаків за ворота, щоб зчепитися бодай з ар'єргардом відступаючого війська, де пленталась артилерія. Не забув пан полковник і про обоз: адже там московити везли добро, нагробоване по всій Гетьманщині... Своє треба назад повертати, аякже!

Наступного ж дня Іван Виговський на чолі переможного козацького війська урочисто в'їхав до Конотопа, нарешті позбавленого тривалої облоги.

Разом з гетьманом вулицями звільненого міста їхали генеральний писар Юрій Немирич і Переяславський полковник Тимофій Цецюра. Обидва брали участь у славетній Конотопській битві. Й обом судилося стати головними дійовими особами справжньої трагедії, що невдовзі розігралася на теренах Гетьманщини.

⁶³ «М'ясник» тюркською та кримськотатарською – *kasap*. Є версія, що саме від цього слова походить зневажливий етнонім «кацап». Таким чином, він протиставляє бездуховного «м'ясника» шляхетному воїну.

Глава 15

Куш сріблом, куш міддю...

Переяслав, липень 1659 року

Теплим літнім ранком на головній міській площі вирував ярмарок. Строкате людське море повільно розтікалося уздовж широких базарних рядів. Все розмаїття товарів змішалось в різнобарвному райдужному калейдоскопі. На базарній площі височіли гори яблук, сливові й ягідні розсипи, плетені стіни з кошиків і вигадливі замки з різнокаліберних діжок... Трохи далі – рибний ряд: риба свіжа, солоня, в'ялена так і вилискує лускою на сонці. Тільки глянь!.. Збоку примостився замузаний хлопчина, який намагався розкласти на приступці свій товар – живих раків, що розповзався під руками.

Далі – молочні ряди, заставлені мисками й горщиками з білосніжним молоком, вершками, сирами.

Ковбасні ряди: смачні низки і кільця, тельбухи й величезні окости, язики й голови викладені акуратними рядками. А сало, смачнющє сало!.. При одному лише погляді на нього аж слинка тече! Свіже, солоне, прокопчене в червоному або чорному перці, або з часничком... Ошатно вдягнені пишногруді селянки голосно підкликали покупців, ненав'язливо демонструючи себе і свій товар. Як же у такої красуні та й не скуштувати шматочків смачненької ковбаски, спритно відрізаний спеціально для тебе на пробу, а потім не замислюючись купити у неї пару кавалків шинки або ж кільце домашньої кров'янки!..

От саме у цьому веселому місці до полковника Цецюри і причепився, немовби той кліщ, цей брудний обірванець-прочанин Методій – високий і худий пройдисвіт з невеличкою торбинкою за плечима. І згинався він під вагою цієї торбинки, начебто верба плакуча над водою. А що вже про себе тільки не розповідав!.. Вірніше, говорив звичайні речі, але як дивно!.. Мова його нагадувала доповідь професійного вояка: чітка, з усіма подробицями...

Чим довше прочанин ходив за Цецюрою, тим краще пан полковник розумів, чому Методій приліпився саме до нього, а не до якоїсь особи духовного звання Михайлівської церкви⁶⁴. Прочанин пояснював свою причепливість досить просто: мовляв, чув від людей, що Тиміш Цецюра родом з Валахії – от і вирішив дізнатися, як у тих далеких землях справи зі святими місцями?..

Зрештою, Цецюрі набридли нудотні просторікування прочанина, і він мовив доволі сухо:

– І все ж таки скажи, людино Божа, чому мені спокою не даєш?

– Я хотів довідатися у вас, пане полковнику, про Верзерештський монастир⁶⁵...

– Щось я не чув про цей монастир, – спокійно парирував Тиміш.

– Ти не чув, пане полковнику, зате я нещодавно побував на руїнах славетного Верзерештського монастиря, тоді...

– Тоді скажи мені нарешті правду, чоловіче Божий.

Прочанин посміхнувся якось дивно, зміряв пана полковника оцінюючим поглядом і заговорив набагато тихіше, майже зашепотів:

– Отже, розкусив ти мене. Що ж, Тимофію, привіт тобі від дяка Дементія Миновича...

Різким жестом Тиміш наказав йому замовкнути, швидко озирнувся (чи немає поблизу

⁶⁴ Нині – найдавніша споруда Переяслава-Хмельницького. Михайлівська церква, спроектована в стилі українського бароко, була збудована в 1646 році, однак різні роботи тривали тут аж до 1666 року. Згодом стала частиною Михайлівського монастиря.

⁶⁵ Найдавніший на території сучасної Молдови, уперше згаданий у грамоті господаря Олександра Доброго від 25 квітня 1420 року. Невдовзі після цього монастир був пограбований татарами й занепав, а відновили його тільки в 1770 році протоієрей Костянтин Мекереску і його батько – священник Власій, який прийняв чернецтво під іменем Варлаама.

випадкових перехожих) і мотнув головою:

– Підемо до мене.

По дорозі думав, що відтоді, як государ московський Олексій Михайлович заснував Приказ таємних справ⁶⁶, багато чого в його, Тимоша Цецюра, службі перемінилося. І тим виразніше зміни відчувалися, коли після нетривалого керівництва Федора Ртищева на посаду дяка повернувся фактичний засновник Приказу – Дементій Минович Башмаков⁶⁷. Суворішими порядки стали, відчутно суворішими. І «гостей» з Москви з різними завданнями частіше надсилати стали. Зате легенди посланців, взагалі-то призначені для сторонніх вух, дотепер складаються не надто правдоподібно, деякі речі на ходу виправляти й доопрацьовувати доводиться. І це погано, так працювати зовсім не годиться!..

– До чого було влаштувати всю цю виставу? – досить різко запитав Цецюра в удаваного прочанина, коли вони закрилися вдвох у світлиці будинку пана полковника.

– А що ж ти хотів, Тимофію Ярмоловичу? – здивувався Методій, стомлено опускаючись на лаву біля стіни. – От тільки уяви на хвилинку: з'явилася в Переяславі людина Божа, яка з далеких земель прийшла. До справ війни й держави мандрівник цей жодним чином причетний не був – проте відразу ж прийшов до переяславського полковника Тимоша Цецюра, усамітнися з ним і довго про щось говорив... Скажи, хіба ж це не підозріло?

Пан полковник замислено промовчав, а удаваний прочанин закінчив:

– Отож бо, що підозріло, і навіть дуже! А коли я за тобою походив півдня в усіх на очах, то люди запам'ятають зовсім інше: прийшов до Переяслава із Замосковного краю чоловік Божий, дізнався від людей, що полковник Цецюра родом із Цецори, що в землі Валаській. Після чого уїдливий прочанин за паном полковником цілий день увивався і настільки зворушив пана полковника розповідями про рідні місця, що той прийняв мандрівника у власній оселі. І ніхто нічого не запідозрить щодо нашої зустрічі.

Обміркувавши почуте, господар будинку нарешті відповів:

– Що ж, мабуть, ти маєш рацію, Методію... чоловік ти Божий, посланець Приказу таємних справ. Викладай же, із чим насправді з'явився, а потім вже й повечеряємо. Ти за день зголоднів, мабуть?

– Зголоднів, не без цього, – погодився прочанин. – Але є справа важливіша, тому спочатку розберемося з дорученням Дементія Миновича.

Із цими словами він зняв шитий пас, уважно пошукав непримітну нитку, надірвав її в певному місці й витягнув пергаментну цидулку.

– Ось, почитай оце, а я відпочину трохи.

Поки Цецюра уважно вивчав депешу, час від часу перевертаючи її, мугикаючи й посміхаючись, Методій ліг на лаву, поклав під голову торбинку, з насолодою витягнувся і прикрив очі.

– Що тут скажеш?.. Справді, настільки складну справу мені доручають уперше, – мовив пан полковник, закінчивши читання.

– Зате, Тимофію Ярмоловичу, й винагорода щедрa, і слава вічна тобі забезпечена, можеш не сумніватися.

Методій відкрив очі, знову сів на лаві й, витримавши невеличку паузу, з легкою урочистістю в голосі прорік:

– Головне, щоб нинішній гетьман Іван Виговський влади зрікся.

– Що-о-о?! – Цецюра навіть відсахнувся від несподіванки.

– Стривай, Тимофію Ярмоловичу, не гарячкуй. Власне кажучи, що тобі зробити потрібно, у прочитаній тобою вказівці повністю й докладно розписано. Та й Дементій Минович, мабуть, не дурень, щоб доручати тобі речі нездійсненні. Хіба не так? У нас там, у Приказі, як відомо, все дуже добре обмірковується, перш ніж на папері викладатиметься... Усунення ж гетьмана стане неодмінним результатом твоїх дій. Скинути Виговського – це наша загальна мета, й

⁶⁶ Це сталося в 1654 році.

⁶⁷ Це сталося в 1657 році.

заради її досягнення...

– Ні, гетьман від влади зараз не відмовиться, нереально це! – махнув рукою Цецюра. – Виговський тільки-но армії Трубецького, Ромодановського й інших князів ущент розгромив, облогу з Конотопа зняв. Про нього по всій Гетьманщині зараз така слава котиться, що...

– Але й ворогів, і заздрісників у Виговського теж чимало. По-перше, далеко не всі задоволені тим, що гетьман Переяславські статті скасував і з царством Московським відносини порвав. Давай порахуємо: це раз.

Уявний прочанин витягнув уперед розчепірену жилаву п'ятірню й загнув один палець.

– По-друге, Виговський вже надто високо злетів. Навіть поляки почали замислюватися, а чи потрібна взагалі Гетьманщина?! Вони хочуть бачити на чолі козацької держави людину слабку, безвільну. Отже, вважай: два.

Він загнув другий палець.

– Далі, нинішній гетьман заходився активно перетягувати на свій бік колишню шляхту. Зрозуміло, при цьому шляхетські привілеї вписуються в чинну систему законів Гетьманщини. Важливо зрозуміти, що тим козарлюгам, які тільки вчора з панами на смерть рубалися, сьогодні не надто подобається опинитися з ними в одній запряжці. Отже, вважай: три.

Після цих слів був загнутий третій палець.

– І нарешті, у Виговського з'явився надійний помічник і порадник: Юрій Немирич. Ти, Тимофію Ярмоловичу, недавно повідомив нам, що саме він брав діяльну участь у розробці плану, що дозволив Виговському зняти облогу з Конотопа. Адже так?

– Так, Методію. Все так і є.

– А раніше той-таки Немирич підготував текст Гадяцьких статей, у яких окреслив ідею триєдиної федерації на чолі з Великим князівством Руським – тобто, з нинішньою Гетьманщиною. Подейкують, нібито тепер без цього Немирича гетьман Виговський і кроку ступити не може. Так?

– Саме так.

– І взагалі, незважаючи на шляхетське походження, Юрій Немирич таки зумів зробитися не тільки найвідданішим радником гетьмана Виговського, але й у верхівку козацької старшини втертися.

Методій загнув четвертий палець і пояснив:

– Тому прибравши Юрія Немирича, можна усунути й самого Виговського. І це має стати своєрідним сигналом для решти козаків: необхідно очистити лави козацької старшини від тих панів магнатів, які примазалися до вас, учорашніх бунтівників!

Отже, Тимофію Ярмоловичу, можеш тільки уявити, наскільки величезна і приємна винагорода на тебе чекає. Як не зумієш впоратися із завданням, то й без тебе впораються, бо охочі отримати величезні почесті знайдуться!

Методій загнув останній палець, стиснув міцно кулак, повертів ним перед носом Цецюри й додав:

– Генеральний писар – це не гетьман, його дістати значно легше. Тому, Тимофію Ярмоловичу, дій, як тобі діяти велено. До речі, ми окремо попрацюємо з деякими козацькими отаманами, і найближчим часом Виговського очікує досить неприємний сюрприз⁶⁸... І він здасться. А якщо гетьманом стане інша людина, а не Виговський...

– А хто тоді? – не втримався від запитання Цецюра. Однак Методій поспішив охолодити його допитливість:

– Не наша з тобою це турбота, Тимофію Ярмоловичу. А оце тобі на допомогу, – тримай-но...

Удаваний прочанин встав з лави, шаркаючи по підлозі стомленими ногами, дбайливо узяв

⁶⁸ У липні-серпні 1659 року вінницький полковник Іван Сірко на чолі запорожців несподівано напав на Крим і завдав нищівну поразку союзникам гетьманського війська – кримським татарам під Аккерманом. Козацьке військо, немовби руйнівний смерч, пройшлося степовим Кримом, що примусило кримських татар терміново повернутися додому. Таким чином, Іван Виговський несподівано втратив прекрасну численну кінноту. Безумовно, це не тільки позначилося на боєздатності гетьманських військ, але й послабило позиції Виговського як гетьмана.

із лави брудну, потерту в далеких мандрах торбинку, витяг з неї полотняний мішечок, і з крестанням опустил на коліна пану полковнику.

– Ох, і втомився ж я, Тимофію Ярмоловичу, доки тягар отакий сюди на горбу пер! Але що ж поробиш, якщо служба така?.. Однак, слава Богові, муки мої тепер не будуть даремними. Це тобі згодиться, щоб людисьок на бунт підбити. Людці на таку приманку дуже й дуже ласі, сам знаєш.

Коли Цецюра розірвав мотузку, якою був зав'язаний мішечок, з нього просто на підлогу посипалися срібні монети...

Околиці Переяслава, початок серпня 1659 року

Літо було тривожним. Одне лихо змінювалося іншим: після справжньої навали на посіви незліченних полчищ сарани настала просто небувала посуха. І начебто цього було мало, то ще й конокради примудрилися викрасти кількох кобилиць просто з-під носа дозорців місцевого гарнізону!

Однак на початку серпня почалося таке, що всі попередні лиха здалися справжніми дрібницями. Після кількох випадків зникнення худоби зникли двоє здорових чоловіків! Невдовзі по тому в сусідньому лісі були виявлені розідрані на клапті овечі шкури, а потім і задушені люди із рваними ранами на шиї. Це неабияк розбурхало всю околицю, особливо непокоїлися селяни.

– Не звірині це зуби, ох, ніякі не звірині! – бідкалися старожили. – Чи не відьма завелася в тутешній місцевості часом? Або може, перевертень-вовкулака бешкетує, худобу ріже, людей убиває?..

Смертельно перелякані селяни майже перестали ходити в ліси за грибами і ягодами, силець і капканів ніхто не ставив. З огляду на бідний врожай могло дійти до чогось гіршого.

Серед інших, останні події дуже погано позначилися на Остапі – одному з місцевих жителів. Пристаркувата матінка благала сина не ходити по лісах: мовляв, якимсь перебудемо, тільки б хлопець собою не ризикував... Звісно, він пообіцяв, однак слова свого не дотримав. Адже у голодні часи обирати не доводиться. Тому, прихопивши лук зі стрілами, він потайки ходив за дичиною. Та й спокійніше в лісі з луком... хоча він – не шабля й навіть не рушниця, ясна річ. Але все-таки бодай щось! А для полювання на невелику дичину – взагалі річ незамінна.

Якось вже ближче до вечора занесло Остапа на невеличке болотце. А тут на волохатих купинах, як не дивно, безліч грибів і ягід уродилося – просто гріх не зібрати! Окрім того, стара матінка дуже просила синочка принести їй принагідно звіробою. І цього разу повертаючися з болота через ліс, на невеликій галявинці Остап помітив заповітні жовті квіти. Як же він міг не зібрати їх для старенької матері?..

Відчуття тривоги з'явилося в душі не одразу. Спочатку стихився пташиний гомін, потім пискнула самотня синиця... хруснула гілка... кркнула качка на далекому болоті... цвікнула сорока, зареготала на весь ліс наполохана сойка і також замовкла... Що б це могло означати?!

Остап нічого не обмірковував, просто зібраний звіробій та кошик із грибами й ягодами опинилися на землі, тоді як руки вже самі собою тягнулися за тугим луком... Ще б пак: недарма ж старі мудрі люди подекують, буцімто страшний звір в їхніх місцях з'явився – людей вбиває, але не їсть! Кров людська таким тварюкам потрібна, щоб вижити: нею перевертні рани свої мерзенні лікують...

Ліс останнім часом став небезпечним. Краще послухав би він матінку і не ходив куди не треба. Тим паче, проти ночі... Але тепер тікати пізно. Остап відчував: звір десь поблизу! Доводилося просто чекати...

Доки тривало очікування, юнак навіть про час забув. Між тим вогненний диск сонця торкнувся верхівок гіллястих дерев, пірнув за обрій і зник. У темряві, що наступила, усе зникло, розчинилося, вже не було видно навіть жовтих зірочок звіробою, яскраво-червоних ягід і білих ніжок товстеньких боровичків, що лежали просто перед Остапом. А він, зачайвшись, усе слухав, слухав... І чув не шелестіння вітерцю в гілках молодих дубів, а тільки тріскотіння гілок, що

ламалися, і гучний подих звіра, що повільно наближається.

А можливо, і не одного...

Чудовисько просувалося необережно, проте упевнено. Причому прямувало просто до болота. Можливо, почуло присутність припишклого Остапа?! Може, його кривці захотіло скуштувати?! Ну, тоді нехай стріли скуштує: матінка кожну з них заговорила...

Шкода, звіра дотепер не видно! Йде він якось дивно. Може, поранений?..

Судячи зі звуків, чудовисько продовжувало наближатися. Тепер вже не тільки слух, але й зір в Остапа також загострився, тоді він почав розрізняти розмиті тіні в густому тумані. Руки напружилися, тятива лука натяглася... От-от стріла свою смертоносну пісню просвистить!..

Але тут на небі з'явився місяць, одна за іншою почали спалахувати зірки. Поступово зовсім розвиднілося... і виявилось, що ніякого звіра зовсім не було! Зовсім не звір це і не звірина зграя – цілий загін людей пробирався крізь ліщину!!!

Остапове серце забилося рівно, він розслабився, прибрав стрілу, тятиву лука відпустив. Недалеко перед ним із заростей ліщину виринув один чоловік, потім другий, третій... Юнак навіть перехрестився з радощів: «Ух! Слава Господу! З людьми можна спільну мову знайти, тим паче з такими».

Незнайомці були всі як один ставними й високими – на голову вищими від Остапа, ширшими у плечах. Молоді й недосвідчені, а тому безпечні. Справді, чув він їх вже давно, трохи пізніше помітив, вони ж його не бачили дотепер, на відстані десятка кроків – усе в землю вдивлялися, нібито шукали чогось. Вдягнені смішно: сорочки з косим коміром, штани куці, взуті бозна у що, на головах чи то млинці, чи то вареники якісь. У кожного на плечах невеликий мішок, чоботи нові за спиною висять, у руках замість зброї – сокири, вила, коси й важелісні дрючки. Говірка дивна, наполовину незрозуміла... Сперечаються чи то через овець, чи то людей... Усе якогось Веділова та Башмакова згадують... Скільки ж їх тут?! Напевно, десяток або десь близько того... Інші, мабуть, за цими позаду лісом плутають...

Остап вирішив, що треба якнайшвидше бігти в гарнізон і пана полковника повідомити про чужинців, що переховуються в лісі!

Або...

Руки немовби самі собою, незалежно від його волі повернули стрілу назад на лук, щосили натягнули тятиву. Потім повільно відпустили. Натягнули – відпустили. Натягнули – відпустили...

Остап дуже хотів негайно ж випустити в чужинців кілька стріл, щоб одразу, на цьому самому місці покласти незваних гостей мертвими. Однак він вагався, вчасно згадавши настанову покійного батька: «Негоже, синку, грати людським життям, навіть якщо це життя злодія й убивці! Не по-людському це». Тому почекавши, доки чужинці пройдуть повз нього і заберуться геть, юнак знов повернув стрілу назад у сагайдак, підібрав звіробій, кошик із грибами й ягодами та крадькома подався у напрямі Переяслава.

У гарнізон прибіг тільки над ранок й одразу ж почав наполегливо вимагати, щоб його без затримки провели до пана полковника. Розбуджений галасуванням вартових і незваного відвідувача, Тиміш Цецюра миттєво виріс у дверях свого будинку й вигукнув, звертаючись до охоронців:

– Що за гвалт ви здійняли зрання?!

– Та от, пане полковнику, прибіг до нас оцей селяк неотесаний, – один з охоронців вказав на Остапа, – й тепер до вашої милості допуску вимагає!

– І що ж у тебе за справа така, що до мене рвешся?! – суворо звернувся Цецюра до непроханого прибульця.

– Я, пане полковнику, до вашої милості...

– Ну?!

– Я, пане полковнику, на болото по гриби ходив, то на зворотній дорозі в лісі таке побачив, таке!..

– Ану цить!!!

Від несподівано різкого окрику пана полковника всі сторопіли. Скориставшись загальною розгубленістю, Цецюра схопив юнака за руку, потягнув у свою хату і вже там наказав:

– От тепер розповідай!

– А що ж іще розповідати? – юнак ще досі не отямився від несподіваної витівки пана полковника.

– Розповідай, що ти бачив там, у лісі?

– У лісі, пане полковнику, зовсім не перевертень ховається, а загін чужинців...

– Що-о-о?!

– Чужинці там, пане полковнику! Чоловік з десяток...

– Звідки тобі це відомо?

– Сам бачив.

– Що саме ти бачив?

– Розмовляють дивно, не по-нашому. Вдягнені теж не по-нашому. Отак...

– Зброя є в них?

– Немає, лише тільки реманент.

– То, може, це дейнеки якісь?

– Не дейнеки й не селяни, а козаки.

– Звідки знаєш?

– Відчуваю...

– Ах, відчуваєш!..

«Це добре, що тільки відчуваєш, а не знаєш того напевне», – подумав Цецюра з полегшенням. Але наступні слова селянина змусили його мимоволі здригнутися:

– Лаються вони дивно, пане полковнику! І все якогось Башмакова й Веділова згадують...

«Веділова згадували?! Добре, що не знаєш ти, селюче, про кого насправді говорили чужоземні вояки. І взагалі не уявляєш, хто такий Деділов», – з полегшенням подумав пан полковник. Слідом за тим подякував Остапові та легенько підштовхнув до дверей, мовивши:

– Дякую, ти молодець! А тепер іди собі з Богом, далі ми самі, самі...

– Їх упіймати треба й покарати!.. – почав Остап.

– За що ж карати? Заблукали люди...

– Заблукали?! Та що ви таке говорите, пане полковнику?..

– Так, заблукали. Упіймаємо їх і назад відправимо, звідки вони прийшли.

– Пане полковнику!..

– Все, все, тепер це не твій клопіт! Ти свою справу зробив, заспокойся.

Але Остап ніяк не вгамовувався:

– Пане полковнику, я все зрозумів! Це не перевертень, це вони худобу викрадають, вони людей вбивають!.. Упіймати їх треба...

– Гаразд, гаразд, отак і станеться! А ти додому йди собі, юначе.

Із цими словами Цецюра нарешті виштовхав упертого селюка зі своєї хати та звернувся до козаків, які чекали назовні:

– Виведіть його за межі гарнізону, а потім повертайтеся і збирайте всіх. Через півгодини говоритиму з вами.

Коли козаки нарешті вивели настирливого селянина геть з розташування гарнізону, Цецюра повернувся до себе, повалився на лаву і глибоко замислився. Отже, саме так і розпочалося те, про що Дементій Минович Башмаков написав у посланні, принесеному уявним прочанином Методієм кілька тижнів тому. Отже, отак воно все виглядає: з'явитися непомітно й насамперед паніку серед селян посіяти! Мовляв, перевертень худобу ріже, кров по ночах з людей п'є... А потім козаків чи стрільців дейнеками перевдягнути, щоб ніхто нічого не запідозрив...

Що ж, розумно, дуже розумно! На погляд непосвяченого у таємницю, це ніякі не козаки, ніякі не стрільці – селяни озброїлися реманентом і збунтувалися! Наприклад, через сарану. Або через посуху. А бунт бидла – це справа така: тут почнуть вивалювати свої претензії усі, хто правлінням гетьмана Виговського незадоволений. Після чого не сам лише генеральний писар загинути може... А якщо ясновельможному гетьманові відтоді не можна буде на плече генерального писаря обіпертися...

Так, розумно Дементій Минович придумав, дуже розумно!

Тільки в одному заковика: з Василем Золотаренком як бути? Він же, напевно, весь гарнізон на захист влади гетьманської кине!.. Неодмінно!..

Хоча...

Хоча, подумав Цецюра, доки Хмельницький живий був, то булаву гетьманську хотів залишити не кому-небудь, а тільки синові Юрасику. Що ж до Сомка й Золотаренка, то на них старий гетьман не розраховував. І не тому, що люди вони погані, а тому, що не поступляться один одному. Бо якщо один з них булаву одержить, то інший негайно відняти спробує. І тоді розколють вони козацтво навпіл, а разом з тим і саму Гетьманщину розірвуть. Допустити цього ніяк не можна. А Юрасик малий ще для булави...

Тому-то й вибрав Хмельницький наступником писаря свого генерального Виговського. А Василь Золотаренко, напевно, дотепер мрію про булаву плекає, тільки не каже нікому! Причаївся й мовчить. Напевно, так...

Треба б у такому разі із Золотаренком переговорити, переконати його, що після Хмельницького він мав стати гетьманом, а не цей нездара – генеральний писар Виговський. Отже, проти нинішнього гетьмана збунтуватися – однаково що волю самого Хмеля виконати! Блага справа... Та й немає необхідності йому самому бунт піднімати: вчасно дейнеки з'явилися – на них усе можна списати. Залюбки!..

Одне погано: якщо в засланих «дейнеках» навіть місцевий селянин з десяти кроків чужинців вгадав... Зле це! Ох, і зле...

Ну, але що вже поробиш?! Головне, Дементій Минович через Методія грошенят надіслав багацько, не поскупився. А з грошиками будь-який бунт розпалити можна. Тут головне – бидлу пригорщу срібла вчасно підкинути – і справу зроблено! Бидло зараз неврожаєм і податками вимотано, тож не тільки проти генерального писаря повстане, але й проти гетьмана Виговського з усім його оточенням, разом узятим. А якщо булава в руки Василю Золотаренку впаде, Яким Сомко її відразу відняти спробує.

І тоді прощай, Гетьманщино! Ти програєш...

До речі, спертися на татар Виговський також не зуміє. І тут усе сталося, як пообіцяв Башмаков: не поставивши нікого до відома щодо своїх планів, вінницький полковник Іван Сірко раптом відправився грабувати Крим. Тому проклинаючи всіх козаків скопом, Івана Сірка й Івана Виговського зокрема, Мехмед Герай змушений був терміново вирушити додому разом з усім своїм бусурманським воїнством. За даних обставин відсутність на місці майбутніх подій в'юнкої татарської кінноти також зіграє проти гетьмана.

Загалом, що Дементій Минович обіцяв, те й зробив, створивши якнайкращі умови для реалізації розробленого ним хитромудрого плану. Але все ж таки, що саме вчинити з Немиричем?! З нього ж починати наказано...

Гетьманщина, початок серпня 1659 року

У перших числах серпня козацтво таки наважилося на відкритий бунт: переважна більшість відмовилася визнавати Івана Виговського гетьманом. Тому він спочатку планував наказати полковникові Гуляницькому стати на чолі гетьманської гвардії й швидко, без зайвого шуму придушити повстання.

Зі свого боку, Григорій Гуляницький був готовий розпочати придушення повстання, причому збирався зробити це швидко і без зайвої крові. Таке справді було можливо: Гуляницький користувався авторитетом серед козаків, його думку поважали, до неї уважно дослухалися. Втім, через вагання самого Виговського виступ так і не відбувся.

Через день до Ніжина прибув гонець із новинами: слідом за Ромнами повстали козаки в Гадячі й Лохвиці. Тамтешні сотники від імені своїх козаків заявили, що більше не виконуватимуть наказів Виговського. Також вони проголосили чинного гетьмана підкупленим узурпатором.

Григорій був не з боягузів, навпаки – налаштувався рішуче. Його наполегливість, межуючи з настирливістю, і збентежила Виговського. Гетьман наказав Гуляницькому зачекати з виступом: вирішив подивитися, як саме розвертатимуться події.

Невдовзі до антигетьманського руху приєдналися Ічня з Полтавою. Далі повстанці вирушили на Ніжин...

Ніжин, кінець серпня 1659 року

Ніжинський гарнізон ще тільки формувався, тому був нечисленним. День у день сюди прибували новобранці, яких треба було навчати, однак зараз Василю Золотаренку було не до того: з Переяслава доходили тривожні новини про те, що там почалося чи то повстання якихось дейнек, чи то козацької голоти.

Тому ніжинського полковника не полишали чорні думи. Якщо це правда, як подібне могло статися?! Начебто Тиміш Цецюра – людина не тільки не дурна, але ще й досвідчена, авторитетна. Отже, виходить, що у Цецюри під боком назрівав бунт, а він геть нічого не помітив... Не може такого бути!!!

А раптом все не настільки вже й погано?! Раптом Тиміш Цецюра все ж таки зумів придушити перші паростки повстання... Тоді не слід хвилюватися за долю переяславського полковника, даремно все це!

Або не даремно все-таки?..

Одного серпневого ранку до Ніжина примчав вістовий з особистим посланням до полковника ніжинського гарнізону. Василь Золотаренко прочитав цього листа й одразу ж віддав наказ: негайно виступити в похід на Гадяч!!! Ще б пак, адже в листі Тимоша Цецюри було сказано, що переяславський гарнізон майже повністю перебито, що польська кіннота знищена, що найманці розбіглися... Але водночас виявилось, що полковник Цецюра і досі героїчно тримається в Гадячі буквально зі жменькою вірних людей. І єдине, на що вони сподіваються, – то це на вчасну підтримку ніжинського гарнізону.

Однак перш ніж вирушати на допомогу обложеним переяславцям, Василь Золотаренко пішов до Юрія Немирича (той саме перебував у Ніжині, усіляко допомагаючи формувати тутешній гарнізон) і без зайвих слів дав прочитати розпачливого листа Цецюри.

– Безперечно, їх треба терміново врятувати! – вигукнув генеральний писар, від розпачу стукнувши дужим кулаком по столу, за яким сидів: – Ех, Тимоше, Тимоше, і як же це сталось?! Як ти проморгав бунт дейнек?..

– І я про те саме подумав, – заклопотано відгукнувся Золотаренко, – а тому віддав наказ про негайні збори. Невдовзі вже виступаємо...

– Чудово! Тебе, пане полковнику, навіть просити ні про що не потрібно, – зрадів Немирич. Однак пан полковник одразу ж заклопотано спитав:

– А з новобранцями як бути?

– З новобранцями, мабуть, я лишуся. Їх ще вчити і вчити.

– Але ж ти генеральний писар, а не...

– А хіба у нас є вибір?

– А якщо всі бунтівники-дейнеки зуміють винищити тих, хто засів в облозі разом із Цецюрою?!

– Не віриться якимось, – Немирич роздратовано пересмикнув плечима, хоча відразу ж додав: – А втім, заздалегідь напроорокувати, у що виллється бунт, не може ніхто. Раптом Цецюра таки не витримає?.. Хоча кидати в бій ненавчених новобранців теж не годиться.

– Що ж його робити?!

– Давай-но подумаємо, пане полковнику...

Трохи помовчали, після чого генеральний писар запропонував:

– Гаразд, я поведу новобранців слідом за тобою! Зупинимось ми... наприклад, у Веприку. Так, мабуть, саме там: це не надто далеко від Гадяча, де бунтівники затиснули Цецюру.

– Чудово! – зрадів Золотаренко. – Отже, якщо щось піде не так, можна розраховувати на твою підтримку з Веприка?

– Так, пане полковнику, ти з досвідченими вояками вирушай на Гадяч негайно, а я з новобранцями затримаюся на кілька днів, а тоді відведу їх у Веприк.

Як вирішили, так і вчинили. На третій день після термінового походу козаків під проводом Василя Золотаренка на Гадяч пан генеральний писар готувався відвести новобранців у Веприк. І саме тоді до нього примчав вістовий від Григорія Гуляницького! Прочитавши послання конотопського полковника, Юрій Немирич спочатку не повірив власним очам і змушений був уважно, слово за словом перечитати всі ці нісенітниці, аби переконатися, що він

не збожеволів. Але в отриманому листі було написано саме те, чого не осягав розум і не приймало серце.

У цілому повідомлення Григорія Гуляницького видавалося диким. Начебто рештки переяславського гарнізону на чолі з самим Тимошем Цецурою перейшли на бік повсталих... У зв'язку з чим пан полковник наполегливо рекомендував Юрію Немиричу й усім, хто перебував під його рукою, терміново вирушати на з'єднання з конотопським гарнізоном, щоб потім рухатися на Чигирин.

Загалом-то, Григорій Гуляницький вважався чоловіком не тільки добродішним, але також дуже розважливим і витриманим. Але як у такому разі можна було пояснити його послання?! З якого це дива він повівся, немов останній боягуз і панікер?! З чого б це відомому своєю хоробрістю Тимошу Цецурі здаватися на милість якимсь жалюгідним селянам, озброєним всього лише реманентом?!

* * *

Жодної звістки від Золотаренка не було, а вивідачі й дотепер не повернулися. Немирич не знав, як йому краще вчинити: їхати слідом за Гуляницьким, надалі чекати звісток від Золотаренка або висуватися на Веприк, як вони домовилися раніше?! А тут іще найманці дезертирували, забравши із собою більшу частину коней. Розгублений Юрій опинився у безвиході. Він навіть почав жалкувати, що одразу не погодився на пропозицію конотопського полковника об'єднати сили та висуватися на Чигирин: принаймні зберіг би більшу частину ніжинського гарнізону й не переживав би особливо...

Коли його відчай сягнув максимуму, в кімнату зазирнув охоронець і доповів:

– Щойно повернувся вивідач Колотило – один з тих, кого ви...

– Негаймо до мене! – з полегшенням вигукнув Немирич.

Невдовзі до кімнати увійшов козак Колотило – високий міцний чолов'яга з молодим обличчям, але сивим волоссям і контрастно-пшеничними, хоробро закрученими вусами. Маленькі карі очі дивилися на Юрія привітно й уважно.

– Добре, що ти не забарився у дорозі, бо я вже зовсім надію втратив, – дуже швидкий темп розмови Немирича виказував його хвилювання: – Нумо кажи, що тобі вдалося вивідати? Бо я нічого не можу зрозуміти, гублюся у безпідставних здогадах...

– Немає спокою, пане генеральний писарю! Повстання дейнек набирає розмаху: Ічня, Лохвиця, Полтава – це був лише початок, тепер же повстанці скрізь і всюди.

– Отже?..

– Отже, найкращий вихід – рухатися на Чигирин, щоб бути якнайближче до Виговського... А що, інші вивідачі досі не повернулися?

– Ні, не повернулися інші, та й від Золотаренка більше ніяких звісток не надходило.

– Дорогою я бачив Золотаренкових козаків, вони прямували до Веприка, – доповів Колотило.

– Ага, до Веприка!

Нарешті Немирич зітхнув із полегшенням: ну бодай щось прояснилося! Отже, люди Золотаренка, мабуть, розраховували, що пан генеральний писар вже прибув туди і привів із собою...

Величезним зусиллям волі Юрій Немирич подавив стогін розчарування: адже він давно мав би бути у Веприку!!! Якби тільки не лист Гуляницького!..

– Що ти кажеш?

Цим запитанням генеральний писар перервав доповідь козака-вивідача. Той розгублено замовк, а Немирич поквапився пояснити:

– Вибач, я замислився і, побоююся, міг пропустити щось важливе. Тому повтори, будь ласка, все, про що ось зараз говорив.

– Я казав про те, пане генеральний писарю, що на нас чекають неабиякі неприємності, якщо затримаємося тут ще бодай трохи. Вся околиця вже знає, що з нашого гарнізону дезертирували усі найманці: і валахи, і трансільванці, й ляхи також. Між тим повстання охопило вже й Ромни: людей замучили непомірні податки та вбогість. До них і козаки

приєднуються, до речі...

– А козакам чого забракло?

– Голота вважає владу Виговського незаконною. Мовляв, нинішній гетьман підступно відібрав її в Юрія Хмельниченка... А ще простим козарлюгам не подобаються «шляхетські порядки», заведені Виговським, і укладений ним союз із татарвою. А найгірше, що скинути Виговського закликають навіть деякі попи!..

– Навіть духівництво?! – щиро здивувався Немирич. – Що ж це таке коїться, справді?! Звідкіля виникли подібні настрої?!

– Кажуть люди, що протопоп у Ромнах закликав скинути гетьмана й освятив прапори заколотників.

– Зрадник! Треба буде поскаржитися митрополиту, щоб той позбавив бунтівного протопопа сану. Отже, в Ромнах гору взяли заколотники?

– Поза сумнівом, усе так і є.

– Чи можна довіряти цим відомостям? Адже ти дуже поспішав...

– Безперечно, можна довіряти.

– А що коїться у Переяславі? Як діє перяславський полковник Тимофій Цецюра? Схоже, все складається дуже серйозно й не на нашу користь...

– Не можу знати, пане генеральний писарю! Ви б розпустили новобранців по домівках і відправлялися б у Чигирин самі... Бо якщо Цецюра із Золотаренком наважаться на відкритий бунт і поведуть проти нас усіх своїх людей, що тоді нам робити? У них більше сил і можливостей, їхні люди краще озброєні...

– Знаю! Але як діяти нам зараз? Якщо все так і піде, до заколоту приставатиме дедалі більше міст і полків. А якщо бунтівні полковники пошлють гінців до Московії?..

– Таких полковників треба негайно змістити.

– Не можна їх змістити, попередньо не розібравшись!.. То ти кажеш, що козаки Золотаренка прямували до Веприка?..

– Так і було.

– Шкода, звісно, що інші вивідачі так і не повернулися, отже добуті тобою відомості не можна перевірити... Але не лишається нічого іншого, як негайно йти на Веприк, а потім на Чигирин.

Поселення поблизу Гядача, остання третина серпня 1659 року

На грубці муркотів старий кіт, у кутку сюркотів цвіркун. З сусідньої кімнати долинали посапування подружжя молодих господарів. Мирні нічні звуки... Проте Цецюра заснути не міг, все крутився і крутився з боку на бік: сон ніяк не приходив. Тоді він підвівся з лави і вийшов на свіже нічне повітря.

Ех, і як же так склалося?! Якщо не виконати завдання, поставленого Приказом таємних справ, можна втратити усе, включно з матінкою та сестрою. Башмаков увесь час стверджував, що зі справою цією впорається спритна і смілива людина, проте виходить, що самими лише сміливістю і спритністю не обійтися: тут гроші потрібні, та надто вже швидко вони з рук спливають... Де тепер оті самі срібняки, Методієм привезені?! У чийх кишенях осіли?.. Попам сплатити треба було, щоб народ збурили. Найманцям підкинути, щоб під ногами не плуталися й дезертирували – хоча можна було б обійтися залякуванням, настрахати розправою... Та й ватажкам, які особливо старанно галасували, треба було дати! Отже, гроші спливли, а зробити ще ого скільки всього потрібно! Щось малувато надіслав Башмаков. Занадто скупим виявився.

Головний прорахунок вийшов із Василем Золотаренком: непроста він людина, виявляється!.. Інший на його місці погодився би йти в гетьмани без жодних вагань – а цей і досі сумнівається, чи підуть за ним люди?! Між іншим, вірно міркує: Сомко йому владою не поступиться!..

У підсумку нічого кращого не вигадав, окрім як Юрася Хмельниченка замість себе запропонувати: мовляв, я лише шуряк Богданів, а це – рідний син, з нього гетьман кращий... А Юрась на це що?! Йому влада не потрібна, він її боїться... Йому б у монастир затишний подалі

від мирських проблем!..

От чому Башмаков проти, щоб за гетьманство не поборовся він сам – Тиміш Цецюра! Він би й гори звернув у такому разі, але!.. «Гетьманство – це смерть твоя. І твоїх близьких також. І не думай». Отак і в'ється в'юнок серед каменюк, а шукою не стане ніколи!..

А може, плюнути на всі заборони грізного Приказу таємних справ і таки поборотися за гетьманську булаву?! Дуже ж велика охота!..

У цей момент його думки перервав дивний звук: начебто хтось камінчиком кинув... Що це було?!

Невеличкий камінчик знову вдарився об стіну. Цецюра поспіхом підійшов до тину, придивився й побачив старого у довгій, аж до колін, сорочці, який робив йому незрозумілі знаки. А коли наблизився до нього – прошепотів по-польськи:

– Підемо зі мною.

– Навіщо? – не зрозумів Тиміш.

– Зустрінемося за останньою хатою...

Сказавши це, пірнув у кущі та зник, як і з'явився – раптово й бозна-куди.

«Як же тебе вартові не помітили?!» – здивувався Тиміш. Він удав, що хоче перевірити варту. Виявляється, козаки ніде не спали. Тим не менш, старого навіть не помітили!

Покрутившись скрізь, Цецюра нарешті прибув на місце зустрічі. Старий вже чекав на нього біля низенької хати з дбайливо вибіленими стінами і свіжою соломою на стрісі.

– Ти хто такий і навіщо кликав мене? – запитав Тиміш по-польському.

– Станіславом мене звати.

– І хто ж ти?..

– А пригадай-но, Тимоше! Ти ж бачив мене й раніше.

– Бачив? Мо', – із сумнівом пробурчав Тиміш, а сам подумав: таки справді бачив, але де?!

Погляд специфічний, який забути важко...

– Ну як, згадав? – посміхнувся старий.

– Та начебто... Але як ти сюди потрапив?

– Це було не складно. Та я спромігся, як бачиш.

– А навіщо заговорив зі мною польською?

– Якщо запитуєш – отже, не згадав! Ну гаразд, зате я знаю, хто ти насправді. Хоч і вирядився козацьким полковником...

– Та цить ти!!! Я Тиміш Цецюра, походжу з валахів.

– Це ти іншим розповідай. А зі мною розмовляючи, згадай краще Розбійний приказ, потім Посольський... депутацію з Польщі... молодого польського дипломата, який тебе польською розмовляти навчав, манери прищеплював... Ну як, тепер нарешті згадав?!

– А-а-а, от ти хто!.. Але ж тебе потім з Московії вислали, здається?!

– Вислали, та не зовсім. Я потім частенько в Посольському приказі з'являвся, тільки ти мене й не помічав навіть... Хоч я до тебе весь час придивлявся. Як відчував, що колись доля нас знов зведе.

– Але як же ти постарів!..

– Вмиюся, одягнуся як слід, поголюся – знов молодшим виглядатиму.

– І що ж ти від мене хочеш, Станіславе? Я бачив таких, як ти. Вас у Приказі таємних справ і в Посольському називають разовими вивідучами. Тому я аж ніяк не очікував...

– Прийшов я до тебе із завданням, яке ти мусиш виконати. А щодо мене – помиляєшся: разовий засланець – це саме ти! Все життя просидів на одному місці, вичікував. Виконаєш своє – все, хрест на тобі поставлять.

У Тимоша аж мову відібрало від такої нахабної заяви. Старий між тим продовжував:

– Отже, ти виконаєш завдання... моє завдання! Оскільки ваш Приказ таємних справ, Башмаковим керований, завжди використовує таких, як ти, для разового доручення. Гадаєш, я був висланий із Московії, й моя кар'єра закінчилася? Навпаки – тільки почалася. І зараз я хочу тобі допомогти.

– Допомогти?! – Цецюра нарешті спромігся вичавити з себе бодай якісь здивовані слова. – Навіщо тобі допомагати мені? З якої ласки?!

– Є на те причина, – посміхнувся лях, блиснувши здоровими зубами. – Ти її не розумієш, і

це погано. Але те, що ти тут – рідкісне везіння!..

– Не розумію тебе.

– Гаразд, пояснюю більш дохідливо. Я служу моєму королеві, як ти служиш своєму цареві. Але мій король більш щедрий, ніж твій цар.

– Ти збираєшся обговорювати саме це?

– Ні.

– Тоді що ж?! Скажи нарешті...

– Потім довідаєшся.

– А якщо я не вірю тобі?..

– Доведеться повірити. Адже від московського царя ти одержав лише невеличку суму грошей на виконання делікатного завдання, але суми цієї ледь вистачило для підготовки. Мій король розуміє, що затія Московії під загрозою зриву. Отже, мій король дає удвічі більше! Це тільки витратні гроші для досягнення поставленої мети. А тепер подумай, якою буде винагорода!..

– А якщо я раптом відмовлюся?!

– Якщо ти настільки дурний, тоді незабаром тебе ліквідують свої ж московити. А я запропоную гроші іншому засланцеві, й мету все одно буде досягнуто. Тому давай-но швидше мізкуй і бери гроші!

– Ну, тоді гаразд, давай гроші й розповідай, що там Польща затіває?

– Послухай-но, а ти не настільки розумний, як мені здалося попервах... Завдання те саме, що й у Башмакова: прибрати Юрія Немирича, а з ним і Виговського, віддати булаву слабкому безвільному гетьманові. Поки що у своїх бажаннях Польща і Московія тотожні. А гроші – ось вони, – Станіслав кивнув на важкий мішок біля своїх ніг. – Не роби круглі очі, я не з'їхав з глузду! Тут рівно удвічі більше, ніж вислав Башмаков. Цар московський прислав срібло, король польський – дрібну мідь... зате багато!

Хоч яким дивним це може здатися, проте ненавиділи Юрія Немирича обидві потужні держави, протиборство яких визначало обличчя Східної Європи у XVII столітті. Одряхла Польща не могла пробачити, що він переметнувся на бік козаків-схизматиків, що запропонував проект троїстої конфедерації на чолі з Великим князівством Руським, де Королівству Польському відводилася принизлива роль «молодшого партнера». Московське царство побоювалося, що після зміцнення троїстої конфедерації здолати її не вдасться.

Саме тому обидві протиборчі сторони прагнули фізичної ліквідації Немирича, сподіваючись, що тоді сама його справа піде у незворотне забуття. Опинившись між молотом і ковадлом, шансів вижити у генерального писаря практично не було. Бо хто б тебе не вколошкав – яка, зрештою, різниця?! Результат однаковий...

Глава 16 Смерть мрійника

Веприк, 29–30 серпня 1659 року

Немирич привів своїх людей до Веприка ще до перших півнів. Судячи за прикметами, ранок обіцяв бути похмурим, але без туману. Попри втому, Юрій насамперед оглянув земляний вал і палісад навколо міста. Здавалося, в околиці усе тихо. Єдине, що дратувало – це тупий ниючий біль у голові, який не минав вже третій день поспіль. Втім, не дивно: Немирич не спав уже кілька днів...

Іззadu долинуло цокання копит. Це був Федір – командир надвірної корогви Немирича, який зіскочив з коня й звернувся до генерального писаря:

– Всі наготові та чекають тільки вашого сигналу до наступу.

– Спочатку дізнаємося, що скажуть вивідачі.

– Навіщо?! Шлях у Веприк відкритий, лишається хіба що постукати у міські ворота.

Але начебто не почувши сказаного, Немирич повторив уперто:

– Почекаємо вивідачів.

Саме в цей час на невисокий пагорб, здираючи на кров руки об тверду, сонцем випалену траву, дерлися двоє козаків. Увінчаний дерев'яним палісадом насип тягнувся далеко і ліворуч, і праворуч, огинаючи міську стіну. Перед насипом був викопаний глибокий рівчак. А від оборонних споруд Веприка аж до самого небокраю тягнулися лани зі скупченими деінде вибіленими ошатними хатинками селян.

Вивідачі підкралися якомога ближче до оборонних споруд і заховались у невеличкому ярочку. Не виявивши жодної небезпеки, вирішили повертатися назад, коли ліворуч із лощини зненацька долинула приглушена розмова людей, кінське іржання, собачий гавкіт і металевий дзенькіт.

Виявляється, загони повстанців розташувалися навколо Веприка. Переважно то були люди, озброєні рогатинами, дрюччям і косами, подеколи вдягнені у лахміття. Так, це були дейнеки... Козаків серед цієї голоти було не так уже й багато. Зараз усі були зайняті приготуваннями до сніданку.

– Скільки ж їх тут? – прошепотів один з вивідачів, намагаючись порахувати повстанців.

– Давай-но рахуй швидше! Нам би тепер якнайшвидше до наших дістатися і доповісти про побачене панові генеральному писарю, – мовив інший вивідач, щосили втискаючись у землю.

* * *

– Прориватися у Веприк будемо на світанку, як розвидніється. А зараз усім відпочивати, – оголосив Юрій, вислухавши доповідь вивідачів про загін дейнек. Жодної серйозної загрози для його людей ці селюки не являли, тим не менш, зайвого ризику все ж таки варто уникати. Тому найоптимальніший час для чергового маневру – це пізній світанок.

Утім, відпочити нікому не вдалося: невдовзі на новоприбулих напали, причому не голота з реманентом, а козачі загони. Після невпинного тригодинного натиску нелегко доводилося як новобранцям, так і нечисленній кінноті Немирича. Попри це, новоприбулі продовжували чинити спротив. Юрій озирнувся, швиденько порахував вершників: семеро. Що ж, негусто... Але що є, те є, іншого не дано!.. Скочив у сідло, скомандував:

– Шикуйтеся, хлопці!

Козаки одразу ж вишикувалися «клином», приготувалися відбити атаку.

– Не стійте щільно! Розсередьтеся! – додав Юрій. – Розтягніться і пильнуйте фланги!

– Ширше беріть, хлопці! – додав Федір. – Давайте ворогам проскочити поруч з вами, потім одразу ж бийте в спину, рубайте коней!..

Брудні, сірі від поту й пилу люди розосередилися, важко дихаючи. Вершники супротивника, напружуючи рештки сил, понеслися в атаку, піхотинці побігли слідом. Усюди дзенькала криця, скрипіли вуздечки й сідла. Дейнеки – це вчорашні селяни, на відміну від людей Немирича, вони не могли наважитись калічити коней. Тому битва стала затяжною і кривавою.

Відскочивши назад, кіннота повстанців знов пішла в атаку. Юрій збив на землю одного вершника, навіть не затримуючись біля нього, рубонув по шиї другого. Але тут збитий на землю вершник проскочив під шаблею Немирича і пропоров живіт його коневі. Дико заіржавши, огир скинув вершника, й генеральний писар звалився під кінські копита, але одразу ж схопився на ноги й заходився вимахувати шаблею на всі боки. Бій закипів з новим завзяттям...

Потім на Юрія налетіли одразу ж два вершники, він спритно блокував шаблею атаку одного, але був збитий другим конем... Піднирнувши під його копита, Немирич розкраяв ворожому коневі живіт, і його обдав потужний фонтан кінської крові. Щоб тварина всією своєю вагою не навалилася на нього, Юрій стрибнув убік і перерубав підпругу сідла іншому вершникові. Той опинився на землі, як і перший, тоді генеральний писар ударами шаблі прикінчив обох.

Давно він не втрапляв у подібну халепу!!! Але нічого – викрутимось!.. Бувало й гірше. Наприклад, на березі річки Стрипи під Зборовом – але ж усе минулося!.. А зараз... Тільки би

протриматися до приходу козаків Цецюри й Золотаренка!!! Більше нема звідки чекати на допомогу.

Бій тривав весь день. Заляпані кров'ю і багнюкою люди несамовито рубали один одного, важко дихаючи, послизалися від втоми, але знов здіймалися на ноги і рубали, рубали, рубали!..

Ближче до вечора живими залишилися тільки Юрій та Федір. Сил продовжувати майже не мали обидві сторони, тому все звелось до двобоїв: доки інші відпочивали, лежачи на просотаній кров'ю землі, хтось один, щонайбільше двоє бунтівників виходили битися чи то проти генерального писаря, чи проти його сотника надвірної короґви. Останні боролися буквально за своє життя, тому не мали шансів на перепочинок. Їх рятувало тільки те, що вороги володіли зброєю вкрай погано.

Юрій відбивався від чергової пари, коли раптом Федір жахливо скрикнув:

– Позаду!!!

Тієї ж миті ліве плече обпік різкий біль. Немирич впустив шаблю, хитнувся й відчув, що падає... і впав би, якби вчасно не підскаочив Федір. Сотник надвірної короґви підхопив свого пана, а вільною рукою продовжив відбивати удари – адже їх атакували знов... Юрій потягнувся до шаблі, що лежала під ногами у траві, проте Федір вигукнув відчайдушно:

– Позаду стоїть кінь, хутчіш тікаймо!!! – і потягнув пана кудись назад. Повстанці, які розляглися на землі довкола і в очікуванні своєї черги стежили за двобоями, заворушилися. Хтось скрикнув:

– Схопіть їх, не дайте втекти!..

Двоє козаків, які сиділи на землі віддалік, скочили на коней, що паслися поруч з ними, і поїхали напередім втікачам. Ті кинулися врозтіч, кіннотники – за ними. Один гнав Юрія до міських воріт, інший відганяв Федора геть подалі. Коли ж Немирич нарешті дістався воріт, вони раптом відкрилися, пропустивши генерального писаря всередину. Федір і два вершники-переслідувачі лишилися іззовні.

І тут сталося найдивніше: Юрій побачив, що міською вулицею до воріт їде цілий загін кінноти на чолі з самим полковником Цецюрою! Ясна річ, генеральний писар кинувся до нього назустріч, радісно вигукуючи:

– То ти весь цей час був у місті, Тимоше?! Але добре, що ти нарешті прибув, щоб допомогти нам!.. Слава Богу, ти живий і здоровий!..

Однак спокійна відповідь Цецюри була вкрай несподіваною:

– Ні, Юрію, не стану я допомагати тобі.

– Не станеш?! А-а-а... як же так?! – ошелешений Немирич завмер, усе ще нічого не розуміючи. – Ми всі так чекали на допомогу! Сподівалися, що нас не залишать тут на вірну смерть!..

– Даремно сподівалися, як бачиш – продовжив Цецюра тим же холодним тоном. – Скажу тобі от що, Юрію: знаєш, хто ти такий є? Наївний романтик і мрійник, от хто! І ще скажу чесно: колись я навіть симпатизував тобі. Та й, напевно, не тільки я один, а багато хто з нас. Чи правда це, хлопці?

– Було таке! Правда! Так і було! – загелготали навколо.

– От бачиш, Юрію: було!.. Але потім я подумав: а навіщо мені, Тимошу Цецюрі, оце Рутенське герцогство... чи як там воно зветься?! Ну-у-у, навіщо всі ці мрії, з якими ти увесь час носився, як дурень із писаною торбою?!

– Не Рутенське герцогство, а Велике князівство Руське, – поправив його Немирич. – І не просто Велике князівство Руське, а царство справедливості, засноване на найчесніших, найпрогресивніших законах...

Навіть у таку трагічну хвилину голос генерального писаря був бадьорий, а сам він мимоволі сповнився оптимізму. У його голосі навіть зазвучали нотки радісного піднесення. Однак Цецюра перервав його найнемилосерднішим чином:

– От-от, саме так і є, мрійник ти недолугий, романтик короткозорий!..

– Але що в цьому поганого?..

– А що доброго?! – чомусь роздратувався Цецюра. – Ти тільки подумай добряче: от що дасть це твоє герцогство особисто мені, козацькому полковникові?! А-а-а, не знаєш, мовчиш?! А моїм козакам це навіщо?! А я тобі скажу: нам це все байдуже!!! Я як воював, так і

воюватиму... тільки ворогів у мене побільшає: Річ Посполита з одного боку, царство Московське – з іншого! А твоє ідеальне Рутенське герцогство – між ними, як у лещатах! І нам за герцогство це твоє гинути усім? Нам усім: і голоті, і старшині? Чи вірно я кажу, хлопці?!

– Вірно, Тимоше! Все ти вірно кажеш! – загули козаки.

– Отак от... Так що прорахувався ти, Юрію, фатально помилився. Хоч би сам спробував у гетьмани вибитися, чи що!.. В будь-якому разі, не треба було на Виговського ставити: слабкий з нього гетьман вийшов, та і як людина він не надто порядний...

– Це звідкіля ж ти взяв?! – здивувався Немирич.

– А звідти, що Виговський спить і мріє, як би вигідніше продати всіх нас! І головне, кому продати?! Польщі?! Московії?! А може, султанові турецькому?! Але козаки – не бидло!!! Чи правду я кажу, хлопці?!

– Так!!! Так, Цецюро!!! Все вірно!!!

– От! Чуєш тепер голос народу, пане канцлере Немиричу?!

– Так!!! Не бажаємо!!! Не хочемо Виговського!!! Не треба нам держави твоєї Рутенської!!! – заволила багатоголоса юрба.

І тут заговорив Юрій. Заговорив тихо, ледь чутно, тому натовп швидко заспокоївся, дослухаючись до слів пана генерального писаря:

– Нас доти принижуватимуть і грабуватимуть, доки не розвернеться на повну силу наша славетна козацька держава. Причому це має бути не та Гетьманщина, яку маємо зараз, а держава в зрозумілій іншим народам формі: велике князівство або герцогство, царство або королівство. А може, з'єднані провінції, як-от у Голландії... Або нехай навіть буде республіка, які мають генуезці й венеційці!.. Однаково нам доведеться надати Гетьманщині якусь із цих форм. А доки не буде цього, будь-який поляк почуватиметься вищим за будь-якого козака... А все тому, що за козаком – якась незрозуміла Гетьманщина, тоді як за поляком – Річ Посполита з королем, сеймом і вірою католицькою! Будуть наш край квітучий татари розорювати і грабувати, дружин і дітей наших у рабство гнати, тому що за спинами татар – імперія Османів із султаном на чолі! А на північному сході – Московія на чолі із царем... Отак. А між ними всіма, як ти тільки-но вірно зазначив – ми, русини, люди віри православної. Земля в нас своя є. Народ є. А держава...

– У нас є Гетьманщина, – мовив хтось несміливо з юрби, й інші загуділи доволі схвально:

– Так, так!.. Гетьманщина!..

– Так, у нас є Гетьманщина. Але ж «гетьман» польською – це всього лише «полководець»!.. А якщо так, тоді інші люди... інші народи міркують собі: Гетьманщина – це всього лише козацька армія з гетьманом-полководцем на чолі. І навіть клейноди гетьманські даровані нашому проводиреві королем Великої Польщі... От що виходить, розумієте?! Гетьман – це не король, не цар, не великий князь, не герцог. Це полководець – воїн. А козацька Гетьманщина – це не держава, а підпорядкована полководцеві армія... Допоки стан справ не зміниться, доки не постане на нашій землі держава у формі, зрозумілій іншим народам, із землі нашої чужинці випиватимуть усі соки, принижуватимуть нас, прикриватимуться нами. І зневажатимуть нас ті, хто живе за окраїнами землі нашої: хоч Польща, хоч Московія, хоч Туреччина...

– Але ж він правду говорить, Тимоше!.. Правду сказав пан генеральний писар!.. Вірно, все вірно!.. У своїй державі немає нічого поганого, саме лише добро. Ми всі за нашу козацьку державу!.. – зазвучали в юрбі окремі вигуки схвалення і підтримки. Але тут знову заговорив полковник Цецюра:

– Можеш ти, Юрію, людям голови дурити, нічого не скажеш. Ти добрий оратор і неабиякий розумака... Але на твої просторікування скажу наступне: за державу ти отак клопочешся, щоб самому в державі тій канцлером стати! Хитрий ти, ох і хитрющий же!..

– Канцлером?! Яким ще канцлером?.. А гетьман як же?.. – невдоволено загула юрба.

Немирич хотів щось пояснити, однак Цецюра не дав йому й рота розкрити, негайно додавши:

– А от нехай поважний пан канцлер Немирич зараз же і розповість нам усім про те, що коли ми на його умови пристанемо, то не буде нам шляху назад! Чи розповів ти про це бодай комусь, пане великий канцлере?..

– Як це, Тимоше? Що такого поганого в державі? Про що він умовчує? – загуділа юрба.

– Про що, запитуйте? А от про що... Ми, панове, якщо гетьман нам не до вподоби, проженемо його втриштя, причому будь-коли. Адже так?

– Так, так! Це правда!

– Захочемо Виговського – буде гетьманувати Виговський. Не захочемо – злетить під три чорти. Повторюю: ми поки що вільні у своєму виборі.

Юрба напружено мовчала, тільки хтось один запитав підозріло:

– Ти до чого хилиш, пане полковнику?

Цецюра лукаво примружився і пояснив:

– А до того я веду, що гетьмана Виговського ми прогнати зможемо, якщо він нам не до вподоби прийдеться. І нікому за це нічого не буде. А от герцога Виговського спробуй-но прожени!!! Хоча земля буде та ж сама, і народ на ній той самий!.. Не так хіба буде?! Відповідай нам, пане канцлере, поясни, будь люб'язний.

– Як так?! Як, тобто, не зможемо володаря прогнати?! Чому це не зможемо?! – закричали, захвилювалися козаки. Немирич мовчав, розгубившись. Зате Цецюра театральні сплеснув руками й мовив:

– Не зможете, бо це вже буде державна зрада. А той, хто хоч герцога, хоч великого князя, хоч царя чи короля прогнати надумає, той державним злочинцем стане. Хто проти несправедливої влади повстане, того назвуть державним злочинцем! Бо влада козацького гетьмана – від нас самих, тоді як влада короля чи герцога – від Самого Бога, зрозуміло?! От про що позабув сказати вам пан Немирич: влада в герцогстві Рутенському, канцлером якого він так рветься стати, успадкуватиметься сином від батька. Отже, не вільними козаками ми в тім герцогстві станемо, а державними злочинцями... І все завдяки хитрості Юрія Немирича!!! Вільні козаки, скажіть, чи хочете ви стати державними злочинцями?! Якщо хочете – що ж, тоді підкоряйтеся цьому перевертневі!..

– Ні-і-і!!! Не бувати цьому!!! – гнівно ревноував натовп. – Не станемо ніякому герцогу, ані канцлеру підкорятися!!! Не потрібен вільним козакам ніякий недоторканий правитель!!! І держава така нікому з нас не потрібна!..

– Держава кривцю нашу волелюбну тільки ссатиме!!! А щоб не сталося цього... – і витримавши малюсінку, але виразну паузу, Цецюра гаркнув щосили: – Смерть перевертневі!!!

– Так, так – смерть!!! Смерть перевертневі! Смерть Немиричу!!! – підхопила розлючена юрба.

Юрію на мить здалося, що все це відбувається не з ним, а з кимсь іншим. Однак занадто вже реальним був загрозливий гомін натовпу... Його скував переляк. Що зараз станеться?! Люди оточують його, пораненого й немічного, а на їхніх обличчях сама лише лють... і водночас радість!..

Цецюра, який спішився і тепер стояв навпроти Немирича, вихопив з-за пояса кинджал і приготувався вдарити генерального писаря просто в горло, але зробивши крок уперед, випадково затнувся і, падаючи на коліна, завдав удару йому в бік. Кинджал ковзнув по ребрах й увійшов би у плоть, та Юрій спритно перехопив руку супротивника і відвів удар. Тиміш миттєво схопився на ноги та спробував ударити повторно, однак Немирич ухилився також від другого удару, при цьому швидким рухом правої руки вихопив з піхов Цецюри його шаблю. Обеззброєний полковник не розгубився й відразу ж відступив за спину козаків, які стояли поруч з ним.

Помітивши зброю в десниці генерального писаря, натовп розсудливо відступив. Немирич знав, що над ним нависла смертельна небезпека, однак це не позбавило його впевненості. Юрба посунулася трохи ближче до нього. Генеральний писар позадкував, але зачепився об камінь і впав, здійнявши над землею хмаринку пилу. До нього підскочили одразу двоє, але не встигнувши навіть шаблями змахнути, повалилися на землю: один від удару шаблі, затиснутої в руці Юрія, інший же був збитий з ніг падаючим тілом першого. Юрба загрозливо загула: адже Немирич тільки-но привселюдно пролив козацьку кров...

– Треба прикінчити перевертня! – вигукнув хтось.

– Убити його! – підхопили інші.

Тепер в атаку кинулися всі!!! Немирич відбивався, завдавав удару за ударом, ухилився й

захищався. Попри поранення в ліве плече і страшенну втому, його загартоване треноване тіло вправно рухалось, і з кожним ударом шаблі на землю падав черговий бунтівник... Та сили були аж надто нерівними...

Зрештою кинувшись у звільнений його шаблею просвіт у натовпі супротивників, він насилу парировував удари зусібч. Один спритний випад, другий, третій!.. Але його таки схопили міцно і втримували, попри всі пручання й вимахування шаблею. А його між тим хапали все нові руки, юрба замикалася довкала все тісніше. Це був кінець! Тепер Юрій нагадував старого вовка, який безсило гарчить і клацає зубами. Звір все ще небезпечний, та вже не має сил перемогти зграю собак, що оточили його...

Вороги знову кинулися в атаку. Куди б Юрій не повернув голову, скрізь бачив одне і те саме: вістря шабель і кинджалів, націлені на нього, які били й кололи. Немирич, як і досі, намагався відбити удари, тим не менш чудово розумів, що цей бій є останнім у його житті...

З кожною отриманою генеральним писарем раною сили танули, а він усе ще пручався, хоча супротивників не меншало. Зумівши вихопити у когось кинджал, продовжував запекло орудувати ним і шаблею, одночасно почавши молитися:

– Господи Ісусе, Пресвята Трійце, дай мені сили!.. Врятуй мене і збережи, Господи!..

На одну-єдину мить склалося враження, що юрба зріділа. Невже порятунок і справді близький?! Однак це тривало єдину мить, потім натовп зімкнувся навколо Немирича ще щільніше. На додачу на його шию хтось накинув і стягнув удавку, що заважала дихати. Юрій повільно осів на землю, тоді вороги накинулися на нього з потроєною люттю. Як він не пручався, однак витримати навалу тіл не було жодної можливості.

До того ж зусібч Немирича продовжували колоти, різати, шматувати... І він все бив шаблею і кинджалом у тісне рухливе сплетіння тіл довкола себе... Багато хто в метушні завдавав ударів один одному, проте більшість все ж таки перепадала йому – генеральному писареві гетьманської канцелярії, майже канцлеру чи то Великого князівства Руського, чи герцогства Рутенського... Втім, на порозі смерті це вже байдуже.

Відчувши, що сили полишили уявного перевертня, юрба буквально збожеволіла. Козакам застелив очі кривавий туман, і не було кінця-краю жахливим тортурам, яким вони піддавали свою жертву. І навіть мертве, повністю спотворене тіло вони продовжували ще якийсь час шматувати, різати й колоти!.. Але жага крові була поступово задоволена, тоді всі рештки, що залишилися від генерального писаря Юрія Немирича, склали на принесену звідкись рогожу й потягнули до місця, де на відстані чекали Тиміш Цецюра, Василь Золотаренко і їхня особиста охорона.

– Дивися, ось він! Оце перевертень! – і двоє здоровезних молодиків кинули на землю обернуті рогожею криваві рештки. Жахливий вигляд цього місива потряс Цецюру, він відчув підступ нудоти до горла й поспіхом відвернувся. Золотаренко, якого також нажахало побачене, повернувся до Цецюри й мовив:

– А вони таки вбили його...

– Так, бачу, – кивнув Тиміш і звернувся до молодого козака з наказом:

– Видай їм, Мартине, обіцяну нагороду.

Негайно ж у натовп полетіли одна за іншою пригорщі мідних монет. Відштовхуючи один одного, убивці кинулися за кривавою винагородою. Почалася штовханина. Вони порпалися в бруді, підбираючи розкидані гроші. Кожному ж хотілося роздобути плату за вбивство перевертня! Магічна сила кривавих грошей буквально зачаровувала цих люців!..

Шаленість юрби спричинила у Василя Золотаренка потужний напад огиди.

– Бидло є бидло!!! – спересердя кинув він і плюнув під ноги. Але ніхто не почув пана полковника, не помітив його презирливого плювка: юрба дотепер переймалася пошуками розсипаних по землі монет.

Подейкують, що згодом понівечені рештки Немирича, загорнуті в закривавлену рогожу, за особистим наказом пана Цецюри спробували втопити в найближчому болоті. Однак затхла гнила трясовина не прийняла багатостраждальну плоть. І довго ще криваво-червоний згорток плавав на поверхні посеред хиткої гладіні...

Характерно, що загибель Юрія Немирича викликала задоволення (аж до стриманої

радості) як у Польщі, так і в Московії. Поляки раділи тому, що черговий зрадник короля Яна II Казимира загинув смертю жахливою та передчасною. Московити тішили себе думкою, що без цієї людини залежність Гетьманщини від північно-східного сусіда неминуче зросте.

Наскільки йому не вистачає розумного й відданого генерального писаря, гетьман Виговський відчув моментально. Вже 11 вересня 1659 року «чорна рада» у Германівці виступила проти його гетьманської влади. Протягом лічених днів булава опинилася в руках молодого Юрія Хмельниченка. Голота раділа, козацька старшина багатозначно мовчала. Розуміючи, що справу програно, Іван Виговський вирішив забратися в Польщу – від гріха подаль, щоб раптом не розділити сумну долю свого генерального писаря.

Післямова. Сибірський засланець

Після підлого вбивства Немирича кар'єра Тимоша Цецюри начебто пішла вгору... та тільки ні грошей особливих, ані слави пан полковник так і не нажив. Скоріше, гіркоту й розчарування.

Для початку 29 вересня 1659 року в Переяславі Цецюра здав свій уславлений полк князеві Трубецькому, який зарозуміло і водночас милостиво оголосив пану полковнику про прийняття переяславців під високу руку московського царя. Козаки при цьому били чолом та обіцяли невідступно перебувати під рукою великого государя довіку. Далі, 17 жовтня 1659 року на нараді між князем Трубецьким і козацькою малоросійською старшиною були вироблені й записані нові Переяславські статті. Серед тих, хто підписався під відновленими (на користь московитів, ясна річ) статтями, чомусь опинився і сам Тиміш Цецюра, який з неписьменного дивом перетворився на справдешнього грамотія – щоправда, шульгу.

Наприкінці 1659 року як платню за успішне виконання завдання державної ваги сестра Цецюри була звільнена з-під суворого нагляду й відпущена навсібіч. Ясна річ, вона з усією можливою швидкістю полишила межі Московського царства й перебралася в Гетьманщину. На жаль, переїхала вже сама: адже паралізована купчиха Деділова до того часу просто не дожила... Тиміш тепло зустрів сестричку й незабаром видав заміж за простого козака Єрофія Молновецького.

На початку наступного – 1660 року хвацький полковник на якийсь час полишив Гетьманщину. Куди він поїхав?.. До Москви, куди ж іще! Там удостоївся особистого запрошення до престолу государя. Під час теплої дружньої бесіди, що відбулася 1 березня 1660 року, Тиміш Цецюра мав щастя особисто запевнити його царську величність Олексія Михайовича у своїй безмежній відданості. Присутній при цьому дяк Приказу таємних справ Дементій Башмаков доволі схвально відгукнувся про свого підопічного. До речі, подумки Дементій Минович не втомлювався хвалити самого себе за те, що свого часу здогадався врятувати від вірної смерті дрібного злодюжку, який поцупив у нього срібні свічки... Он як вдало справа повернулася!

Далі Тимофій Цецюра (вже не полковник переяславський, а наказний гетьман!), перебуваючи зі своїми козаками під командуванням боярина Шереметєва й у союзі з Юрієм Хмельниченком, брав участь у невдалому поході на Львів проти поляків. Коли ж під час бою під Чудновим 11 жовтня 1660 року Юрій Хмельниченко (після поразки Шереметєва) перейшов на бік Речі Посполитої, за ним пішов і Тимофій Цецюра, із загоном у 2000 козаків. До речі, як зауважив літописець, без збитку для козаків перехід не минув: деяких татари «пошарпали», а декого навіть у неволю забрали...

Втім, поляки заарештували Цецюру й ув'язнили в Дубенському замку. Звідти бранець утік, 19 (29) березня 1662 року повернувся до Переяслава, там був заарештований і під конвоєм полкового старшини Опанаса Захарященка відправлений до Москви. Там зраду Тимофія Цецюри розцінили гідно й нагородили його у 1663 році засланням до Сибіру.

Збереглася його чолобитна до государя з Томська від 20 серпня 1667 року, де колишній козацький полковник старанно перелічив свої заслуги перед Московським царством: вірою і правдою служив тамтешнім государям цілих 13 років, «зрадника Івашку Виговського» з

Малоросії вигнав і надалі, всю Малоросію очистивши, разом з військом Запорозьким під государеву царську високу руку її підвів і новими Переяславськими статтями на віки вічні пов'язав. Природно, колишній полковник щиросердо зізнався у «гріху» під Чудновим, каявся, просив явити царську милість, пробачити грішника і перевести на проживання до Москви...

Найвищого рішення по чолобитній Тимоша Цецюри не збереглося. Зате відомо, що у 1671 році під час втечі з томської каторги він безславно потонув в одному із численних боліт неозорої сибірської тайги. У цьому проглядається певний символізм: адже кинути в болото тіло Юрія Немирича, загорнуте у криваву рогожу, наказав не хто інший, як полковник Цецюра!..

Так вищі сили поставили остаточну крапку в історії Юрія Немирича – поза всяким сумнівом, видатного державного діяча, який ще 350 років тому мріяв своїми руками створити царство справедливості на теренах козацької Гетьманщини, нинішньої України.

Травень – 15 грудня 2014 р., Київ

Додаток

Хронологічна таблиця до роману «Фатальна помилка»

Дата	Подія
1579	Народився Фелікс Шесни Слупецький герба Равич — батько Ельжбети Слупецької , майбутньої дружини Юрія Немирича .
1583	Народилася Барбара Слупецька (уроджена Лещинська) — мати Ельжбети Слупецької , майбутньої дружини Юрія Немирича . Виховувалася у родині кальвіністів.
10.04.1583	Народився Гуго Гроцій (де Грот) — нідерландський юрист та поет, один з фундаторів сучасного міжнародного права («Вступ до голандської юриспруденції», «Про право війни і миру»). Був нащадком вихідця з Бургундії. Його батько Йоган де Грот приїхав до Нідерландів і оселився у місті Делфті, де обійняв посаду бургомістра. Також Йоган де Грот став куратором Лейденського університету, де дядько майбутнього вченого Корнеліс був ректором. Гуго Гроцій ще у ранньому віці виявив виняткові наукові здібності, а вже у 14 років вражав своїми знаннями вчених і правителів.
9.12.1592	В Рогалині (Познаньський повіт) народився Кшиштоф Арцишевський — польський шляхтич герба Правдзіц, голландський генерал та адмірал Голландської Бразилії, генерал коронної артилерії Речі Посполитої (1646—1650). Належав до кальвіністської (аріянської?) сім'ї.

- 9.08.1595** Народився **Владислав IV Ваза** — майбутній правитель Речі Посполитої, король Польський, спадковий король Шведський, великий князь Литовський, великий князь Руський (1632—1648), цар Московський обраний (1610—1613) і титулярний (1610—1634). Був сином **Сигізмунда III Вази** й **Анни Габсбург** (його матір померла через 3 роки після його народження. Майбутнього короля виростила одна з її колишніх фрейлін — **Урсула Мейерін**).
- 27.12.1595 (6.01.1596)** На хуторі Суботів народився **Богдан Хмельницький** — майбутній гетьман і провідник Національно-визвольної війни українського народу.
- 12(22).07.1596** Народився **Михайло Федорович Романов** — перший московський цар (1613—1645) з династії Романових, син боярина **Федора Романова** (з 1619 р. — патріарх **Філарет**).
- 1597** Народився **Інает Герай** — кримський хан (1635—1637) з династії **Герайів**, син **Гази II Герая**, онук **Девлета I Герая**.
- 1598** **Гуго Гроцій** у 15-річному віці одержав в Орлеанському університеті ступінь доктора права.
- Початок XVII ст.** На Київщині народився **Іван Виговський** — український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави в Наддніпрянській Україні. **Іван Виговський** походив зі старовинної української православної шляхетської родини **Лучичів-Виговських** герба **Абданк**, родове гніздо якої було у **Вигові** (на **Коростенщині**, тодішнє **Київське воеводство**). Його батько **Остап (Остафій) Виговський** служив у київського митрополита **Петра Могили** і мав у власності містечко **Гоголів** на землях сучасної Київщини, де, можливо, й народився його син **Іван Виговський**. **Остап Виговський** підтримував міцні зв'язки з **Адамом Киселем**, котрий активно боровся у I-й половині XVII ст. проти дискримінації православної церкви.

- 1602** Народився **Бахадир I Герай** — кримський хан (1637—1641) з династії Гераїв, син **Селямета I Герая**. Відомий як поет, що під псевдонімом **Ремзій** створив безліч ліричних творів, частина з яких дійшла до нашого часу.
- 1604—1610** **Кшиштоф Арцишевський** навчався в аріянській школи містечка Свігла.
- 1604** Народився **Іслам III Герай** (крим. *ی‌ارک‌مال‌س‌ا*) — кримськотатарський державний, політичний і військовий діяч, кримський хан (1644—1654) з династії Гераїв. Син **Селямета I Герая**.
- 1604** **Гуго Гроцій** написав трактат «Про право здоби-чі» (*De jure praedae*), частину якого було надруковано 1609 року.
- 1605 (1610?)** Народився **Іван Сірко** — подільський шляхтич, козацький ватажок, кальницький полковник, напівлегендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Здобув перемогу в 65 боях. Герой багатьох українських пісень і казок. Вважався характерником.
- 1608** Народився **Андрій Вишоватий** — відомий польський богослов-аріянин (социніянин) і філософ XVII ст., один з основних діячів социніянства у великому князівстві Литовському й Польщі. Онук **Фауста Социна** (**Фаусто Паоло Соціні** — італ.), іменем якого названа сама течія — социніянство. Навчався у Раківській академії (Сандомирське воєводство) у прибічників **Социна**, у Лейденському університеті й інших навчальних закладах Європи. У Парижі спілкувався з **Гассенді**, в Гамбурзі — з **Гуго Гроцієм**.
- 22.03.1609** У Вавельському замку (Краків) народився **Ян II Казимир Ваза** (**Казимир V**) — король Речі Посполитої (1648—1668) і титулярний король Швеції (до 1660), великий князь Литовський, Руський і Опольський. Був сином **Сигізмунда III Вази** і **Констанції Австрійської**, рідний брат **Владислава IV Вази**.

- 1610** Народився **Мехмед IV Герай** (крим. **مەحمەد ۴ یرارک**, прізвисько — **Мехмед Суфій**) — кримськотатарський державний, політичний і військовий діяч, кримський хан (1641—1644, 1654—1666) з династії **Гераїв**. Син **Селямета I Герая**.
- липень 1610** **Владислав IV Ваза**, будучи королевичем, проголошений московським боярським урядом царем Московської держави під час польської інтервенції в Московії.
- 1612** Народився **Юрій (Георгій) Стефанович Немирич** — український магнат герба **Клямри**, син київського підкоморія **Стефана Немирича** і **Марти (Марії) Войнаровської**, воєначальник, державний діяч і дипломат доби Хмельниччини. Автор проекту **Гадяцького договору**. Найімовірніше, народився у маєтку поблизу **Овруча** на **Житомирщині**. Був найстаршим з 6-ти дітей (трьох синів і трьох дочок).
- 21.02.1613** **Михайло Федорович Романов** був обраний Земським собором на престол. За царя **Михайла Федоровича** провідну роль в управлінні державою відігравали його близькі родичі (у 1619—33 рр. фактично правив його батько — патріарх **Філарет**).
- 1616** Помер **Фелікс Щесни Слупецький**.
- 1616—1617** **Кшиштоф Арцишевський** навчався в університеті **Франкфурта-на-Одері**.
- 1617** Народилася **Барбара Ізабелла Ельжбета Слупецька** — майбутня дружина **Юрія Немирича**.
- 1617** Народився **Аділь Герай** (крим. **اداع یرارک**, інші імена — **Аділь Чобан-Герай**, **Чул-Болду**) — кримськотатарський державний, політичний і військовий діяч, кримський хан (1666—1671) з роду **Чобан-Гераїв** (бічної гілки династії **Гераїв**). Син **Девлета (Мустафи) Герая**, онук **Фетіха I Герая**.
- 1617—1618** Домагаючись московського престолу, **Владислав IV Ваза** вів війну з Московським царством.

- 1618—1648** Тривала Тридцятилітня війна між Польщею і Швецією.
- 1618** **Владислав IV Ваза** уклав з Московією Деулінське перемир'я, за яким Московське царство втратило землі, захоплені у 1503 р., зокрема Смоленськ.
- 17.05.1618** Через релігійно-політичні переконання **Гуго Гроція** було засуджено на довічне ув'язнення в замку Левенстейн (на р. Маасі). Після двох років, проведених там, **Гуго Гроцій** звільнився за допомогою своєї дружини Марії і втік до Франції, де король Луї XIII призначив йому пенсію.
- 1619** **Кшиштоф Арцишевський** пішов на службу до **Криштофа Радзивілла**, при дворі якого виховувався.
- 1620** Народився **Павло Тетеря** — український військовий, політичний і державний діяч.
- 1620—1656** **Іван Виговський** одружився з **Яблонською**, в цьому шлюбі народилася дочка **Мар'яна**.
- 1621—1622** **Кшиштоф Арцишевський** брав участь у Лівонській війні, зокрема у битві зі шведами під м. Інфланта.
- 1621** **Владислав IV Ваза** брав участь у Хотинській битві проти Османської імперії.
- 1622** **Кшиштоф Арцишевський** був звинувачений у вбивстві, засуджений і згодом вигнаний з Польщі.
- 8.11.1622** В Нючепінгу (Швеція) народився **Карл X Густав** — шведський король (1654—1660 рр.). Був сином **Йоганна Казимира Пфальц-Цвейбрюккенського** та його дружини **Катерини**, дочки короля **Карла IX**.
- 1623** **Кшиштоф Арцишевський** переїхав до Голландії.
- 1623** У Франції **Гуго Гроцій** написав свій знаменитий трактат «Три книги про право війни і миру» (вийшов друком 1623 року).

- 1624—1635 **Владислав IV Ваза** разом з **Альбрехтом Станіславом Радзивілло** здійснив подорож по Європі.
- 1624—1625 **Кшиштоф Арцишевський** брав участь у битві з іспанцями біля м. Бреда.
- 1626—1629 **Владислав IV Ваза** воював проти Швеції.
- 1626—1628 **Кшиштоф Арцишевський** брав участь в облозі та штурмі фортеці гугенотів Ла Рошель у Франції. Згодом воював проти іспанців (1629), проти іспанців і португальців у Бразилії на боці Голландії (1630—1633).
- 1626 (1630?) Народився **Стефан Немирич** — брат **Юрія Немирича**, український військовий діяч, артилерист. Під час національно-визвольної війни українського народу 1648—57 років воював на боці Польщі. Під впливом свого брата **Юрія Немирича** перейшов на службу до українського війська.
- 1626 **Стефан Немирич** відкрив у Черняхіві соцініянську школу середнього освітнього рівня.
- 6(16).04.1626 В родині лихвинського дворянина, окольного **Михайла Олексійовича Ртищева** та його дружини **Іуланії Федорівни Потьомкіної** народився **Федір Михайлович Ртищев** — один з майбутніх очільників Приказу таємних справ (1658). Був відомий культурницькою діяльністю та благодійністю, час від часу щедро роздавав майно і гроші бідним, заслужив у сучасників прізвисько «милостивого чоловіка». Дитинство **Федора Ртищева** минало то у Москві, то у вотчині батька — с. Покровському. Тривалий час жив пустельником в околиці Москви. Завдяки цьому про **Федора Ртищева** почув цар **Олексій I Михайлович Романов** і наблизив його до себе.
- 19(29).03.1629 Народився **Олексій I Михайлович Романов** — другий московський цар (1645-76) з династії Романових, батько **Петра I Великого**.
- 1630 (1635?) Помер підкоморій київський **Стефан Немирич** — батько **Юрія Немирича**. Свого часу навчався в Альтдорфському і Базельському університетах. Брав участь в укладанні Куруківського договору 1625 року.

- 1630 (1632?)** Перша письмова згадка про **Тимофія (Тимоша) Ярмоловича Цецюру** — ймовірного організатора вбивства **Юрія Немирича**.
- 1630** Викладач Раківської школи **Йоахим Стегман** випустив підручник з математики. Окрім викладу самого предмета, там було подано відомості про десяткові дроби й логарифми, математичні прилади, згадано відкриття Коперника, імена видатних європейських математиків. У зверненні до **Юрія Немирича**, якому присвячено частину книги, **Йоахим Стегман** обґрунтовує практичну цінність науки: «Безперечно, поряд з політичною передбачливістю потрібні знання математики... завдяки якій легко можна виміряти землі, укріпити фортеці, збудувати вежі, оборонні мури і воєнні машини».
- 1630** **Юрій Немирич** закінчив Раківську школу, що було традиційним для тогочасних сочиніян.
- 1630—1634 (1631—1635?)** **Юрій Немирич** разом з товаришами — **Андрієм Вишоватим, Олександром Чапличем, Петром Суходольським** та ін. здійснив закордонну освітню подорож, прослухав лекції у найкращих університетах Європи — Лейденському й Амстердамському (Голландія), Базельському (Швейцарія), Падуанському (Венеціанська республіка), Оксфордському й Кембриджському (Англія), а наостанок — у Сорбонні (Франція).
- березень-травень 1630** Відбулося козацько-селянське повстання під проводом гетьмана нереєстрових запорізьких козаків **Тараса Федоровича (Трясила)** проти гніту уряду Речі Посполитої. Окремі заворушення тривали до 1631 року.
- 1631** Займаючись правом, історією і частково релігійно-політичними питаннями, **Гуго Гроцій** написав трактат «Вступ до дослідження права Голландії».

- 1632—1648** **Іван Виговський** розпочав військову кар'єру «товаришем» у кістяку польської армії — кварцяному війську Речі Посполитої. Був спочатку ротмістром, входив до складу авангарду карателів, очолюваного **Стефаном Потоцьким**. Відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня» — турецько-ногайсько-татарської агресії.
- 1632—1634** Домагаючись московського престолу, **Владислав IV Ваза** вів війну з Московським царством (Смоленська війна). У цій війні на боці поляків воювали українські козаки на чолі з гетьманом **Тимошем Орендаренком**.
- 1632** У Парижі **Юрій Немирич** написав і видав військово-політичний трактат «Роздуми про війну з московитами» (присвячений його дядькові **Романові Гойському**), в якому описав геополітичну ситуацію Смоленської війни 1632—1634 рр. У цій роботі **Юрій Немирич** рішуче розкритикував самодержавно-монархічний лад, тиранію і деспотизм (а отже — можливість зближення України й Московії), виступив поборником громадянських свобод, у т.ч. свободи сумління. Після повернення до Польщі 1634 року **Немирич** брав участь у звитязних кампаніях проти росіян та 1635 року — проти шведів.
- 1632** Померла **Марта Войнаровська**.
- 1632** **Гуго Гроцій** оселився у Гамбурзі.
- жовтень 1632** Російське військо (приблизно 34 500 осіб) перетнуло східний кордон Речі Посполитої і взяло в облогу Смоленськ.

- 8.11.1632** Через кілька місяців після смерті батька **Владислав IV Ваза** був обраний на польський трон.
- 1633** Прагнучи залучити козаків до участі в Смоленській війні, **Владислав IV Ваза** всупереч позиції магнатів у сеймі видав т.зв. «Статті для заспокоєння руського народу», де було узаконено існування на території України православної і греко-католицької митрополій, першу з яких після укладення Брестейської унії (1596 р.) польська влада трактувала як незаконну.
- 1633** **Ян II Казимир** продемонстрував неабиякі командирські здібності у Смоленській війні.
- 5.02.1633** Відбулася коронація **Владислава IV Вази**.
- вересень 1633** **Владислав IV Ваза** спромігся зняти облогу зі Смоленська.
- Кінець 1633** **Кшиштоф Арцишевський** повернувся в Голландію.
- 1634—1644** **Гуго Гроцій** відмовився від голландського громадянства і посів пост шведського посланця при французькому дворі. Хоча його дипломатична діяльність не була успішною, здебільшого через вороже ставлення з боку кардиналів **Ришельє** і **Мазаріні**.
- 1634—1637** **Кшиштоф Арцишевський** вдруге поїхав до Бразилії.
- 1.03.1634** Війська **Владислава IV Вази** після оточення змусли здатися армію московитів.
- 4(14).06.1634** У с. Семлеві на р. Поляновці (притока Дніпра) **Владислав IV Ваза** уклав з Московською державою Поляновський мирний договір, за умовами якого відмовлявся від домагань на московський престол, водночас під владою Польщі залишилася Сіверщина.

- 1635—1637** Кримським ханом став **Інает Герай**, який спробував стабілізувати ситуацію в країні, по суті продовжуючи лінію **Мехмеда III Герая**. **Інает Герай** теж відмовився вести армію проти персів і теж вибив османів з Кафи, уклав мир з Польщею і Московією, найняв на службу українських козаків. У відносинах з кримськими беями підтримав групу кланів на чолі з **Ширінами** в їх боротьбі з **Мансурами**, через що частина **Мансурів** підкорилася ханові, частина була розгромлена, решта втекла до Туреччини. Користувався підтримкою кримських беїв.
- 1635—1637** Період правління хана **Інает Герая** став періодом відносно тісної військової співпраці козаків з кримськими татарами.
- 1635—1636** **Ян II Казимир** відправився на дипломатичну місію до Відня, та згодом залишив її, щоб приєднатися до армії Священної Римської імперії і воювати проти Франції. Після того, як його полк був розбитий, **Ян II Казимир** провів рік розкішного життя при Віденському дворі.
- 1635—1636** Родина **Ртищевих** жила в м. Темникові, куди батько **Михайло Олексійович** був призначений воєводою.
- 1635 (1636?)** Ймовірна дата одруження **Юрія Немирича** з **Ельжбетою Слупецькою**. У них народилося троє дітей. Старший син **Томас** під час навчання в Кисиліні впав з коня й помер. Дочка **Барбара** (нар. до 1650 р.) була у шлюбі з сочиніянським шляхтичем і меценатом Чарковської церкви **Гієронімом Гратусом Москоржовським** (1627—1660 рр.), а після його смерті — в другому шлюбі з **Марціаном Чапличем**, який у 1661 р. для того, щоб залишитися у Польщі, став римо-католиком. Чи змінила релігію **Барбара Немирич** — невідомо. Найбільше відомостей збереглося про молодшого сина подружжя — **Теодора** (1649—1700).

- 1635 Залучена в Тридцятилітню війну Швеція погодилася підписати умови Штумсдорфського перемир'я на вигідних для Речі Посполитої умовах, повернувши останній кілька раніше завойованих територій.
- травень 1635 **Владислав IV Ваза** запросив козачу флотилію з 30 чайок під проводом **Костянтина Вовка** на Балтійське море для участі у польсько-шведському військовому конфлікті.
- 3-4(13—14).08.1635 Козацький загін під проводом гетьмана **Івана Сулими** зруйнував Кодацьку фортецю, що її **Владислав IV Ваза** наказав побудувати за проектом французького інженера, архітектора Гійома Левассера де Боплана на правому березі Дніпра для контролю за військовим і політичним життям Запоріжжя.
- 1636 — 6.05.1641 Відбулося антишляхетське козацьке повстання під проводом **Острияниці (Якова Стефана Іскри-Остриянина)**.
- 1636 **Юрій Немирич** був обраний депутатом Люблінського трибуналу — помічником судді польського верховного суду в Любліні. Тут **Юрій Немирич** головував на аріянсько-римо-католицькому теологічному диспуті між **Кшиштофом Любинецьким** та єзуїтом **Каспером Дружбицьким**.
- 1636 **Ян II Казимир** повернувся до Польщі і закохався в **баронесу Гулдентерн**, але король **Владислав IV Ваза** завадив його бажанню одружитися. Щоб помститися, Владислав спробував зробити його монархом Курляндії, але сейм наклав вето на це рішення.
- 1637 **Юрія Немирича** обрали депутатом сейму.
- 1637 **Кшиштоф Арцишевський** повернувся до Амстердама.

- 1637** Коли султан позбавив влади **Інаета Герая** й направив до Криму нового правителя, **Інает Герай** вирішив примиритися з сюзереном і відправився до Стамбула, щоб переконати його в небезпеці з боку **Кан-Темира** (одного з беїв ногайського роду **Мансурів**) для Криму. Після прибуття до султанського двору **Інает Герай** був вбитий за наказом султана. Таке нечуване приниження ханської династії спричинило велике обурення в Криму.
- 1637—1641** Кримським ханом був **Бахадир I Герай**. Продовжував політику попередника у відносинах із знаттю: спирався на союз з кланом **Ширін**, спільно з яким зробив нові акції з приведення **Мансурів** до покори, що закінчилося відходом ногайців за межі Кримського пів-ва. Основною зовнішньополітичною акцією хана стали переговори з Туреччиною і Московією щодо ситуації довкола турецької фортеці Азак (Азов), узятій донськими козаками у 1638 р. Дослухавшись до кримських беїв, **Бахадир I Герай** не бажав ризикувати людьми для звільнення цього турецького володіння. Проте згодом все ж таки вийшов до Азака на допомогу сюзерену.
- 1637** **Владислав IV Ваза** одружився з ерцгерцогинею **Цецилією Ренатою Австрійською** (сестрою майбутнього імператора Священної Римської імперії **Фердинанда III**). У цьому шлюбі народилося двоє дітей: син **Сигізмунд Казимир Ваза** (1640—1647 рр.) і дочка **Анна Марія Ізабелла** (нар. I/1642 р., померла у дитинстві). Трохи згодом Цецилія померла від зараження.
- травень 1637 — 6(16).12.1637** Відбулося антишляхетське козацьке повстання під проводом **Павла Павлюка**.
- 1638—1640** **Ян II Казимир** відбув до Іспанії, щоб стати віцекоролем Португалії, але був захоплений французькими агентами і ув'язнений за наказом кардинала **Ришельє**, доки не був звільнений дипломатичною місією смоленського воєводи.

- 1638 — осінь 1640** Майбутній король **Карл X Густав** після навчання в Упсальському університеті здійснив навчальну поїздку за кордон.
- 1638** **Юрій Немирич** марно намагався зупинити позов сейму проти Раківської Академії, а по завершенні судового процесу — підписав легальний протест проти рішення. Тоді ж став одним із подавачів петиції кальвіністському герцогу **Кшиштофу II Радзивілли** від зібрання Кисилина щодо допомоги та захисту для Польського братства.
- 1638** Після подорожування Європою **Андрій Вишоватий** повернувся на батьківщину, коли социніян переслідували, а школу в Ракові закрили. **Андрій Вишоватий** став пастором, проповідував у социніянських общинах с. Шершеї (Київське воєводство) та на Волині.
- 1638** **Іван Виговський** став писарем при **Яцеку Шемберкові** — комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким у 1638—1648 рр. Очевидно, тоді ж **Іван Виговський** познайомився та увійшов у тісніші контакти з **Богданом Хмельницьким** — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького.
- 1639—1646** **Кшиштоф Арцишевський** востаннє поїхав до Бразилії, де став генералом артилерії, адміралом і віце-губернатором Голландської Бразилії. Після конфлікту з голландським губернатором в Бразилії **Яном Маурісіо Нассау** повернувся до Європи.
- 1640 (1641?)** Після смерті киянина **Філона Воронича**, який замінив **Стефана Немирича** на посаді київського підкоморія, цю посаду обіймає **Юрій Немирич**.
- 1640** **Юрій Немирич** та його брати після смерті тітки **Олександри Гойської** напали та пограбували Гошу, одночасно впустивши туди социніянців, яких раніше вигнали з цього міста.

- 1641 У Азакському поході **Бахадир I Герай** захворів чумою, повернувся до Криму і помер в Гезльові.
- 1641—1644 Кримським ханом був **Мехмед IV Герай**.
- 1641 **Ян II Казимир** вирішив стати єзуїтом.
- 1642 **Ян II Казимир** знову залишив Річ Посполиту, супроводжуючи свою сестру до Німеччини.
- 1643 **Ян II Казимир** приєднався до єзуїтів, попри опозицію короля **Владислава IV Вази**, викликаючи дипломатичний розкол між Польщею і Римським Папою. Згодом **Ян II Казимир** став кардиналом.
- 1644 Раніше заборонивши походи на Московію, **Мехмед IV Герай** ослабив контроль над залежними від Криму землями Кавказу, що спричинило їхній перехід під московську опіку. Внаслідок цього **Мехмед IV Герай** був позбавлений влади й відправлений на о-в Родос. Його змінив **Іслам III Герай**.
- 1644—1654 Кримським ханом був **Іслам III Герай**, безперечним успіхом правління якого було встановлення миру з бейськими родами і забезпечення їхньої злагоди між собою. За правління **Іслама III Герая** великого значення набула т.зв. служива знать, яка отримала привілеї не через знатне походження, а в нагороду за службу ханові. Водночас проявляв безсторонність і справедливість, якщо родова аристократія скаржилася на утиски з боку служивої знаті, суворо карав винних. Скасував обтяжливий військовий податок, введений ще **Бахадиром Гераєм**, чим здобув симпатії в народі.
- 1645—1652 **Андрій Вишоватий** був проповідником у відновленій ним раківській общині, що після знищення аріянської церкви в самому Ракові збудувала для себе церкву неподалік — у с. Радостові.

- 1645** Судова справа проти **Юрія Немирича** за богохульство (під час обрання київським підкормієм він заявив, що готовий заприсягтися не тільки Святою Трійцею, але, якщо потрібно — навіть Четверицею) була скасована його родичем **Анджеєм Лежинським** та римо-католицьким єпископом із Києва.
- 1645** **Федір Ртищев** розпочав службу при царевому дворі у чині стряпчого.
- жовтень 1645** Козаки під проводом **Івана Сірка** брали участь у боях армії **Луї де Бурбона** проти Іспанії у Фландрії.
- 13(23).07.1645** Помер цар **Михайло Федорович Романов**.
- 1645—1676** Московським царем був **Олексій I Михайлович Романов**. За його царювання державний устрій Московської держави почав набувати характеру абсолютизму.
- 28.08.1645** Помер **Гуго Гроцій**.
- 1646** **Верховний Суд** наказав **Юрію Немиричу** закрити аріянські церкви у всіх своїх володіннях, вигнати Братство та заплатити штраф у розмірі 10 000 злотих.
- 1646** **Кшиштоф Арцишевський** повернувся до Польщі й уславився як організатор польської артилерії.
- 1646** Козаки **Івана Сірка** спільно з армією **принца Конде** взяли «ключ від Ла-Маншу» — неприступну фортецю Дюнкерк.
- 1646** **Владислав IV Ваза** одружився з французькою принцесою **Марією Луїзою Гонзага де Невер**, яку в Польщі називали **Людвікою Марією Гонзагою**, дочкою **Карла I Гонзага**, герцога де Невер.
- 1646** Готуючись до війни з Туреччиною, **Владислав IV Ваза** вів таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був **Богдан Хмельницький**.

- грудень 1646** **Ян II Казимир** повернувся до Польщі, вважаючи себе негідним духовного життя.
- жовтень 1647** **Ян II Казимир** пішов у відставку з посади кардинала, щоб взяти участь у виборах на польську корону, при цьому спробувавши здобути підтримку **Габсбургів**.
- До 1648** Обравши основною садибою Горожки, **Юрій Немирич** керував другою за розміром маєтністю в українських землях: 14 міст і 50 сіл із 7600 кріпаками. За іншими відомостями, на землях Київського Полісся, якими володів **Юрій Немирич**, налічувалося 4300 селянських та міщанських димів-дворів у 15 містечках та 98 селах. Заснував протестантську академію у Кисиліні (Волинь).
- До 1648** **Павло Тетеря** був писарем гродського суду у Володимирі-Волинському.
- До 1648** **Мартин Пушкар** перебував на Запоріжжі.
- 1648** Майбутній шведський король **Карл X Густав** став генералісімусом шведської армії.
- 1648—1649** **Павло Тетеря** був писарем Переяславського полку.
- 1648—1657** Відбулася Хмельниччина — українсько-польська війна (козацько-польська війна, Козацька революція, Національно-визвольна війна українського народу, Визвольна війна, повстання під проводом **Богдана Хмельницького**), під час якої Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала козацька держава на чолі з гетьманом.
- 1648—1649** **Кшиштоф Арцишевський** брав участь у воєнних діях періоду Хмельниччини: у обороні Львова, у битвах під Збаражем, Пилявцями, Зборовом. Його брат **Ілля Арцишевський** (також військовик та інженер) збудував міст через Дніпро.

- 1648** **Юрій Немирич** став генеральним полковником посполитого рушіння київської й волинської шляхти, посланого проти козаків **Богдана Хмельницького**. Брав участь у розгромній для шляхти Зборівській кампанії 1649 р.
- 1648** **Іслам III Герай** уклав антипольський воєнний союз з гетьманом **Богданом Хмельницьким**. Проте зацікавлений у тривалій війні і взаємному виснаженні України і Польщі, **Іслам III Герай** неодноразово порушував цей союз. Побоюючись надмірного зміцнення козацького руху, кримські війська у Зборівській і Берестецькій битвах, Жванецькій облозі зраджували **Богдана Хмельницького**. За **Іслама III Герая** кримці часто нападали на українські землі, грабували міста і села, брали ясир.
- 1648** **Іван Виговський** став особистим писарем гетьмана **Богдана Хмельницького** і, ймовірно, супроводжував його у переможному поході 1648 р. Під час облоги Львова **Богдан Хмельницький** послав **Івана Виговського** до трансильванського князя **Дьєрдя Ракоці**.
- травень 1648 На руках багатолітньої коханки **Ядвіги Лушковської** помер **Владислав IV Ваза**. Їхній син **Владислав Константин граф Васен** був останнім представником династії **Ваза**. Серце і внутрішні органи **Владислава IV Вази** були поховані в капелі Св. Казимира Кафедрального собору Св. Станіслава у Вільнюсі.
- 19.04—
16.05.1648 Відбулася битва під Жовтими Водами (тепер Дніпропетровська обл.).
- 15—16.(25—
26).05.1648 Відбулася битва під Корсунем (тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.).
- 11—13(21—
23).09.1648 Відбулася переможна для української армії битва під Пилявцями (тепер с. Пилява Старосинявського району Хмельницької обл.).
- 17.11.1648 **Ян II Казимир** зійшов на польський престол після смерті свого брата — короля **Владислава IV Вази**.

- 1648** Під впливом канцлера Єжи Оссолінського **Ян II Казимир** намагався порозумітися з гетьманом **Богданом Хмельницьким**.
- 1—11.06.1648** У Москві стався один з найбільших народних виступів — «Соляний бунт».
- 3.07.1648** У Москві були страчені проводирі й найбільш активні учасники «Соляного бунту».
- 1649—1655** **Федір Ртищев** керував царевою Майстровою палатою.
- 1649** **Іван Виговський** брав участь у воєнній кампанії, тоді ж став головним поряд з гетьманом упорядником «Реєстру Війська Запорозького 1649 — початку 1650 рр.» і, очевидно, генеральним писарем. Був співавтором деяких важливих універсалів **Богдана Хмельницького**, нерідко сам писав їх з волі гетьмана.
- 1649** **Мартин Пушкар** під прізвиськом «**Пушкаренко**» був записаний у реєстрі полтавським полковником і згаданий у поході до Збаража. Був активним учасником Хмельниччини (1648—1657 рр.).
- 1649** Під час навчання в Кисилині **Томас** — старший син **Юрія Немирича** звернув в'язи й помер.
- травень 1649** **Ян II Казимир** одружився з вдовою свого брата — французькою княгинею **Людвікою Марією Гонзаго**, яка стала головною підтримкою схильного до депресії короля.
- 5-6(15—16).08.1649** Відбулася переможна для української армії битва з польським військом під командуванням короля **Яна II Казимира** під Зборовом (тепер Тернопільська обл.).
- 18.08.1949** Укладено Зборівський договір між королем Речі Посполитої **Яном II Казимиром** з одного боку і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом **Богданом Хмельницьким** з другого.
- 1650** На маєтки **Юрія Немирича** напав його власний брат **Стефан Немирич**.

- 1650 **Кшиштоф Арцишевський** звільнився з королівської служби.
- 1650 **Федір Ртищев** обійняв посаду царевого постільничого.
- 1650 У Пскові та Новгороді сталися народні бунти.
- 1651—1655 **Юрій Немирич** неодноразово обирався послом на різні сейми, де відстоював інтереси місцевих поміщиків.
- 18—30.06.1651 Відбувся найбільший бій Хмельниччини, невдалий для козаків — битва під Берестечком (тепер Горохівський р-н на Волині) між Військом Запорозьким під командуванням **Богдана Хмельницького** та союзним йому кримськотатарським військом **Іслама III Герая** з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням **Яна II Казимира** з іншого.
- 18(28).09.1651 Було укладено Білоцерківський мирний договір між польським урядом і гетьманом України **Богданом Хмельницьким**.
- 1652 **Юрій Немирич** вступив у переговори з **Богданом Хмельницьким**.
- 1652 Київська шляхта просила короля нагородити **Юрія Немирича**, який активно виступив на захист шляхетських маєтків і витратив на це багато своїх коштів.
- 22-23.05(1—2.06).1652 Відбулася битва під Батогом (попід горою Батіг, що біля сучасного с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінницької обл.) — бій союзної армії Війська Запорозького і Кримського ханства під проводом **Богдана Хмельницького** проти війська Речі Посполитої під командуванням **Марціна Калиновського**.
- 1653 **Павла Тетерю** обрали Переяславським полковником.
- 1653 Відбулася битва під Жванцем (Жванецька облога) — облога українською армією на чолі з гетьманом **Богданом Хмельницьким** польських військ під Жванцем (тепер с. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.).

- 5(15).12.1653** На завершення Жванецької облоги була укладена угода, за якою Білоцерківська угода скасовувалася, натомість відновлялася дія Зборівської угоди. Польський король зобов'язувався сплатити кримському ханові контрибуцію у розмірі 100 тис. злотих. Після цього козацькі й польські війська розійшлися. **Богдан Хмельницький** відправився до Переяслава, де 8.01.1654 р. уклав союзницький договір з Московським царством.
- 1654—1667** Сталася Московсько-польська війна (війна за Україну) — воєнний конфлікт за володіння українськими землями між Річчю Посполитою та Московським царством.
- 1654—1663** **Федір Ртищев** брав активну участь у проведенні грошової реформи.
- 1654—1655** **Федір Ртищев** брав участь у походах проти Польщі.
- 1654—1666** **Мехмед IV Герай** вдруге став кримським ханом. Намагався виправити негативні наслідки підтримки **Ісламом III Гераєм** українського козацтва, що воювало з Польщею, в результаті чого співвідношення сил в регіоні різко змінилося на користь Московії, яка заволоділа значною частиною українських земель. Допоміг військом гетьманові **Івану Виговському** під час козацько-московської війни 1658—1659 рр.
- 1654—1660** **Карл X Густав** став королем Швеції після зречення своєї двоюрідної сестри **Христини I**.
- 1654** **Карл X Густав** одружився з **Ядвігою Елеонорою Гольштейн-Готторпською**.
- 1654** **Юрій Немирич** вдруге вступив у переговори з **Богданом Хмельницьким**.
- 1654** Померла **Барбара Слупецька** — матір **Ельжбети Слупецької**.
- 1654** В Бахчисараї помер **Іслам III Герай**. За українськими народними переказами, колишнього хана отруїла невольниця-українка, яка помстилася за знищення України кримським військом. **Іслам III Герай** похований в дюрбе на Ханському цвинтарі в Бахчисарайському палаці.

- 1654** **Яким Сомко** (брат **Ганни Сомко** — першої дружини **Богдана Хмельницького**) став сотником Переяславського полку.
- 1654** Московський цар **Олексій І Михайлович Романов** запровадив Приказ таємних справ — перший орган державної безпеки Московської держави, ліквідований невдовзі після смерті царя. На чолі цього органу стояв таємний дяк, а також 6—7 піддячих. Приказ таємних справ контролював і міг втручатися у справи Розрядного й Посольського приказів. З іншого боку, найважливіші відомості відсилалися безпосередньо до Приказу таємних справ в обхід інших інстанцій.
- 8(18).01.1654** У Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький на Київщині) відбулася старшинська рада, а згодом генеральна військова рада, скликана гетьманом **Богданом Хмельницьким** для вирішення питання про взаємовідносини між Військом Запорозьким та Московською державою. Ряд козацьких проводирів, у т.ч. **Іван Сірко**, **Іван Богун**, **Петро Дорошенко** та ін., відмовилися присягати московському цареві.
- січень-березень 1654** Внаслідок Переяславської ради і подій, що їй передували, були підписані Березневі статті (статті **Богдана Хмельницького**, Переяславські статті, статті Війська Запорозького) — угода між російським царським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, правове, фінансове і військове становище України після Переяславської ради.
- березень 1654** **Павло Тетеря** і **Яким Сомко** були у складі українського посольства в Москві для оформлення Переяславської угоди.

- 30.10.1654** Карл X Густав прийняв перше українське посольство на чолі з Силуяном Мужилівським та Данилом Олівебергом де Грекані (Данилом Греком), який за дорученням Богдана Хмельницького представив план створення антипольської коаліції (Україна, Швеція, Семигород, Бранденбург, Молдавія і Волощина). Наступне посольство очолив Юрій Немирич, який просив шведського короля Карла X Густава відновити громадянські та релігійні свободи польських протестантів, включаючи Польське братство.
- Кінець 1654—1657** Юрій Немирич служив у шведській армії та писав листи до високопосадовців, переконуючи їх підкоритися шведському королеві. Ці листи зашкодили репутації Юрія Немирича і спровокували обурення, спрямоване на Польське братство. Тоді ж як генерал-майор шведської кавалерії, Юрій Немирич брав участь у боях з польськими військами.
- II половина 1650-х** Іван Сірко був вінницьким полковником.
- До 1655** Андрій Вишоватий перебрався у Краківське воєводство й жив там.
- 1655—1660** Тривав Потоп (Шведський потоп) — вторгнення у Польщу коаліції на чолі зі Швецією, що завдало непоправної шкоди Речі Посполитій. Закінчився Олівським миром, за яким польський король Ян II Казимир відмовився від претензій на шведський престол.
- 1655** Влітку шведські війська зайняли Познань і Варшаву, а на початку жовтня — Краків. Частина польської і литовської шляхти в результаті угод під Уйсьцем і Кедайняї вважали Карла X Густава польським королем.
- 1655—1656** Василь Золотаренко (шуряк Богдана Хмельницького) перебував на посаді ніжинського полковника.

- 19-22.01(29.01—1.02).1655** — Між військами Речі Посполитої і Кримського ханства з одного боку та Військом Запорозьким і військом Московського царства з іншого — відбулася Охматівська (Дрижипільська) битва — битва під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.).
- Осінь 1655** **Юрій Немирич** виступив посередником шведського короля **Карла X Густава** у переговорах з **Богданом Хмельницьким**.
- 1656—1664** **Іван Виговський** перебував у шлюбі з **Оленою Стеткевич** — донькою новгородського каштелянина **Богдана Стеткевича**, покровителя Києво-Могилянського колегіуму, фундатора православного Кутейнського монастиря.
- 1656—1659** **Григорій Гуляницький** був полковником Ніжинським, згодом Конотопським.
- 1656** **Юрій Немирич** разом з іншими магнатами (**Конецьпольським**, **Вишневецьким**) перейшов у табір шведського короля.
- 1656** **Федір Ртищев** брав участь у війні Московського царства зі Швецією, zorganizував лікування поранених — причому не тільки своїх, але й супротивника, виконував низку дипломатичних доручень.
- 1656** **Федір Ртищев** дістав чин окольничого.
- 1656—1664** **Федір Ртищев** керував Приказом Великого Палацу.
- 7.04.1656** **Кшиштоф Арцишевський** помер у родинному маєтку під Гданськом.
- 11.06.1656—1657** Приказ таємних справ очолював **Дементій Мінич Башмаков** (рік народження невідомий, помер після 1700 р.).
- 28-30.07.1656** В ході Шведського потопу відбулася Варшавська битва, в якій армія Речі Посполитої в союзі з Кримським ханством протистояла Шведсько-Бранденбурзьким військам. За чисельністю військ, що брали участь у битві, вона стала однією з найбільших битв Північної війни 1655—1660.

- 19.08.1656** У таборі біля Закроми відбуваються переговори між королем **Карлом Шведським** і козацьким послом **Данилом Греком** для остаточного оформлення союзу Швеції та Гетьманщини. **Карл X Густав** вів активні переговори з **Богданом Хмельницьким** про утворення українсько-шведського воєнного союзу до 1657 р., проте передчасна смерть гетьмана не дозволила реалізувати ці плани.
- 1656** **Тимофій Цешюра** був бориспільським сотником.
- 24.10.1656** В ході Московсько-польської війни у м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва) між Річчю Посполитою і Московською державою був укладений Віленський мир. Після цього московський цар оголосив війну **Карлу X Густаву**, що призвела до тривалого протиборства Швеції та Московської держави.
- 1657—1660** Відбулася війна між Швецією й Данією, внаслідок якої значно розширилися шведські володіння на Балтиці.
- 1657—1659** **Павло Тетеря** був генеральним писарем.
- 1657** Сподіваючись відновити власне багатство та статки Польського братства, **Юрій Немирич**, як посол шведського короля та його союзника — семиградського князя **Юрія II Ракоці**, вів переговори щодо укладання угоди, згідно з якою Польща мала б бути поділена між козаками **Богдана Хмельницького**, Швецією і Трансильванією.
- 1657** У **Івана Виговського** і **Олени Стеткевич** народився син **Остап**.
- червень 1657** Оскільки інтереси шведів також не були співзвучні з настроями шляхти українських земель, **Юрій Немирич** за 2—3 тижні до смерті **Богдана Хмельницького** перейшов на бік союзників шведського короля — козаків. При цьому, приїхавши до Чигирини, охрестився у «руську» (православну) віру та дістав чин козацького полковника. Окрім того, згодом обійняв посаду генерального писаря Гетьманщини, оскільки його попередник на цій посаді — **Іван Виговський** став наступним гетьманом.

- 27.06(6.07).1657** У Чигирині помер гетьман **Богдан Хмельницький**.
- 21.10.1657** На Корсунській раді гетьманом України було обрано **Івана Виговського** — досвідченого політика, вмілого адміністратора та дипломата, хороброго й талановитого воєначальника. Хоча за авторитетом він і поступався **Богдану Хмельницькому**.
- 25.10.1657** На Генеральній військовій раді в Корсуні був укладений Корсунський договір між Україною і Швецією. Від української сторони у виробленні умов договору брали участь **Іван Ковалевський**, **Іван Богун** і **Юрій Немирич**, зі шведської — **Густав Лілієнкрон**. Договір передбачав створення українсько-шведського політичного союзу, який би гарантував державну незалежність і територіальну цілісність української держави. Шведський король **Карл X Густав** зобов'язувався домагатися визнання Польщею незалежності Гетьманщини, до складу якої мали увійти західноукраїнські землі, Берестецьке і Полоцьке воєводства.
- 1657-2.06.1658** Відбулося козацьке повстання під проводом **Мартина Пушкаря** проти влади гетьмана **Івана Виговського**.
- 1658—1659** **Стефан Немирич** був генералом артилерії Великого князівства Руського, згодом — каштеляном і воєводою київським.
- 1658—1659** **Григорій Гуляницький** був наказним гетьманом Сіверським.
- 1658** Приказ таємних справ очолив **Федір Ртищев**. У цей час попередній дяк Приказу таємних справ **Дементій Башмаков** служив піддячим приказу.
- 1658** **Тимофій Цецюра** став переяславським полковником.
- 1658** **Яким Сомко** перебував на посаді наказного переяславського полковника.

- 1658 Павло Тетеря разом із **Юрієм Немиричем** брав активну участь у Гадяцьких переговорах про унію України з Польщею й Литвою.
- 1658 **Юрій Немирич** написав «Маніфест до володарів Європи», в якому роз'яснював європейським політикам необхідність денонсації козацькою державою Переяславських угод.
- 1658 **Юрій Немирич** звернувся з відозвою до всіх соцініян знайти притулок у православної церкви — по-справжньому апостольській, догмати якої базуються на Святому Письмі. Але цим шляхом не пішов ніхто.
- 1658 Разом з іншою козацькою старшиною **Василь Золотаренко** підтримав гетьмана **Івана Виговського**, підписав Гадяцький договір і отримав nobilitację (введення у дворянство) від польського короля.
- 1658 **Василь Золотаренко** виступив проти гетьмана **Івана Виговського**.
- 1658 Гетьман **Іван Виговський** зіткнувся з потужною опозицією на чолі з полтавським полковником **Мартином Пушкарем** і кошовим отаманом **Яковом Барабашем**, яку всіляко підтримувала Москва.
- 1-2.06.1658 Під Полтавою у бою війська **Івана Виговського** разом з союзними силами кримського хана на чолі з **Карач-Беєм** проти повсталіх козаків-бунтівників загинув їхній ватажок **Мартин Пушкар**.
- 2-4.06.1658 **Іван Виговський** захопив Полтаву — осередок бунту. Покаравши тих, хто підтримував бунтівників, гетьманське військо лишалося у Полтаві протягом трьох днів.
- 13.06.1658 Російське військо на чолі з князем **Григорієм Ромодановським** виступило з Белгорода в Україну.

- 15.06.1658** Після того як князь **Григорій Ромодановський** заарештував активних учасників антигетьманського повстання — писаря полтавського полку **Степана Ляха** й миргородського полковника **Степана Довгаля**, у розташування його війська прибув **Яків Барабаш** із загоном своїх прибічників. Поставши перед воєводою, **Яків Барабаш** заявив, що краще померти за наказом царя, ніж від рук кримських татар. Проте заарештовувати бунтівника **Григорій Ромодановський** не став.
- 26.06.1658** Військо **Григорія Ромодановського** підійшло до містечка Веприк (Полтавщина).
- 29.06.1658** Гетьман **Іван Виговський** надіслав у полки універсали із наказом «збиратися з усіма людьми», а також зміцнювати обороноздатність міст і містечок. Окрім того, гетьман послав за допомогою до кримського хана.
- червень-липень 1658** **Григорій Ромодановський** написав про долю **Якова Барабаша** до Москви цареві, згодом отримав наказ заарештувати кошового й відправити до Києва на суд. По дорозі на конвой напали люди **Івана Виговського**, відбили бранця і привезли на суд до гетьмана. За вироком суду **Якова Барабаша** стратили.
- 16.09.1658** З ініціативи гетьмана **Івана Виговського** було укладено підготовлений **Юрієм Немиричем** Гадяцький договір (застар. — Гадяцькі статті) між Річчю Посполитою і Гетьманщиною. Гадяцький договір передбачав входження до складу Речі Посполитої козацької держави — Гетьманщини (Великого Князівства Руського), як третього рівноправного члена двосторонньої федерації Польщі й Литви. При цьому Берестейська унія мала бути ліквідована. Проте основні перетворення лишилися на папері, оскільки польський сейм ратифікував договір в дуже урізаному вигляді, скасувавши його головні положення.

- 21.09.1658—
17.10.1659** Українсько-російська (козацько-московська) війна — збройний конфлікт між Гетьманщиною на чолі з **Іваном Виговським** та Московським царством. Почався з підтримки царськими агентами українських опозиційних сил. Воєнні дії велися на Лівобережжі. В ході війни Гетьманщина змінила московський протекторат на польський. Але непопулярний союз **Івана Виговського** з поляками позбавив його підтримки більшої частини козацтва, насамперед Запорозької Січі та лівобережних полків. В результаті Іван Виговський поступився булавою **Юрію Хмельниченку**, який розірвав Гадяцьку угоду й уклав мир з Москвою. Війна закінчилася відновленням розірваних Переяславських статей.
- Осінь 1658** Відбулося розорення Чорнух — один з епізодів Московсько-української війни 1658—1659 рр., коли війська московитів захопили, пограбували і спалили сотенне містечко Чорнухи Лубенського полку.
- 2.12.1658** На допомогу козакам **Григорія Гуляницького** прийшла татарська орда.
- 1659—1664** Приказ таємних справ знов очолив **Дементій Башмаков**.
- 1659** **Тимофій Цецюра** підтримав гетьмана **Івана Виговського**, брав участь у битві під Конотопом, а в серпні 1659 р. — в облозі Гадяча.
- 1659** **Федір Ртишев** очолив Ліфляндський приказ.
- 1659** На козацькій раді в с. Германівка (поблизу Києва) **Яким Сомко** висував свою кандидатуру на посаду гетьмана, але програв **Юрію Хмельниченку**.
- 12.01.1659** До Лохвиці із численними військами прибули російські князі **Семен Пожарський**, **Семен Львов** і **Федір Куракін**. Того ж дня до міста із своїм загоном мав прибути **Іван Іскра**, який виступив на стороні Москви. Проте поблизу села Піски його вояки вступили у бій проти козаків Чигиринського полку і татар. Загін **Івана Іскри** було повністю знищено, а сам ватажок наклав головою.

- 29.01.1659** Козаки на чолі з **Юрієм Немиричем** розбили під Лохвицею загін московської кінноти і заблокували московську армію в місті. Того ж дня зі звільнених Чорнух козацько-татарське військо під проводом гетьмана **Івана Виговського** рушило на Лохвицю.
- лютий 1659** Внаслідок невдалої облоги Зінькова успіхи армії **Юрія Немирича** були зведені нанівець. Основне військо гетьмана **Івана Виговського** повернулося на Правобережжя.
- 21.04.1959** Почалася облога Конотопа військом князя **Олексія Трубецького**.
- 23.04.1659** **Юрій Немирич**, як новопризначений канцлер Великого князівства Руського, виголосив перед сеймом відому промову на підтримку Гадяцької унії, яку сейм неохоче підтримав.
- травень 1659** Сейм Речі Посполитої ратифікував Гадяцький договір в значно урізаному виді, викресливши з нього основні пункти, включаючи створення Великого князівства Руського.
- 27-29.06(07-09.07).1659** Біля міста Конотопа (нині Сумська обл.) відбулася Конотопська (Соснівська) битва між військами гетьмана **Івана Виговського** та **кримського хана** з одного боку і московським військом з іншого. 100-тисячна царська армія під проводом князя **Трубецького** зазнала нищівної поразки: втрати вбитими становили близько 40 тис. чол., в полон потрапило близько 15 тис. чол. Конотопська битва стала одним із ключових епізодів російсько-української війни 1658—1659 рр.
- липень-серпень 1659** Після перемоги гетьмана **Івана Виговського** над московським військом під Конотопом **Іван Сірко** на чолі запорожців завдав поразки союзникам гетьманського війська — кримським татарам під Аккерманом і сплюндрував степовий Крим, що змусило військо кримців терміново повернутися додому.

- 30.08(1.09?). 1659** Козаки **Тимофія Цецюри** зненацька напали і розбили загін **Юрія Немирича**. Сам **Юрій Немирич** спробував утекти, але під Веприком поблизу Гадяча (за іншою версією — на полі між с. Кобижчею і с. Свидовцем, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) був схоплений і страчений. За переказом, його роздягли, завдали 70 ран, а рештки завернули в ряднину і втопили у болоті.
- 11.09.1659** «Чорна рада» в містечку Германівка виступила проти гетьманування **Івана Виговського**.
- 19(29).09.1659** Переяславський полк разом з полковником **Тимофієм Цецюрою** й наказним полковником **Якимом Сомком** підняв повстання проти гетьмана **Івана Виговського**. У Переяславі було перебито гарнізон з 150 драгунів і заарештовано їхнього командира майора **Яна Зумера**, а також військового суддю **Федора Лободу**.
- вересень 1659** **Іван Виговський** передав булаву **Юрію Хмельниченку**, після чого переїхав на Волинь (тодішня польська територія), з волі короля дістав Барське староство, був сенатором Речі Посполитої, осів у Барі на Поділлі.
- 1659—1664** **Іван Виговський** обіймав посаду київського воєводи.
- 17.10.1659** В Переяславі гетьманом **Юрієм Хмельниченком** і представниками московського уряду на чолі з князем **Олексієм Трубецьким** були підписані Переяславські статті (у новій редакції) — міждержавна угода Гетьманщини й Московського царства. Це означало розрив Гадяцької угоди 1658 року з Річчю Посполитою і суттєво звужувало автономію козацької України у складі Московської держави. Домогтися від гетьмана **Юрія Хмельниченка** значних поступок московитам допоміг **Тимофій Цецюра**. При цьому **Іван Сірко** несподівано відмовився підписати цю угоду.
- 1659—1662** **Павло Тетеря** володів містечком Гуляйпіль (нині Златопіль Кіровоградської обл.) з околицями.

- 1660—1680** Івана Сірка дванадцять разів обирали кошовим отаманом.
- 1660** Померла Ельжбета Слупецька — удова Юрія Немирича.
- 1660** Тимофій Цецюра брав участь у поході московського воєводи Василя Шереметева проти Польщі (як наказний гетьман, що керував лівобережними полками). Після поразки Василя Шереметева під Чудновом покинув його і приєднався до Юрія Хмельниченка та поляків, однак поляки вивезли його до Кракова і згодом ув'язнили у Дубенському замку (1660—1662), звідки Цецюра, насамкінець, утік.
- 1660** Іван Виговський брав участь у Чуднівській кампанії в складі польського війська.
- 1660** Після заборони сочиніянства в Речі Посполитій Андрій Вишоватий емігрував до Сілезії.
- 23.04(3.05).1660** Між Річчю Посполитою та Швецією в Оліві (біля Данцига в Пруссії) був підписаний Олівський мир. Договір підписали імператор Священної Римської імперії Леопольд I, курфюрст Бранденбурга Фрідріх Вільгельм, шведський король Карл XI і польський король Ян II Казимир.
- 11.10.1660** Відбулася Чудновська битва, у якій війська під проводом боярина Шереметева зазнали поразки від поляків.
- жовтень 1660** Після програшу Слободищенської битви й підписання Юрієм Хмельниченком Слободищенської угоди з Польщею Яким Сомко, який заявив про вірність московському царю, був обраний полковником переяславським.
- 1661—1663** Василь Золотаренко претендував на гетьманську булаву в Лівобережній Україні.
- 30.05(9.06).1661** У Москві народився майбутній цар Федір III Олексійович.
- 1662—1664** Григорій Гуляницький був полковником курським.

- 1662 **Яким Сомко** був обраний наказним гетьманом Лівобережжя.
- 1662 Наказний гетьман **Яким Сомко** проти волі московського царя провів вибори гетьмана Війська Запорозького. Видубецька й Острянська ради обрали на цю посаду **Василя Золотаренка**.
- 1662 **Іван Виговський** вступив до Львівського братства.
- 19(29).03.1662 **Тимофій Цецюра** після звільнення повернувся до Переяслава, звідки його під конвоєм доправили до Москви.
- липень 1662 У Москві стався народний бунт, спричинений грошовою реформою.
- 1663—1665 **Павло Тетеря** був гетьманом Правобережної України, брав участь у поході **Яна II Казимира** на Лівобережжя, а потім допомагав полякам на чолі зі **Стефаном Чарнецьким** і татарами боротися проти козацько-селянських повстань на Правобережжі.
- 1663—1664 **Григорій Гуляницький** брав участь у поході польсько-української армії під командуванням **Яна II Казимира** і **Павла Тетері** на Лівобережну Україну.
- 1663 **Іван Виговський** після зречення **Юрія Хмельниченка** намагався повернути собі гетьманство, але програв **Павлу Тетері**.
- 17—18.06.1663 «Чорна рада» (зібрання низового козацтва і нижчих суспільних станів) у Ніжині обрала гетьманом **Івана Брюховецького**. Після того **Василь Золотаренко** і **Яким Сомко** були заарештовані.
- 18(28).09.1663 **Василь Золотаренко** (шуряк **Богдана Хмельницького**), учасник Московсько-польської війни 1654—1667 років, учасник облоги Смоленська, та **Яким Сомко** (ще один шуряк **Богдана Хмельницького**) були страчені у Борзні.
- 1664—1672 Приказ таємних справ очолював **Федір Михайлов**.

- 1664—1670** За дорученням царя **Федір Ртищев** став «дядьком» (вихователем) десятилітнього царевича **Олексія Олексійовича**. Після смерті вихованця **Федір Ртищев** відійшов від справ.
- 1664** За звинуваченням коронного гетьмана **Стефана Чарнецького** полковника **Григорія Гуляницького**, митрополита Київського **Йосипа Тукальського** і **Юрія Хмельницького** заарештували і без суду ув'язнили у прусській фортеці Мальборк. У неволі **Григорій Гуляницький** провів до 1667 року.
- 1664** **Теодор Немирич**, якого після смерті батьків виховував у сочиніянській вірі дядько **Стефан Немирич**, разом з останнім залишив Польщу.
- 1664** **Іван Виговський** був одним із симпатиків і таємних співорганізаторів антипольського повстання на Правобережній Україні під проводом **Дмитра Сулими**. Згодом був заарештований поляками і козаками гетьмана **Павла Тетері**.
- Ніч 16—17(26-27).03.1664** **Іван Виговський** був без суду розстріляний поблизу с. Вільховець (нині Звенигородський р-н Черкаської обл.). За іншими відомостями, страта відбулася на околиці с. Рокитного (Київщина).
- 1665—1669** **Андрій Вишоватий** підготував до друку на латині твори своїх однодумців-сочиніян «Бібліотека Польських Братів» («Bibliotheca Fratrum Polonorum»).
- 1665** Ватажок повстанців **Василь Дрозденко** розбив **Павла Тетерю** під Брацлавом, тому останній змушений був зректися гетьманства й, захопивши військову скарбницю, державний архів і гетьманські клейноди, виїхав до Польщі, де перейшов у католицизм та дістав звання стольника полоцького, старости брацлавського, ніжинського і чигиринського.
- 1666** **Андрій Вишоватий** переїхав до Амстердама, де написав свої головні філософсько-релігійні твори.

- Початок 1666** **Мехмед IV Герай** не захотів порушувати союзу з Річчю Посполитою й підтримувати гетьмана **Петра Дорошенка** у війні проти поляків 1666—1671 рр., а також відмовився брати участь в угорських походах турецького султана. Це призвело до заколоту серед татарської знаті, підтриманої зацікавленим в експансії на українські терени великим візиром Османської імперії **Ахмедом Кепрюлю**.
- березень 1666** На ханському престолі **Мехмеда IV Герая** змінив **Аділь Герай**. **Мехмед IV Герай** залишив престол і переїхав до Дагестану, де прожив дєрвішем решту життя.
- березень 1666—1671** Кримським ханом був **Аділь Герай**. Спочатку підтримував гетьмана **Петра Дорошенка** у війні Польщі з козаками й татарами 1666—1671 рр.
- 1666—1671** Сталася війна між Річчю Посполитою та вассалами Османської імперії — Гетьманщиною (Правобережною Україною на чолі з **Петром Дорошенком**) та Кримським ханством. Польсько-козацько-татарська війна була одним із наслідків московсько-польської війни 1654—1667 рр. та прелюдією до польсько-турецької війни 1672—1676 рр.
- 1667** **Андрій Вишоватий** підготував до друку свою головну працю — «Про релігію, згідну з розумом...» (видану в 1685 р.).
- 30.01.1667** В с. Андрусове під Смоленськом терміном на 13,5 року було підписане Андрусівське сепаратне перемир'я (Андрусівський сепаратний договір, Андрусівський мир) — угода між Московським царством і Річчю Посполитою, укладена за спиною козацької України, про припинення війни. Угода стала завершенням російсько-польської війни 1654—1667 рр.
- 20.08.1667** **Тимофія Цецюру** заслали у Сибір до Томська, звідки він надіслав чолобитну на ім'я царя з проханням про помилування.

- 1668** **Теодор Немирич** повернувся до Польщі, працював над відновленням своєї розореної маєтності, перейшов у православ'я. Був улюбленцем королів **Яна II Казимира** й **Михала Корибута Вишневецького**. Неодноразово вибирався членом сейму.
- 16.09.1668** **Ян II Казимир** зрікся престолу і повернувся до Франції, де приєднався до єзуїтів і став абатом монастиря Св. Мартіна в Невері.
- 1670 (1671?)** У турецькому Адріанополі помер **Павло Тетеря**.
- 1670—1671** Відбулася Селянська війна під проводом **Степана Разіна** (Селянська війна 1670—1671 рр., повстання Степана Разіна). Закінчилась перемогою царських військ над козацько-селянськими загонами повсталих.
- 1671** На засланні у Томську загинув **Тимофій Цецюра**, потонувши у болоті під час спроби втечі з каторги.
- 1671** Скинутий з престолу **Аділь Герай** був відправлений до Карин-Абаду (нині — територія Болгарії), де наступного року помер.
- 1672—1676** Відбулася війна між Річчю Посполитою та Османською імперією за володіння Правобережною Україною.
- 1672—1675** Приказ таємних справ очолював **Даниїл (Іван?) Леонтійович Полянський**.
- 1672** У Карин-Абаді помер **Аділь Герай**. Був похований у дворі міської мечеті.
- 16.12.1672** Помер **Ян II Казимир** (за деякими відомостями — після отримання звістки про падіння Кам'янця-Подільського).
- 31.01.1673** Тіло **Яна II Казимира** було поховане у Кракові, проте серце короля було віддане на збереження у собор Сен-Жермен-де-Пре у Парижі.
- 21.06.(1.07). 1673** Помер **Федір Ртищев**.

- 1674 У Дагестані помер **Мехмед IV Герай**.
- 1675 **Григорій Гуляницький** пішов на службу до короля Речі Посполитої.
- 1676 Приказ таємних справ очолював **Дементій Мінич Башмаков**.
- 29.01(8.02).1676 Помер **Олексій I Михайлович Романов**.
- 29.01(8.02).1676 На московський престол зійшов цар **Федір III Олексійович**. Невдовзі після коронування він ліквідував Приказ таємних справ.
- 1679 Поляки звинуватили **Григорія Гуляницького** у зраді й розстріляли.
- 4.05.1680 Помер **Іван Сірко**.
- 27.04(7.05).1682 Помер **Федір III Олексійович**.
- 22.02.1684 Помер **Стефан Немирич**.
- 6.05.1686 У Москві було підписано Вічний мир (Мир Гжимултовського, Трактат про вічний мир) — мирний договір між Річчю Посполитою і Московською державою, укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. В переговорах, які тривали 7 тижнів, з польської сторони брали участь послы **Кшиштоф Гжимултовський** і **Марціан Огінський**, з московської — канцлер і начальник Посольського приказу князь **Василій Голіцин**.
- 1700 Помер **Теодор Немирич**, залишивши по собі дві дочки, які були римо-католичками.